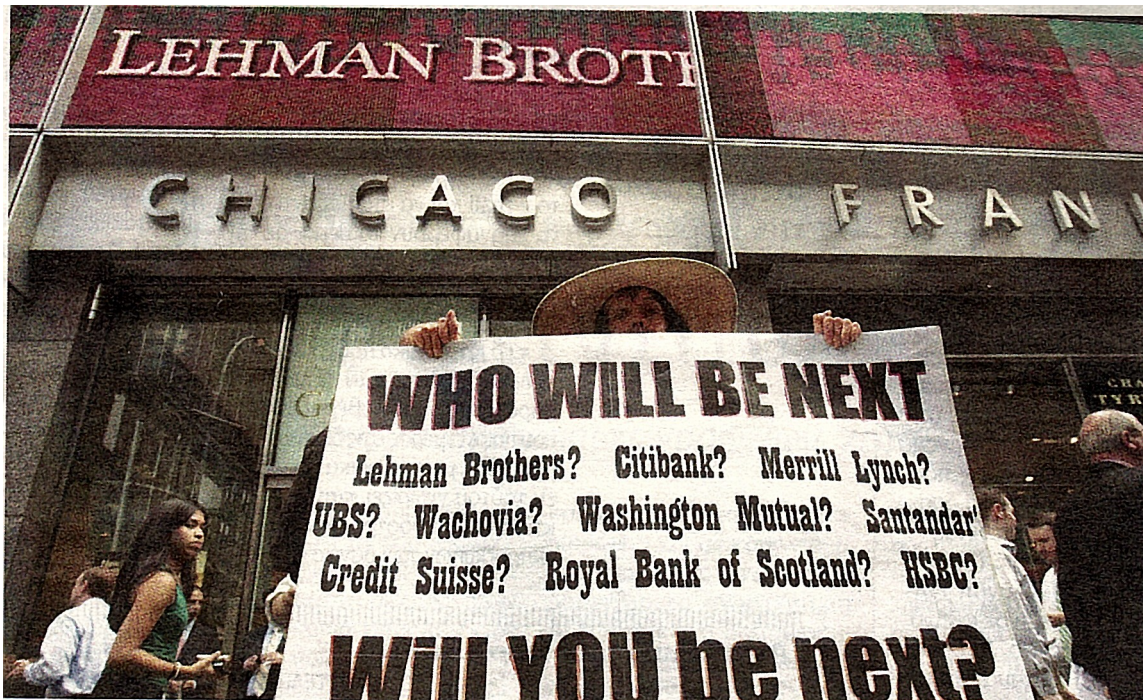

ΤΙΤΛΟΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η ΕΞΙΔΑΝΙΚΕΥΣΗ ΚΑΙ Η ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ
ΤΟΥ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ
1989-2008

ΚΑΡΑΛΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
A.M.: 3311M012

Επιβλέπων Καθηγητής:
ΤΣΟΤΣΟΡΟΣ ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ

Αθήνα, Σεπτέμβριος 2013

*Στις τρεις γυναίκες της ζωής μου:
τη γυναίκα μου και τις δυο μου κόρες.*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

σελ.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΩΝ ΡΕΥΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ	10
1.1. Ο Πρώιμος Φιλελευθερισμός.....	10
1.2. Φυσιοκράτες – Κλασική Πολιτική Οικονομία.....	12
1.3. Η Σχολή της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας.....	14
1.4. Ωφελισμός και Κοινωνικός Φιλελευθερισμός.....	16
1.5. Η Σχολή της “Οριακής Επανάστασης”.....	17
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΟΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ: Η ΑΝΑΓΚΗ ΓΙΑ ΕΝΑΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ “ΝΕΟΥ ΤΥΠΟΥ”	20
2.1. Η Χρυσή Εποχή του Καπιταλισμού – Το Σύστημα της Μικτής Οικονομίας.....	22
2.2. Το τέλος της Χρυσής Εποχής: Η σταδιακή αποδόμηση του Κεϊνσιανού οικονομικού μοντέλου ανάπτυξης.....	29
2.3. Κρίση εποικοδομήματος.....	36
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Ο ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ ΩΣ Η ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ: ΤΟ ΝΕΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΔΟΓΜΑ	39
3.1. Το Ιδεολογικό Περίγραμμα του Νεοφιλελευθερισμού.....	39
3.1.1. Η Φιλοσοφία της Ελευθερίας του Hayek.....	42
3.1.2. Milton Friedman – Ο γκουρού του Νεοφιλελευθερισμού.....	50
3.1.3. Οι συνοδοιπόροι του M. Friedman.....	56

3.2.	Η Επέλαση του Νεοφιλελευθερισμού.....	57
3.2.1.	Ιδεολογική σύγκρουση με φόντο την κρίση.....	57
	• Ευρωπαϊκή Αριστερά: Η χαμένη ευκαιρία	59
3.2.2.	Η Συντηρητική Αντεπανάσταση στο μεταίχμιο του Καπιταλισμού.....	61
	• Το Πείραμα του “Νότιου Κώνου”.....	62
	• Το Δυτικό Πρότυπο της Νέας Υόρκης.....	64
	• Από τη Θεραπεία-Σοκ στο Σοκ Βόλκερ.....	67
3.3.	Η Οικοδόμηση του Νεοφιλελεύθερου Κράτους – Το αγγλοσαξονικό μοντέλο.....	71
3.3.1.	Η άνοδος της Μάργκαρετ Θάτσερ στην εξουσία ... για μία “επανάσταση” στη δημοσιονομική και κοινωνική πολιτική.....	71
3.3.2.	Ο οικονομικός συντηρητισμός του Ρόναλντ Ρέιγκαν.....	75

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ: Η ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ..... 80

4.1.	Η Συναίνεση της Ουάσινγκτον (The Washington Consensus).....	84
4.2.	Παγκοσμιοποίηση και Φιλελευθερισμός σε μία κοινή πορεία.....	88
	• Το Διεθνές Εμπόριο.....	89
	• Η Χρηματοπιστωτική Επανάσταση.....	90
	• Η Παντοδυναμία των Πολυεθνικών.....	91
	• Ο νέος Διεθνής Καταμερισμός της Εργασίας.....	93
4.3.	Η Κατάρρευση του Υπαρκτού Σοσιαλισμού.....	96
4.4.	Η Μετάλλαξη της Σοσιαλδημοκρατίας.....	101
	• Η Ευρώπη σε νεοφιλελεύθερη τροχιά.....	106

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟΥ ΚΑΛΡΟΥ..... 109

5.1.	Η κρίση χρέους των αναπτυσσόμενων χωρών.....	114
5.2.	Η “Μαύρη Δευτέρα” - 1987.....	116
5.3.	Η “παγίδα” του Ιαπωνικού Τραπεζικού Συστήματος.....	116
5.4.	Η κρίση-Τεκίλα στο Μεξικό (1994-1995).....	120
5.5.	Το κραχ των Ασιατικών Τίγρεων (1997-1998).....	123
5.6.	Η κρίση στη Ρωσία (1998).....	126
5.7.	Η κρίση της Βραζιλίας (1999).....	129
5.8.	Η Αργεντινή σε κρίση (2001-2002).....	131
5.9.	Προμηνύματα... θύελλας.....	133

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: Η ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗ ΥΠΟ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ Η ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ ΤΟΥ ΜΥΘΟΥ	137
6.1. Η Παγκόσμια Χρηματοπιστωτική Κρίση του 2008.....	140
6.1.1. Το χρονικό της κρίσης.....	140
• Τα πρώτα σημάδια... ..	140
• Η έλευση της κρίσης.....	142
6.1.2. Τα αίτια της κρίσης.....	145
• Η Λειτουργία των Αγορών.....	146
• Η φούσκα στην αγορά ακινήτων.....	151
• Δανεισμός με χαμηλά πιστωτικά κριτήρια.....	151
• Η ανάληψη κινδύνων και η υπερβολική μόχλευση.....	152
• Οι Εποπτικές Αρχές και οι Οίκοι Αξιολόγησης.....	154
• Οι ανισοροπίες του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος.....	155
6.1.3. Η μετάδοση της κρίσης στην Ε.Ε.....	157
6.2. Η Επαναδιαπραγμάτευση της Καπιταλιστικής Ανάπτυξης.....	163
6.2.1. Η αποτυχία του Νεοφιλελεύθερου Εγχειρήματος.....	163
• Η μετάλλαξη του Κράτους.....	170
6.2.2. Η σκιαγράφηση των Εναλλακτικών Θεωρητικών Προσεγγίσεων.....	172
• Επιστροφή στον Κέινς (Keynes).....	173
• Ανατροπή μέσω μίας Ριζοσπαστικής Κοινωνικής Διαδικασίας.....	176
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	181
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	186

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Επί τρεις αιώνες το καπιταλιστικό σύστημα ορίζει τις τύχες του Δυτικού κόσμου και των περιφερειών του, υφιστάμενο κλυδωνισμούς και δομικούς μετασχηματισμούς που οδηγούν σε αναδιαμορφώσεις, σε νέα αναπτυξιακά μοντέλα, σε νέες μορφές πολιτικής οργάνωσης και σε αναδιάταξη των ταξικών συσχετισμών εντός των κοινωνικών σχηματισμών του καπιταλιστικού οικοδομήματος. Σ' αυτό το πλαίσιο, με τον ίδιο τρόπο που προέκυψε η κείνσιανή συναίνεση και το σύστημα του Bretton Woods ως η απάντηση στη μεγάλη ύφεση του 1929, έτσι και ο νεοφιλελευθερισμός έκανε την εμφάνισή του ως ένα κλειστό σύστημα ιδεολογικών πρακτικών που θα έδινε διέξοδο στην κρίση της δεκαετίας του 1970 στις ισχυρές βιομηχανικές χώρες. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 λοιπόν άρχισε να διαμορφώνεται ένα κλίμα μεταστροφής στον κυρίαρχο τρόπο θεωρητικής και πρακτικής αντιμετώπισης των οικονομικών και κοινωνικών ζητημάτων, αλλά και γενικότερα, σε πολλούς από τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς των κοινωνιών μας. Η “χρυσή εποχή” του σοσιαλδημοκρατικού κοινωνικού συμβολαίου παρήλθε, δίνοντας τη θέση της σε μονεταριστικά, νεοκλασικά και άλλα συγγενή ιδεολογικά ρεύματα, τα οποία κυριάρχησαν στην οικονομική και πολιτική σκέψη των τριών τελευταίων δεκαετιών. Τί είναι αυτό όμως που οδήγησε το καπιταλιστικό σύστημα να μετουσιωθεί σε κάτι τόσο διαφορετικό σε σχέση με αυτό που προσέδωσε στις δυτικές κοινωνίες τη “χρυσή εποχή” των μεταπολεμικών χρόνων; Υπάρχει κάποια συστημική – δομική δυσλειτουργία ή πρόκειται για κάποια ατελή εφαρμογή του κυρίαρχου οικονομικού υποδείγματος;

Αναμφισβήτητα στο μεταίχμιο της καπιταλιστικής ανασυγκρότησης, προς τα τέλη του 20ου αιώνα, προέκυψε μία βίαιη αναδιάταξη στον τρόπο λειτουργίας της παγκόσμιας

οικονομίας. Το παρόν κείμενο αποπειράται να αναδείξει το σύνολο των μεταβολών στα ποιοτικά χαρακτηριστικά του σύγχρονου καπιταλισμού και εν γένει τους μηχανισμούς μέσα από τους οποίους εξασφαλιζόταν η διευρυμένη αναπαραγωγή του. Το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης είχε καταλυτικό ρόλο στην εκπλήρωση των στόχων της ατομιστικής φιλελεύθερης οικονομίας. Εξυπηρέτησε άριστα τη θεμελιώδη αρχή του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού · ότι τα κράτη δεν είναι σε θέση να μετέχουν ενεργά στην οικονομική δραστηριότητα και ότι θα πρέπει να ρυθμίζουν τα δημοσιονομικά και κοινωνικά τους ζητήματα με βάση τη λογική και τους κανόνες των χρηματοπιστωτικών αγορών. Η είσοδος της ανθρωπότητας στην εποχή της παγκοσμιοποίησης και της αφθονίας δημιούργησε αρκετές προσδοκίες σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο. Η διεθνοποίηση της οικονομίας και του χρηματιστικού κεφαλαίου, η τεχνολογική πρόοδος και η επίτευξη των στόχων της οικονομικής μεγέθυνσης φάνηκε να δικαιώνει, προς το παρόν, τους υποστηρικτές της παγκόσμιας οικονομικής διακυβέρνησης. Στην ουσία όμως, επρόκειτο για μία επίπλαστη πραγματικότητα. Ο οικονομικός φιλελευθερισμός αντικατέστησε τις κείνσιανές δαπάνες με μία έκρηξη στον ατομικό και κρατικό δανεισμό για να διατηρηθεί η κατανάλωση.

Η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση του 2008, η οποία εξελίχθηκε σε κρίση χρέους, ως αποτέλεσμα της ανεξέλεγκτης και αυτορρυθμιζόμενης λειτουργίας των χρηματοπιστωτικών αγορών, ήρθε να διαψεύσει αυτή την εικόνα και να αναδείξει ένα από τα βασικότερα γνωρίσματα του καπιταλισμού: ότι αποτελεί πηγή άνισων κοινωνικών διανομών εισοδήματος, ευκαιριών, πλούτου και εξουσίας. Δεν ήταν τίποτε άλλο παρά η νομοτελειακή κατάληξη ενός οικονομικού μοντέλου που ως κύριο χαρακτηριστικό του εμφανιζόταν η μετατροπή όλων των αγαθών και εμπορευμάτων σε περιουσιακά στοιχεία, πάνω στην τιμή των οποίων παίζονταν τεράστια στοιχήματα. Με λίγα λόγια, η παγκόσμια οικονομία είχε μεταλλαχθεί σε οικονομία-καζίνο. Γιατί λοιπόν οι θιασώτες της ελεύθερης αγοράς και οι κυβερνήσεις των χωρών που τους στήριζαν δε φρόντισαν να πάρουν προληπτικά μέτρα; Πόσο μάλλον δε, όταν η ιστορική μνήμη του κραχ ήταν νωπή από τις προηγούμενες κρίσεις του νεοφιλελεύθερου οικοδομήματος. Μήπως τελικά η νεοφιλελεύθερη συναίνεση της παγκοσμιοποίησης όποτε θέλει ρυθμίζει ή απορρυθμίζει κατά το δοκούν το οικονομικό σύστημα¹; Κι όταν έρθει η στιγμή της απορύθμισης, το

¹ Χωρίς να θέλουμε να προκαταβάλλουμε τον αναγνώστη αλλά να τον προβληματίσουμε, θεωρούμε σκόπιμο να αναφερθούμε στα λόγια του εμπνευστή της Συναίνεσης της Ουάσινγκτον, J. Williamson, ο οποίος σε μία παράμιλλη επίδειξη αλαζονείας και κυνισμού είχε δηλώσει: «Πρέπει να τεθεί το ερώτημα αν είναι λογική η σκέψη να προκληθεί εσκεμμένα μια κρίση ώστε να παραμεριστούν τα πολιτικά εμπόδια για τις μεταρρυθμίσεις. Για παράδειγμα, έχει υποστηριχτεί στη Βραζιλία ότι θα άξιζε τον κόπο να τροφοδοτηθεί ένας υπερπληθωρισμός, προκειμένου να τρομοκρατηθούν όλοι τόσο πολύ, ώστε να αποδεχτούν τις αλλαγές. [...] Προφανώς, κανένας άνθρωπος με ιστορική οξυδέρκεια δε θα μπορούσε να υποστηρίξει στα μέσα της δεκαετίας του 1930 ότι η Γερμανία ή η Ιαπωνία θα ξεκινούσαν έναν πόλεμο προκειμένου να επωφεληθούν από την υπερμεγέθυνση που θα ακολουθούσε την ήττα τους. Όμως θα μπορούσε μια μικρότερη κρίση να επιτελέσει την ίδια λειτουργία; Είναι εφικτό μία ψευδο-κρίση

κράτος θα είναι πάντα εκεί για να σώζει τον καπιταλισμό από την καταστροφή του. Οι ευθύνες του πολιτικού και επιστημονικού προσωπικού, αλλά κυρίως των τραπεζιτών, είναι τεράστιες. Έβλεπαν το κακό να πλησιάζει και έμεναν άπραγοι, άλλοι γιατί δεν είχαν αντιληφθεί το μέγεθος του κινδύνου βασιζόμενοι στο νεοφιλελεύθερο δόγμα των “τέλειων αγορών”, και άλλοι γιατί προσπαθούσαν έστω και αυτή την ύστατη στιγμή να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντα του κερδοσκοπικού κεφαλαίου.

Εκείνο που εμπνέει ανησυχία όμως είναι ότι ακόμη και μετά την κρίση, παρά την ιδεολογική υποχώρηση της αίγλης του νεοφιλελευθερισμού, ο πυρήνας των θεωρητικών συντεταγμένων του, όχι μόνο εξακολουθεί να αποτελεί τον συνεκτικό ιδεολογικό ιστό των κομμάτων εξουσίας στο Δυτικό καπιταλισμό (συντηρητικών, φιλελεύθερων, σοσιαλδημοκρατικών), αλλά και να εμφανίζεται ως το κυρίαρχο ρεύμα σε επίπεδο οικονομικών και πολιτικών πρακτικών. Αυτό βέβαια δεν αναιρεί το γεγονός ότι η οικονομική κρίση επανέφερε στο επίκεντρο της δημόσιας συζήτησης την ιδεολογική διαμάχη του προηγούμενου αιώνα, ανάμεσα στους κείνσιανούς οικονομολόγους και τους νεοφιλελεύθερους. Το ερώτημα που διατυπώνεται είναι εάν θα αρκεστούμε σ' ένα νέο μοντέλο διαχείρισης του καπιταλιστικού συστήματος ή εάν θα επιδιώξουμε ένα νέο ριζοσπαστικό δρόμο. Σε κάθε περίπτωση πάντως προβάλλει ως επιτακτική ανάγκη η κατάθεση μίας διαφορετικής εναλλακτικής πρότασης με ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα που θα επαναφέρει στο προσκήνιο αξίες που μέχρι σήμερα είχαν τεθεί στο περιθώριο όπως η κοινωνική δικαιοσύνη, η αλληλεγγύη και η ιδιότητα του ατόμου ως κοινωνικού και πολιτικού δρώντος.

Η ανά χειράς εργασία επιχειρεί να αναδείξει το σύνολο των υλικών συνθηκών και των δομικών μετασχηματισμών του καπιταλιστικού συστήματος από την κρίση της μεταπολεμικής εποχής στη δεκαετία του 1970 μέχρι και τις μέρες μας. Μέσα από την περιοδολόγηση στα ιστορικά γεγονότα και στα κυρίαρχα ιδεολογικοπολιτικά ρεύματα της εποχής μας δίνεται η ευκαιρία να διαμορφώσουμε ένα συνεκτικό και πραγματολογικό πλαίσιο ερμηνείας των συνταρακτικών εξελίξεων του σήμερα. Αναμφίβολα, εξέχουσα θέση στην ανάλυσή μας κατέχει ο νεοφιλελευθερισμός, ως εκείνη η οικονομικο-πολιτική θεωρία που επιλέχθηκε ή επιβλήθηκε σαν απάντηση στην παγκόσμια κρίση των ετών της δεκαετίας του 1970. Η διπλωματική εργασία διαιρείται σε έξι κεφάλαια με προφανή στόχο να εξυπηρετήσει όσο το δυνατόν καλύτερα την ανάλυση και τεκμηρίωση των θεωρητικών της αναζητήσεων. Συγκεκριμένα, στο πρώτο παρατίθεται η εξέλιξη των ιδεολογικών

να εξυπηρετήσει την ίδια θετική λειτουργία χωρίς το κόστος μιας πραγματικής κρίσης;». Βλ. στο Klein N., *Το Δόγμα του Σοκ, Η Άνοδος του Καπιταλισμού της Καταστροφής*, Αθήνα, Εκδ. Α.Α. Λιβάνης, 2010, σελ. 345.

ρευμάτων του φιλελευθερισμού και η συμβολή τους στην πολιτική και οικονομική οργάνωση του κράτους. Η ενασχόληση με τη φιλελεύθερη παράδοση κρίνεται αναγκαία προκειμένου να κατανοήσουμε το πλαίσιο συγκρότησης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και να αποκωδικοποιήσουμε τη θεωρία του νεοφιλελευθερισμού. Άλλωστε, ο ίδιος ο όρος “Νεοφιλελευθερισμός” υποδηλώνει την επαναδιαπραγμάτευση ή επαναφορά ενός παλαιότερου προτύπου. Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στη “χρυσή εποχή” του καπιταλισμού που ακολούθησε στα μεταπολεμικά χρόνια με την εφαρμογή των κείνσιανών οικονομικών πολιτικών. Επιπλέον, δίνεται ιδιαίτερο βάρος στις αντικειμενικές συνθήκες της οικονομικής κρίσης της δεκαετίας του 1970 που οδήγησαν στη σταδιακή αποδόμηση του κείνσιανού-ορθολογικού οικονομικού μοντέλου. Στο τρίτο κεφάλαιο, παρουσιάζεται το ιδεολογικό περίγραμμα του νεοφιλελευθερισμού · ο τρόπος που θεμελιώθηκαν αξιωματικά οι έννοιες του ατομικισμού και της ελεύθερης οικονομίας, καθώς επίσης και τα κυριότερα σημεία της αναλυτικής προσέγγισης των εκπροσώπων του (ιδιαίτερα των M. Friedman και F.A. Hayek) που τον κατέστησαν ένα συνεκτικό και κυρίαρχο ιδεολογικό ρεύμα. Στη συνέχεια, αναπτύσσεται η αντεπίθεση του κεφαλαίου και η επέλαση του νεοφιλελευθερισμού στο παγκόσμιο στερέωμα με πρωτεργάτες τα παιδιά του Σικάγο και τους πολιτικούς-σύμβολα της συντηρητικής αντεπανάστασης, τη M. Thatcher και τον R. Reagan. Το τέταρτο κεφάλαιο ασχολείται με τη στενή σχέση που υπάρχει ανάμεσα στη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης και στην πρακτική εφαρμογή των νεοφιλελεύθερων προταγμάτων. Γίνεται αναλυτική αναφορά στη “Συναίνεση της Ουάσινγκτον” και το πως αυτή αποτέλεσε το θεωρητικό υπόβαθρο της παγκόσμιας κατίσχυσης του νεοφιλελευθερισμού. Όπως επίσης και στα αίτια της κατάρρευσης του υπαρκτού σοσιαλισμού και της μετάλλαξης της Ευρωπαϊκής Σοσιαλδημοκρατίας. Το πέμπτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην πληθώρα των οικονομικών κρίσεων που έχουν εκδηλωθεί στα χρόνια της νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης. Στο έκτο κεφάλαιο, το οποίο είναι και το μεγαλύτερο σε έκταση, χαρτογραφούνται αναλυτικά οι διάφορες φάσεις και τα αίτια της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2008. Αναλύεται η μετάβαση από τη χρηματοπιστωτική στην κρίση χρέους των κρατών και επιχειρείται μια πρώτη αποτίμηση των επιπτώσεων του οικονομικού κραχ. Τέλος, δεδομένης της έντονης αμφισβήτησης προς το νεοφιλελεύθερο δόγμα, σκιαγραφούνται μέσω μίας κριτικής προσέγγισης οι εναλλακτικές προτάσεις πολιτικής και οικονομικής οργάνωσης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΩΝ ΡΕΥΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ

1.1. Ο Πρώιμος Φιλελευθερισμός

Ο φιλελευθερισμός υπήρξε ο ιδεολογικός και πολιτικός εκφραστής της αμφισβήτησης ενάντια στις δυνάμεις του παλαιού κόσμου. Ήταν η αποκορύφωση μίας ιστορικής εξέλιξης που είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με το αίτημα της εποχής για την απελευθέρωση του ατόμου, την ανάπτυξη των ανθρώπινων, φυσικών, και πνευματικών ικανοτήτων του. Εντάσσεται στο σύνολο των προοδευτικών πολιτικών και φιλοσοφικών ρευμάτων του Διαφωτισμού και στην πράξη αποτέλεσε το όχημα της αστικής τάξης για την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας. Παράλληλα, ως ένα σύνολο οικονομικών και πολιτικών θέσεων και αρχών, επιβλήθηκε μέσω της πάλης της αστικής τάξης ως εκείνη η θεωρία που θα ανέτρεπε τα προνόμια του απόλυτου μονάρχη και θα ενίσχυε την ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Η εμφάνιση του καπιταλισμού εντοπίζεται στον 16ο αι. με αφετηρία την απλή εμπορευματική παραγωγή, στη βάση της προσωπικής εργασίας του παραγωγού και της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής. Το ραγδαία αναπτυσσόμενο εμπορικό κεφάλαιο, το φαινόμενο της αστικοποίησης, η δημιουργία των συντεχνιών, η διακύμανση των τιμών στην αγορά, η εισαγωγή της ανταλλαγής των προϊόντων και η προλεταριοποίηση των αγροτών έδωσαν την αναγκαία ώθηση για την ανάπτυξη των καπιταλιστικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής. Η μετάβαση στην καπιταλιστική

οικονομία έθεσε και τα πρώτα θεωρητικά και ερμηνευτικά προβλήματα στην αστική τάξη. Ο Μερκαντισμός (εμποροκρατία) αναδείχθηκε η πρώτη θεωρητική αναζήτηση του σύγχρονου τρόπου παραγωγής, το πρώτο ρεύμα της αστικής οικονομικής σκέψης που εξέφραζε τα συμφέροντα της εμπορικής αστικής τάξης.

Συνέλαβαν πρώτοι ποια είναι τα συστατικά του πλούτου μιας χώρας (το χρήμα, ο χρυσός και το ασήμι) και οι τρόποι αύξησής του παραμένοντας όμως προσηλωμένοι στο στάδιο της υλικής κυκλοφορίας (κυκλοφορίας χρήματος και εμπορευμάτων). Κατά αυτό τον τρόπο προσέγγιζαν επιφανειακά το οικονομικό φαινόμενο, και σύμφωνα με τον Marx², δε μπορούσαν να εξάγουν πραγματικά επιστημονικά οικονομικά συμπεράσματα από τη στιγμή που αγνοούσαν το παραγωγικό τμήμα του κεφαλαίου. Παράλληλα, καθόλη τη διάρκεια και του 17ου αι., η αγγλική αστική τάξη βρίσκεται σε συνεχή σύγκρουση με το απολυταρχικό – φεουδαρχικό κατεστημένο, με αποτέλεσμα να προκύψει ένας κρατικός μηχανισμός με ανάμεικτα μεγαλοαστικά και φεουδαρχικά στοιχεία και με κύριο άξονα οικονομικής προόδου τη ναυτιλία (Hobsbawm 1965: 45-47).

Στο σημείο αυτό, αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τη διάρκεια του 17ου αι. τέθηκε για πρώτη φορά το ζήτημα του κτητικού ατομικισμού που χαρακτηρίζει την αγγλική πολιτική οικονομία. Ο Kofler αναφέρει ότι η αστική συνείδηση εμφορείται πλέον από την αντίληψη ότι «μοναδικά πραγματικό είναι το αυτοδύναμο άτομο», αλλά κρίνεται απαραίτητη η νοητική κατασκευή εθελούσιας συγκρότησης της κοινωνίας, η εύρυθμη λειτουργία της οποίας θα βασίζεται σε νόμους που θα εξασφαλίζουν αμοιβαία την ελευθερία και την προστασία της ιδιοκτησίας (Kofler 1978: 250). Δηλαδή την ύπαρξη ενός κοινωνικού Συμβολαίου ως αφετηρία της κοινωνικοπολιτικής συγκρότησης. Την ίδια εποχή, ο Thomas Hobbes ισχυρίζεται ότι η ανθρώπινη οντότητα είναι φύσει α-κοινωνική και α-πολιτική, η δράση της υποκινείται από το ένστικτο της αυτοσυντήρησης και οδηγείται αναπόφευκτα προς την αυτοκαταστροφή. Συνεπώς, για να μπορέσουν οι άνθρωποι να αισθανθούν ελεύθεροι και ταυτόχρονα να υπερασπισθούν τα συμφέροντά τους, οδηγούνται μέσω της λογικής στη δημιουργία ενός τεχνητού κατασκευάσματος, του κράτους, στα πλαίσια του οποίου συγκροτείται και λειτουργεί η κοινωνία (Βεντούρης 1993: 95). Κατά την ίδια περίοδο (στις αρχές του 18ου αι.) “νομιμοποιείται” ηθικά η ατομική συσσώρευση πλούτου ως στοιχείο κοινωνικής προόδου.³ Σε καμία περίπτωση όμως δε δικαιολογείται η σπατάλη, καθώς θεωρείται αντιπαραγωγική, ούτε η προάσπιση της ατομικής ιδιοκτησίας εις βάρος της ιδιοκτησίας του άλλου (Locke 1990: 109, 118). Σ' ένα άλλο σημείο, ο Locke

² Βλ. Marx K., *Το Κεφάλαιο – τομ. III*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1978, σελ. 426

³ Βλ. Weber M., *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού*, Αθήνα, Gutenberg, 1978, σελ. 46.

αποδέχεται το ρόλο του κράτους ως εγγυητή των ατομικών δικαιωμάτων υπό την προϋπόθεση ότι θα υπάρχει η συγκατάθεση του λαού (Ibid: 195). Εδώ όμως παρατηρούμε ότι, ενώ ο Hobbes θεωρεί ότι η μετάβαση από τη “φυσική κατάσταση” στην “πολιτική κοινωνία” γίνεται μέσω ενός συμβολαίου μεταξύ όλων με τελική απόληξη τη δημιουργία κρατικής εξουσίας, ο Locke διακρίνει δύο διαδικασίες. Στην πρώτη, οι άνθρωποι συγκροτούν ηθελημένα ένα πολιτικό σώμα (κοινότητα ή κυβέρνηση), στο οποίο η πλειοψηφία λειτουργεί με γνώμονα το καλό του συνόλου. Σ' ένα δεύτερο επίπεδο, η πλειοψηφία ορίζει μία ανώτατη εξουσία, το Νομοθετικό Σώμα, με κύριο έργο την προάσπιση των συμφερόντων των ατόμων που αποτελούν την πολιτική κοινωνία. Σε διαφορετική περίπτωση, τα συμβαλλόμενα μέρη, η πλειοψηφία, έχει δικαίωμα να αντικαταστήσει αυτό το Νομοθετικό Σώμα. Μία πρόταση, αρκετά ριζοσπαστική για τα θεμέλια της αστικής λογικής της εποχής.

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι, ο πρώιμος φιλελευθερισμός της Αγγλικής κοινωνίας του 17ου αι. και 18ου αι. ήταν στενά συνδεδεμένος με τον κρατικό μηχανισμό και με την τότε κυρίαρχη τάξη (αριστοκρατική φεουδαρχία). Ο φυσικός χαρακτήρας της ανισότητας στην ιδιοκτησία θεωρείτο δεδομένος και οι όποιες προσπάθειες δημιουργίας δημοκρατικών πολιτευμάτων πριν το 19ο αι. κινούνταν προς την κατεύθυνση διαμόρφωσης αταξικών ή μονοταξικών κοινωνικών μορφωμάτων, παρά αστικοφιλελεύθερων (Μακφέρσον 1994: 25). Από την άλλη όμως, έθεσε τις βάσεις της φιλελεύθερης παράδοσης, τοποθετώντας στο επίκεντρο του επιστημονικού ενδιαφέροντος τον ατομικισμό, την ιδιοκτησία και την ελευθερία ως αδιαπραγμάτευτα φυσικά δικαιώματα του ανθρώπου, και την κρατική εξουσία εγγυητή των ατομικών συμφερόντων.

1.2. Φυσιοκράτες – Κλασική Πολιτική Οικονομία

Ο Μερκαντιλισμός, στα πρώτα στάδια ανάπτυξης της καπιταλιστικής οικονομίας, την περίοδο δηλαδή που το βιομηχανικό κεφάλαιο δεν είχε διαχωριστεί και ανεξαρτητοποιηθεί από το εμπορικό, αλλά υπήρχαν τα πρώτα σημάδια συσσώρευσης κεφαλαίων, επεδίωκε την ενεργό ανάμειξη του κράτους στην οικονομική ζωή. Με αυτό τον τρόπο εμφανίστηκε το μοντέλο του κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομική διαδικασία. Στο μέτρο όμως που αναπτυσσόταν ο καπιταλισμός, έλαβαν χώρα διεργασίες όπως ο εκχρηματισμός του εμπορίου, η ίδρυση χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων, η νομιμοποίηση της κερδοσκοπίας, η έκδοση χαρτονομίσματος, η καθιέρωση του συστήματος νομισματικής

σταθερότητας με βάση το χρυσό, που σηματοδότησαν την έναρξη μίας νέας εποχής (Hobsbawm 1999: 236).

Σ' αυτό το νέο τοπίο του 18ου αι., με τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και το εμπόριο να έχουν εξαπλωθεί στην μανιφακτούρα και τον αγροτικό τομέα, με τη δημιουργία ενός πρωταρχικού συστήματος καθορισμού των τιμών με βάση την ανταλλακτική τους αξία, εμφανίζονται οι φυσιοκράτες ως γνήσιοι εκφραστές της ελεύθερης οικονομίας και των συμφερόντων της αστικής τάξης, αμφισβητώντας τους μερκαντιστές. Με κύριο εκπρόσωπο το Γάλλο Quesnay, θεώρησαν ως κύρια πηγή πλούτου τη γη και γενικά το σύνολο των διαδικασιών που συντελούνται εντός του φυσικού περιβάλλοντος των φυτών και των ζώων. Το χρήμα από μόνο του δεν παράγει τίποτα, ο πλούτος είναι μία μάζα αξιών χρήσης, σε αντίθεση με τη γεωργία και την κτηνοτροφία όπου παράγεται ένα “καθαρό προϊόν”, ένα πλεόνασμα πάνω από το ποσό που διατέθηκε στην παραγωγή και διαμορφώνει την υπεραξία. Υπό αυτό το πρίσμα, το εμπορικό κεφάλαιο θα έπρεπε να εξυπηρετεί τα συμφέροντα του παραγωγικού ιστού και κάθε κρατική παρέμβαση στη σφαίρα της οικονομικής δραστηριότητας αποτελεί ωμή παρέμβαση στη νομοτέλεια της φύσης. Επιπλέον, οι φυσιοκράτες έδωσαν μία νέα διάσταση στο φυσικό δικαίωμα της ιδιοκτησίας προβάλλοντας αιτήματα για ελεύθερη διάθεση της εργατικής δύναμης του ατόμου, για κινητή ιδιοκτησία και για έγγεια ιδιοκτησία. Εντός του ίδιου πλαισίου, κατά τον Quesnay, οι όποιες ανισότητες στην ιδιοκτησία αποτελούν φυσική εξέλιξη των πραγμάτων και δεν αναιρούν σε καμία περίπτωση τη δυναμική που προσδίδει στην οικονομία η ύπαρξη της ατομικής ιδιοκτησίας (Meek 1962: 43-56). Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Vincent de Gournay, θέτει ως άμεση προτεραιότητα τον περιορισμό του ρόλου του κράτους στη διευκόλυνση της ελεύθερης παραγωγής και εμπορίας των εμπορευμάτων, την κατάργηση των μονοπωλίων, διότι το άτομο είναι ικανό από μόνο του να προωθήσει με τον καλύτερο τρόπο τα συμφέροντά του. Με αυτή του τη θέση και τη διατύπωση του περίφημου «*laissez faire, laissez passer les merchadises*»⁴ (Screpanti & Zamagni 2002: 78), εγκαινιάζει μία νέα αντίληψη για τα οικονομικά πράγματα και θέτει τις βάσεις του φιλελευθερισμού.

⁴ Κατά μία άλλη εκδοχή, ο όρος *laissez-faire* εισήχθη από τον Γάλλο μαρκήσιο d' Argenson στα μέσα του 18ου αι. “Για να κυβερνά κάποιος καλύτερα, πρέπει να κυβερνά λιγότερο” Berend T.I., *Οικονομική Ιστορία του Ευρωπαϊκού 20ου Αιώνα – Τα οικονομικά καθεστώτα από το Laissez-Faire στην Παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα, Gutenberg, 2009, σελ. 39.

1.3. Η Σχολή της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας

Ιστορική συνέχεια της Φυσιοκρατικής Σχολής στην επεξεργασία των φιλελεύθερων αντιλήψεων είναι η Σχολή της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας με κυριότερο εκπρόσωπο τον Adam Smith. Με το έργο του “The Wealth of Nations” (1776) χαρακτήρισε την ιδεολογία του οικονομικού φιλελευθερισμού και αποτέλεσε σημείο αναφοράς στην επιστημονική μελέτη για τη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς. Ο Smith ισχυρίζεται ότι εντός της ελεύθερης αγοράς θα πρέπει να ισχύουν καθολικά κάποιες θεμελιώδεις αρχές. Ο πλήρης σεβασμός προς τα ατομικά δικαιώματα ιδιοκτησίας (περιλαμβανομένων και αυτών της ευρεσιτεχνίας) και προς την ατομική ελευθερία. Μόνο έτσι θα μπορέσει να αυξηθεί η παραγωγικότητα του ατόμου και η ευημερία του μέσω της κατανάλωσης⁵ των προϊόντων που επιθυμεί. Το άτομο θα πρέπει να είναι ελεύθερο να εκμεταλλεύεται τα κεφάλαια που παράγει και την εργασία του με όποιον τρόπο κρίνει πιο ωφέλιμο για τον ίδιο. Υπό αυτή την προϋπόθεση θα αυξηθεί η αποδοτικότητα, η εφευρετικότητα και η καινοτομική δραστηριότητα του ατόμου. Από τη στιγμή που η οικονομική δραστηριότητα του ατόμου θα κατευθύνεται προς την επιδίωξη του ατομικού του συμφέροντος, η ένταση της εργασίας του θα αυξάνεται παράλληλα με την αποτελεσματικότητα των ενεργειών του. Η επιδίωξη και η απόκτηση της ευημερίας από το άτομο θα επιφέρει και τη γενική ευημερία (Campbell & Skinner 1976: 540-582).

Όσον αφορά το ρόλο του Κράτους, η ίδρυσή του αποσκοπεί στην εξασφάλιση και την προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας, την απρόσκοπτη λειτουργία της ελεύθερης αγοράς εφόσον αυτή είναι σε θέση να εξασφαλίσει από μόνη της την άριστη κατανομή των παραγωγικών συντελεστών στις άριστες τιμές και αμοιβές (η λειτουργία του “αόρατου χεριού”). Επιπλέον, το Κράτος θα πρέπει να αναλάβει την προστασία της χώρας έναντι των ξένων εχθρών (ακόμη και με τη δημιουργία επαγγελματικού στρατού), να δημιουργεί θεσμούς που θα εξασφαλίζουν την κοινωνική αρμονία του συνόλου και την απονομή δικαιοσύνης και τέλος, να δραστηριοποιηθεί στους τομείς των υπηρεσιών και των δημοσίων έργων που δεν επιφέρουν κάποιο όφελος στον ιδιώτη. Πάνω απ' όλα όμως, το κράτος, μέσα στο σύστημα της *φυσικής ελευθερίας* των ατόμων, δεν έχει καθήκον να παρεμβαίνει στις ελεύθερες οικονομικές δραστηριότητες, εφόσον αυτές υπόκεινται στο δίκαιο και τους νόμους. Το ιδανικότερο θα ήταν «...να αφήσει κάθε πράγμα να ακολουθήσει τον φυσικό του δρόμο» χωρίς περιορισμούς (Smith 1982: 366). Γι' αυτό η οικονομική

⁵ Εδώ ο Smith συμπλέει με τον Helvetius, εκπρόσωπο του Ωφελισμού στη Γαλλία, σύμφωνα με τον οποίο η ικανοποίηση του ατόμου δια της κατανάλωσης είναι αυτή που κινεί την αναπαραγωγική διαδικασία της κοινωνίας, Βλ. σχετ. στο *De l'Esprit* (1758) του Helvetius.

πολιτική⁶ θα πρέπει να διακατέχεται από την ορθολογικότητα της φύσης του ατόμου, που της προσδίδει μία νομοτελειακή κανονικότητα ανεξάρτητη από την κοινωνία και το κράτος, και να εφαρμόζεται με βάση της φιλελεύθερες αρχές της ισότητας, της ελευθερίας και της δικαιοσύνης (Campbell & Skinner 1976: 664). Τέλος, θα πρέπει να τονίσουμε ότι ο Smith υποστήριξε με σθένος ότι η κατάργηση των μονοπωλίων και το ελεύθερο διεθνές εμπόριο θα επέφερε βελτίωση στον τρόπο χρήσης των παραγωγικών πόρων, θα έκανε τις τιμές πιο ανταγωνιστικές και θα επέτρεπε τη μετάδοση της τεχνογνωσίας από χώρα σε χώρα.

Εν κατακλείδι, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η συμβολή των οικονομικών αντιλήψεων του Smith και της Σχολής του σχετικά με την αξία της εργασίας, τη διαμόρφωση των τιμών στην αγορά ως “φυσικών”, το κέρδος και το κεφάλαιο, ήταν καθοριστική για τη συγκρότηση της οικονομικής θεωρίας ως επιστήμης⁷. Σε σχέση με το φιλελευθερισμό, το σύστημα της “φυσικής” ελευθερίας του Smith εξύψωσε την ατομικότητα, χωρίς όμως να αρνείται την κρατική υπόσταση. Μπορεί το κράτος να δημιουργήθηκε για την προάσπιση της ατομικής ιδιοκτησίας, σε καμία περίπτωση όμως δε θα πρέπει να είναι όργανο ιδιωτικών συμφερόντων. Τα άτομα αναγνωρίζουν τις υποχρεώσεις τους και παραμερίζουν τους προσωπικούς εγωισμούς τους εναρμονίζοντας τα συμφέροντά τους μ' αυτά της οργανωμένης κοινωνίας. Αντίληψη, η οποία απέχει σημαντικά από τη σημερινή εκδοχή του νεοφιλελευθερισμού.

⁶ Τα οικονομικά φαινόμενα γενικά σύμφωνα με την Κλασική Πολιτική Οικονομία

⁷ Στο σημείο αυτό, αξίζει να σημειώσουμε ότι ο Marx, εκτός από την προσφορά του A. Smith στην οικονομική επιστήμη, εξήρε και τη συμβολή του Locke για την εισαγωγή της έννοιας του χρήματος στην ανάλυσή του, ως καθοριστική για τη μετέπειτα αγγλική πολιτική οικονομία. Βλ. Μαρξ Κ., *Θεωρίες για την Υπεραξία*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1984, τομ. Ι, σ.σ. 408-409.

1.4. Ωφελισμός και Κοινωνικός Φιλελευθερισμός

Στα μέσα του 19ου αι. κι ενώ στο μεσοδιάστημα είχε επιχειρηθεί από τον Ricardo⁸ η επαναδιατύπωση της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας στη βάση της άνισης κατανομής του παραγόμενου προϊόντος και της επαπειλούμενης ελαχιστοποίησης τους κέρδους λόγω της υπερσυσσώρευσης του κεφαλαίου, ο φιλελευθερισμός αναγκάστηκε να προσαρμοσθεί στις προκλήσεις της νέας εποχής. Η περίοδος μεταξύ 1850 και 1870 χαρακτηρίστηκε από θεαματικά υψηλή οικονομική ανάπτυξη και θεαματική αύξηση των διεθνών εμπορικών συναλλαγών των εκβιομηχανισμένων χωρών (Hobsbawm 2000: 61). Εν τω μεταξύ, ο Ωφελισμός των J. Bentham και J. Mill έθεσε ως αδιαπραγμάτευτη αρχή την ικανοποίηση των ατομικών συμφερόντων ακόμη και εις βάρος της θέσης κάποιου άλλου. Επιπλέον, οι ωφελιμιστές αναγνώριζαν την κρατική παρέμβαση ως μέσο ισχυροποίησης της ελεύθερης οικονομίας. Συνέλαβαν πρώτοι τα οφέλη που θα μπορούσαν να υπάρξουν από ένα ισχυρό νομοθετικό πλαίσιο που θα διασφάλιζε την κυριαρχία του *laissez-faire* (Χελντ 1995: 76).

Στην πορεία, και με δεδομένο ότι οι οικονομικοκοινωνικές εξελίξεις καθορίζονταν από τη ραγδαία εξάπλωση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής (οι δύο χρυσές δεκαετίες του καπιταλισμού 1850-1870), ο J. Mill αντιλήφθηκε την ανάγκη ιδεολογικής ανασυγκρότησης του φιλελευθερισμού. Ορμώμενος από το θεωρητικό υπόβαθρο του ωφελισμού, διαμόρφωσε ένα νέο οικονομικό μοντέλο καπιταλιστικής ανάπτυξης, τον *κοινωνικό φιλελευθερισμό*, βασιζόμενο στο διαχωρισμό της παραγωγικής από τη διανεμητική σφαίρα. Στην πρώτη, εξακολουθεί να επικρατεί το στοιχείο της νομοτέλειας και της φυσικής λειτουργίας, ενώ στη δεύτερη, η ρύθμιση των νόμων της αγοράς θα μπορούσε να επιτευχθεί και με την ανθρώπινη παρέμβαση. Κατά αυτόν τον τρόπο αποξενώνεται τόσο η διανομή του παραγόμενου προϊόντος όσο και η αξία της εργασίας από την παραγωγική διαδικασία (Rubin 1994: 450-451). Σε αντίθεση με την αρχική αντίληψη του Ωφελισμού περί ατομικισμού χωρίς όρια, ο Mill επανέφερε την ηθική διάσταση της ελεύθερης οικονομίας, τονίζοντας ότι το άτομο δεν έχει ευθύνη απέναντι

⁸ Ο Ricardo με τη θεωρία του συγκριτικού πλεονεκτήματος κατέστησε σαφές ότι η απελευθέρωση – φιλελευθεροποίηση των συναλλαγών θα ευνοήσει και τους δύο συμβαλλόμενους. Γιατί από τη μία θα μπορούν να επανεπενδύουν τα κέρδη τους για την αύξηση της παραγωγής τους και από την άλλη θα μπορούν να αποκτήσουν τα προϊόντα που δε μπορούν να παράγουν. Έτσι, το εμπόριο ανάμεσα στις βιομηχανικές και αγροτικές χώρες δε συνιστά οικονομικό παίγνιο μηδενικού αθροίσματος, καθώς αναπόφευκτα το ένα από τα δύο μέρη θα κερδίζει. Υποστήριξε ότι η νεοπαραγόμενη αξία της παραγωγής αποτελεί αιτία ταξικών συγκρούσεων στα πλαίσια της φυσικής λειτουργίας των δυνάμεων της αγοράς καθώς η αύξηση του εισοδήματος μίας τάξης προϋποθέτει την αντίστοιχη μείωση κάποιας άλλης. Παράλληλα, υπέδειξε ως ανασταλτικό παράγοντα της καπιταλιστικής ανάπτυξης τη μη παραγωγική τάξη των αριστοκρατών-γαιοκτημόνων. Τέλος οριοθέτησε τον οικονομικό φιλελευθερισμό εκτός της ηθικο-πολιτικής φιλοσοφίας της Κλασικής Σχολής και τοποθέτησε στο επίκεντρο της καπιταλιστικής ενημερίας τη νομοτέλεια των δυνάμεων της αγοράς και το ατομικό συμφέρον. Βλ. σχετικά με τη συγκεκριμένη οικονομική ανάλυση στο Ricardo D., *Αρχές Πολιτικής Οικονομίας και Φορολογίας*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2002. Βλ. Επίσης Berend, T.I., *Οικονομική Ιστορία του Ευρωπαϊκού 20ου Αιώνα*, ο.π., σελ. 41.

στην κοινωνία για πράξεις που αφορούν το ίδιο, είναι όμως υπόλογο απέναντι στην κοινωνία από τη στιγμή που η δράση του απειλεί τα συμφέροντα του όλου. Παράλληλα, σύμφωνα με τη νέα θεωρία, η εκπλήρωση μίας καπιταλιστικής ανάπτυξης με όρους κοινωνικής προόδου μπορεί να επιτευχθεί μόνο όταν η ατομική ελευθερία συναντήσει και την ισότητα εντός ενός κοινωνικού συνόλου (Mill 1983: 32-38).

Ο Mill αντιλήφθηκε έγκαιρα ότι οι οικονομικές ανισότητες που δημιουργούνται εντός του καπιταλισμού θα δημιουργήσουν σοβαρές κοινωνικές παρενέργειες σε περίπτωση που ανακοπεί ο αναπτυξιακός ρυθμός της οικονομίας. Γι' αυτό το λόγο θα πρέπει να υπάρξει συντονισμένη προσπάθεια σε κεντρικό επίπεδο προκειμένου να αποκατασταθούν οι όποιες δυσλειτουργίες του συστήματος (Mill 1982: 452). Σ' ένα πρώτο στάδιο, απαιτείται η νομιμοποίηση της κυβέρνησης μέσω της λαϊκής εντολής ώστε η αστική πολιτική εξουσία να αποκτήσει δημοκρατικό χαρακτήρα. Ενώ όμως αναγνωρίζει ως αίτημα της εποχής το πολίτευμα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, από την άλλη δεν παύει να είναι δύσπιστος απέναντι στη βούληση της πλειοψηφίας, θεωρώντας την ανώριμη για ανάληψη πολιτικής δράσης και ως απειλή για την ατομική ελευθερία και τα συμφέροντα της μειοψηφίας (Mill 1983: 30). Δεν παρέλειψε όμως να τονίσει ότι στο πλαίσιο της εύρυθμης λειτουργίας μίας καπιταλιστικής οικονομίας, η ομαλή ένταξη των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων στην παραγωγική διαδικασία θα επιτευχθεί μόνο μέσα από ένα σύστημα πολιτικών και κοινωνικών παροχών και κατ' επέκταση μέσω από τη λειτουργία του κοινωνικού κράτους (Mill 1946: 151). Με βάση τα παραπάνω, δε θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι οι αντιλήψεις του J. S. Mill υπήρξαν καθοριστικές για τη θεμελίωση και επικράτηση των θέσεων και των αρχών του φιλελευθερισμού.

1.5. Η Σχολή της “Οριακής Επανάστασης”

Στα τέλη του 19ου αι., σε μία περίοδο κατά την οποία ο κρατικός μηχανισμός αναδεικνύεται σε κύριο εκφραστή της καπιταλιστικής ανάπτυξης, συμπορευόμενος και υποβοηθώντας τα συμφέροντα της νέας αστικής τάξης του κεφαλαίου, επανέρχεται στο προσκήνιο η συζήτηση για τη “φυσική ανωτερότητα” του ελεύθερου ανταγωνισμού (*laissez-faire*). Το ιδεολογικό υπόβαθρο για τη θεωρητική αναδίπλωση του οικονομικού φιλελευθερισμού θα το προσφέρει η σχολή της “οριακής επανάστασης” του 1870, η οποία θεωρείται σύμφωνα με την ορθόδοξη αντίληψη ως ο προθάλαμος όλων των σύγχρονων οικονομικών θεωριών. Οι Jevons, Menger και Warlas εμπνεύστηκαν ένα ερμηνευτικό

σχήμα με αναφορές στις θετικές επιστήμες (ιδιαίτερα στα μαθηματικά) και στον υποκειμενισμό της έννοιας της “ατομικής χρησιμότητας” (Ιωαννίδης 1993: 17). Η Νεοκλασική θεωρία έρχεται να ανατρέψει τη θεωρία της αξίας στη βάση του κόστους παραγωγής όπως είχε οριστεί από την κλασική πολιτική οικονομία και να την εντάξει στο πεδίο της ατομικής αξιολόγησης από τους καταναλωτές. Συνεπώς, η αξία καθορίζεται πλέον από τη ζήτηση και όχι από την προσφορά. Η κοινωνία διαχωρίζεται πλέον σε παραγωγούς και καταναλωτές, δηλαδή σε υποκείμενα με ατομικά συμφέροντα και όχι σε οργανωμένα κοινωνικά σύνολα ή τάξεις. Παρότι και στους τρεις εκπροσώπους της σχολής της οριακότητας βασικό στοιχείο είναι ο υποκειμενισμός, υπάρχουν διαφορές στη σκέψη τους, τόσο ως προς τη σύλληψη της ίδιας της έννοιας του υποκειμενισμού όσο και ως προς την έννοια της γενικής ισορροπίας του οικονομικού συστήματος. Ο Warlas αποδέχεται ως αφετηρία των οικονομικών φαινομένων την ατομική πράξη, αλλά πιστεύει ότι το επιστημονικό ενδιαφέρον εστιάζεται στον αυτοματισμό που διέπει τα φαινόμενα ανταλλαγής στην οικονομική σφαίρα. Ο Jevons, με την έννοια της οριακής χρησιμότητας, κάνει αποδεκτά τα αξιολογικά κριτήρια λειτουργίας του υποκειμένου, ταυτόχρονα όμως συμπεραίνει ότι η οικονομική επιστήμη σε τελική ανάλυση αναζητά τις κανονικότητες που προκύπτουν από την οικονομική πράξη μίας ομάδας ατόμων. Και οι δύο όμως πιστεύουν σε μία κατάσταση εγγενούς γενικής ισορροπίας στην οικονομία της αγοράς (ibid: 38).

Το τρίτο μέλος, ο C. Menger, διαφοροποιείται σε τρία βασικά σημεία της ορθόδοξης νεοκλασικής σχολής. Πρώτον, στη σκέψη του Menger, η έννοια του υποκειμενισμού είναι αλληλένδετη με την έννοια της γνώσης, κατά συνέπεια η ατομική πράξη μετατρέπεται από το μεθοδολογικό εργαλείο της οικονομικής ανάλυσης σε αντικείμενο μελέτης της. Επιπλέον, η εισαγωγή της έννοιας της γνώσης επαναπροσδιορίζει την ατομική πράξη ως διαδικασία συλλογής πληροφοριών σ' έναν κόσμο αβέβαιο. Άρα, οι υποθέσεις της “τέλειας γνώσης” και της “απόλυτης” βεβαιότητας απορρίπτονται. Δεύτερον, από την παρουσίαση της θεωρίας του απουσιάζουν τα μαθηματικά. Αυτό δικαιολογείται, σύμφωνα με τον ίδιο, από το γεγονός ότι η διαδικασία αξιολόγησης της χρησιμότητας των αγαθών είναι μία καθαρά υποκειμενική εκδήλωση της ψυχολογικής κατάστασης του ατόμου και δε μπορεί να αποτυπωθεί σε μία μαθηματική συνάρτηση. Τρίτον, ο Menger δεν αποδέχεται την έννοια της γενικής ισορροπίας στη βάση της “τέλειας αγοράς” ή του “τέλειου ανταγωνισμού”. Αναγνωρίζει ότι υπάρχουν τάσεις που μπορεί να οδηγήσουν σε μία κατάσταση ισορροπίας του συστήματος, θέτει όμως ως προτεραιότητα την ανάλυση της διαδικασίας ανταλλαγής αγαθών και προϊόντων όπως αυτή εξελίσσεται μέσα στο χρόνο. Τέλος, όσον αφορά την επιστημονική προσέγγιση του Menger, θα πρέπει να αναφερθούμε

στη θεωρία του μεθοδολογικού ατομισμού. Σύμφωνα με αυτήν, η αναγωγή της ουσίας των οικονομικών φαινομένων στο επίπεδο της ατομικής πράξης, επιτρέπει στον οικονομικό ερευνητή τη διαμόρφωση μίας θεωρίας που θα μπορεί να χρησιμοποιηθεί και στην εθνική οικονομική πολιτική. Το επιστημονικό κύρος της συγκεκριμένης θεωρίας στοιχειοθετείται στο γεγονός ότι ο Menger τοποθετεί τη δημιουργία των θεσμών σε νέα βάση. Οι θεσμοί δε λογίζονται ως αποτέλεσμα συλλογικής βούλησης και δράσης σε επίπεδο κοινωνίας, αλλά εκλαμβάνονται ως φαινόμενα που είναι αποτελέσματα της *ανθρώπινης πράξης* και προέκυψαν μέσα από μακροχρόνια εξελικτική διαδικασία χωρίς σχεδιασμό, ως *αθέλητα* (Ibid: 38-43). Μία θεωρία που δεν απέχει και πολύ από τις θέσεις της νεοαυστριακής σχολής, μέλη της οποίας υπήρξαν δύο από τους γνήσιους εκφραστές του πνεύματος του νεοφιλελευθερισμού, ο L.V. Mises και ο F. Hayek.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο φιλελευθερισμός αποτέλεσε το πιο ιστορικό ρεύμα της αστικής φιλοσοφίας και πολιτικής και είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με την ιστορική περίοδο ανόδου της αστικής τάξης. Οι θεωρίες του για την ισότητα και ελευθερία που θα πρέπει να απολαμβάνουν οι άνθρωποι σ' ένα οργανωμένο κοινωνικό σύνολο, έθεσαν τις βάσεις για το συνταγματικό κράτος, το κράτος δικαίου, την ισοπολιτεία και το πολίτευμα της δημοκρατίας. Αναμφισβήτητα, αυτή η πλευρά του φιλελευθερισμού ήταν η ιστορική κληρονομιά για το ιδεολογικό υπόστρωμα της ανερχόμενης τότε κοινωνικής τάξης, της εργατικής⁹. Από την άλλη όμως, ο φιλελευθερισμός δεν παρέμεινε σταθερός σε όλη την πορεία του. Ενώ είχε εμφανισθεί ως μία θεωρία πολιτικής ηθικής μεταλλάχθηκε, ιδιαίτερα κατά τον 19ο αι., σε μία οικονομική και πολιτική ιδεολογία. Επικεντρώθηκε στην ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα του ατόμου και θεώρησε ως νομοτέλεια την καπιταλιστική οργάνωση της παραγωγής. Ο απόλυτος ρόλος του ατομικού ανθρώπου στην κοινωνία, η συνεχής απαίτηση για λιγότερο κράτος και συλλογικές δράσεις, αλλοίωσαν ακόμη και τον πρωτογενή συμβολισμό της έννοιας της ελευθερίας. Από μία ιδανική κατάσταση αυτονομίας, ατομικής και συλλογικής πραγμάτωσης στο πλαίσιο μίας ευνομούμενης πολιτείας, η ελευθερία εμφανίσθηκε δέσμια των νόμων και των κανόνων του μέχρι πρότινος ιδανικού καθεστώτος ολοκλήρωσής της. Η οικονομία της αγοράς, η αντίληψη της καπιταλιστικής-καταναλωτικής κοινωνίας ως μίας φυσικής και νομοτελειακής κατάστασης του ανθρώπινου γένους, άφησαν βαθιά ιστορικά ίχνη και εξαιρετικά επίμονους και κυνικούς κληρονόμους, τους νεοφιλελεύθερους.

⁹ Γεγονός που δεν αμφισβητείται ούτε από τον ίδιο τον Marx. Βλ. πίσω σελ. 12, υποσ. 7

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΟΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ: Η ΑΝΑΓΚΗ ΓΙΑ ΕΝΑΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ “ΝΕΟΥ ΤΥΠΟΥ”

Η οικονομική ιστορία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής μπορεί να διαιρεθεί σε τρία βασικά στάδια: τη διεθνοποίηση του εμπορίου, τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου και στο τελευταίο στάδιο της διεθνοποίησης της παραγωγής. Κάθε στάδιο ακολουθεί διαδοχικά και επικαλύπτεται από το επόμενο μέσω πολυεπίπεδων κυκλικών οικονομικών διακυμάνσεων που επιφέρουν δομικές αλλαγές στον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής, στη χωροθέτηση και στη δυναμική του καπιταλιστικού συστήματος. Πρόκειται για τη θεωρία των μακρών κυμάτων της καπιταλιστικής ανάπτυξης, η αρχική σύλληψη της οποίας πιστώνεται στο ρώσο οικονομολόγο Nikolai Kondratieff (Βλ. Πίνακα 1). Σύμφωνα με αυτή, η διαδικασία αναπαραγωγής και συσσώρευσης του κεφαλαίου τροφοδοτείται από το μηχανισμό κίνησης και λειτουργίας των μακρών κυμάτων, τα οποία έχουν χρονική διάρκεια 45-60 έτη και χαρακτηρίζονται από μία φάση ανόδου (Α) και μία φάση καθόδου (Β) της οικονομικής ανάπτυξης. Η ύφεση διαδέχεται την άνοδο και το ένα μακρύ κύμα το άλλο στην προσπάθεια του συστήματος να εξισορροπήσει τη διαδικασία αναπαραγωγής του (Kondratieff 1935: 105-115).

Πίνακας 1
Σχηματική περιοδολόγηση Μακρών Κυμάτων

ΠΡΩΤΟ ΜΑΚΡΟ ΚΥΜΑ	1790-1845	(60 έτη)
Άνθηση (Η Μεγάλη Βιομηχανική Επανάσταση) Κρίση (Η πείνα του 1840)	1790-1815 1815-1850	(25 έτη) (35 έτη)
ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΑΚΡΟ ΚΥΜΑ	1845-1895	(45 έτη)
Άνθηση (Η Βικτωριανή ανάκαμψη) Κρίση (Η μεγάλη κρίση)	1850-1870 1870-1895	(20 έτη) (25 έτη)
ΤΡΙΤΟ ΜΑΚΡΟ ΚΥΜΑ	1895-1940	(45 έτη)
Άνθηση (Η belle époque) Κρίση (Το κραχ του 1929)	1895-1920 1920-1940	(25 έτη) (20 έτη)
ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΑΚΡΟ ΚΥΜΑ	1940-1990	(50 έτη)
Άνθηση (Ο χρυσός αιώνας της συσσώρευσης) Κρίση (Η σωτηρή κρίση)	1940-1970 1970-1990	(30 έτη) (20 έτη)
ΠΕΜΠΤΟ ΜΑΚΡΟ ΚΥΜΑ	1990-	
Άνθηση (Η επανάσταση της πληροφορικής) Κρίση		

Πηγή: Τσουλφίδης Λ., *Οικονομική ιστορία της Ελλάδος*, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2003, σελ. 165¹⁰

Η φυσιογνωμία όμως των μακρών κυμάτων δεν προσδιορίζεται αποκλειστικά από τους νόμους της παραγωγικής διαδικασίας, αλλά και από ένα πλέγμα διαλεκτικών σχέσεων μεταξύ αντικειμενικών και υποκειμενικών παραγόντων. Από την παράλληλη και αυθόρμητη δράση της καπιταλιστικής συσσώρευσης με τις εκάστοτε ιστορικές συνθήκες των κοινωνικών σχηματισμών. Ο Althusser, αναφερόμενος στα μακρά κύματα του Kondratieff, ισχυρίστηκε με βάση τον ορισμό της συγκυρίας ότι αποτελούν συσσωρευμένες συγκυρίες σε βάθος χρόνου που μετεξελίσσονται σε τάσεις (Ιωακείμογλου 2000: 33).

Ο πολυσύνθετος χαρακτήρας των μακρών κυμάτων, η συνάρτηση χωρικότητας και συσσώρευσης στη διαδικασία αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος, είχαν ως αποτέλεσμα τη διαφορετική εκδήλωση του φαινομένου στις κύριες περιόδους μακράς κρίσης, παρότι υποκινούνταν από τις ίδιες κινητήριες πρωτογενείς δυνάμεις. Έτσι, μετά την κρίση υπερσυσσώρευσης του 1820, ακολουθούν δύο δεκαετίες μεταρρυθμίσεων που οδηγούν στην εγκαθίδρυση του ανταγωνιστικού βιομηχανικού καπιταλισμού και του αστικού κράτους. Από το 1848 και για δύο δεκαετίες ο βιομηχανικός καπιταλισμός

¹⁰ Ο Kondratieff έθεσε ως σημείο εκκίνησης της ανάλυσής του τη Γαλλική επανάσταση (περίοδο κατά την οποία δομήθηκε η αστική κοινωνία) καταγράφοντας μέχρι την εποχή του δυόμιση μακρά κύματα και προβλέποντας την επερχόμενη καθοδική φάση του τρίτου μακρού κύματος, τη μεγάλη ύφεση του 1930. Βλ. Στο Kondratieff N., "The Long Cycles of Economic Conjuncture" (1926), *The Works of Nicolai D. Kondratieff*, London, Pickering and Chatto, 1928, σελ. 54.

παρουσιάζει τα μεγαλύτερα μέχρι τότε ποσοστά αύξησης του διεθνούς εμπορίου και των βιομηχανικών προϊόντων. Το 1870 όμως, η επιταχυνόμενη εντατικοποίηση υπό τη μορφή του υπερδιογκωμένου μονοπωλιακού κεφαλαίου και η μεγάλη επέκταση λόγω της διεθνοποίησης του χρηματιστικού κεφαλαίου, οδήγησαν σε μία νέα ύφεση που κράτησε μέχρι τα τέλη του 19ου αι. Οι δύο πρώτες δεκαετίες του 20ου αι. ήταν χρόνια ταχείας ανάπτυξης με την είσοδο στην εποχή του ιμπεριαλισμού και χαρακτηρίστηκε από την άνιση ανάπτυξης των αναπτυγμένων ιμπεριαλιστικών χωρών και των υπανάπτυκτων αποικιακών. Από τη δεκαετία του '20 αρχίζει μία νέα φάση κρίσης με αποκορύφωμα τη Μαύρη Πέμπτη του χρηματιστηρίου της Νέας Υόρκης, όταν οι εντολές πωλήσεων που διογκώθηκαν απότομα στις 22 Οκτωβρίου 1929 πήραν τη μορφή χιονοστιβάδας στη συνεδρίαση της 24ης Οκτωβρίου. Εκείνη τη μέρα, 12 εκατομμύρια μετοχές έπεσαν στην αγορά χωρίς να βρουν αγοραστή, συμπαρασύροντας πολλές τράπεζες στη χρεοκοπία (Berstein & Milza 1997: 67-68). Η οικονομική ύφεση εξαπλώθηκε ραγδαία και στην Ευρώπη. Παρουσιάστηκε γενικευμένη κάμψη της οικονομικής δραστηριότητας κατά την περίοδο 1929-1932, πολλές επιχειρήσεις έκλεισαν, χιλιάδες άνθρωποι έχασαν τις περιουσίες τους και ακόμη περισσότεροι έμειναν άνεργοι. Η κρίση του 1929-32 αποτέλεσε κατά κάποιο τρόπο το τέλος της πρώιμης παγκοσμιοποίησης και την επιστροφή στον προστατευτισμό και το παρεμβατικό κράτος.¹¹

2.1. Η Χρυσή Εποχή του Καπιταλισμού – Το Σύστημα της Μικτής Οικονομίας

Ιστορικά, ο καπιταλισμός απελευθέρωσε τεράστιες παραγωγικές δυνάμεις και υπήρξε αναμφισβήτητα το κυρίαρχο σύστημα οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης στη σύγχρονη παγκόσμια ιστορία. Θεωρείται υπεύθυνος για την εδραίωση της οικονομίας ως κινητήριας δύναμης της ιστορίας, του κεφαλαίου ως πρωταρχικού μέσου στην παραγωγική διαδικασία και της αγοράς ως ρυθμιστικού παράγοντα της οικονομίας. Σ' αυτά τα χαρακτηριστικά θεμελιώθηκε η δυναμική που παρουσίαζε ως οικονομικό μοντέλο και η αντοχή του στο χρόνο λόγω της ικανότητας μετασχηματισμού του στις εκάστοτε οικονομικοκοινωνικές συνθήκες. Η ανάπτυξη και η επέκταση του καπιταλισμού σηματοδότησαν πρωτόγνωρες κοινωνικές μεταβολές στη δομή των Δυτικών κοινωνιών. Παρά το γεγονός ότι ο αντίκτυπος αυτών των αλλαγών ήταν άνισος σε διαφορετικές εποχές

¹¹ Στα επόμενα κεφάλαια θα γίνει αναφορά στις δύο επόμενες μεγάλες κρίσεις της δεκαετίας του 1970 και την πρόσφατη κρίση του 2008.

και διαφορετικούς τρόπους, η εφαρμογή του καπιταλισμού έχει κομίσει μικρότερες ή μεγαλύτερες, θετικές ή αρνητικές επιπτώσεις στη ζωή των ανθρώπων. Η εκβιομηχάνιση αποδυνάμωσε τους αγροτικούς πληθυσμούς και τους μετέτρεψε σε εργάτες στα εργοστάσια των πόλεων. Η εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης προς όφελος της κεφαλαιακής συσσώρευσης, ως βασικού συστατικού της καπιταλιστικής οργάνωσης της παραγωγής, αποτέλεσε τον κύριο μοχλό οικονομικής ανάπτυξης. Ειδικότερα σε μία περίοδο όπου οι ραγδαίες τεχνολογικές αλλαγές καθιστούσαν τους εργάτες εξαιρετικά ευάλωτους. Σ' ένα δεύτερο επίπεδο, ο ρόλος του νοικοκυριού (της οικογένειας) ως κοινωνικής και παραγωγικής μονάδας αλλοιώθηκε. Επικράτησε το μοντέλο της πυρηνικής οικογένειας που παρουσίαζε έντονη κινητικότητα εξαιτίας της αναζήτησης εργασίας. Παράλληλα, η εντατικοποίηση της βιομηχανικής παραγωγής οδήγησε στην καταστροφή του περιβάλλοντος (φαινόμενο του θερμοκηπίου). Ωστόσο, θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθούν και οι θετικές πτυχές της καπιταλιστικής ανάπτυξης¹². Όπως η αύξηση του προσδόκιμου ζωής, η βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου, η ανάπτυξη των μεταφορών και η προσφορά πληθώρας επιλογών σε νέα καταναλωτικά προϊόντα, η τεχνολογική επανάσταση και η επιστημονική πρόοδος (Bowles & Edwards 2001: 21-34).

Πράγματι, η μεταπολεμική περίοδος του βιομηχανικού καπιταλισμού θεωρείται ως μία από τις ανθηρότερες στην ανθρώπινη ιστορία, εξ ου και το προσωνύμιο “η χρυσή εποχή” του καπιταλισμού. Η προσπάθεια ανασυγκρότησης της παγκόσμιας οικονομίας, έπειτα από μία μακρά περίοδο οικονομικής ανασφάλειας (Η Μεγάλη Ύφεση του 1929) και έναν καταστροφικό Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, δε θα μπορούσε να στηριχθεί πλέον στην παραδοσιακή θεωρία της ελεύθερης οικονομίας και του άναρχου καπιταλισμού. Απαιτούνταν μία νέα ιδεολογική-θεωρητική κατασκευή που θα σηματοδοτούσε την επανεκκίνηση της οικονομίας και θα έθετε τις βάσεις για την επιβίωση του βιομηχανικού καπιταλισμού. Είχε καταστεί κοινή συνείδηση πλέον στις κυβερνήσεις και τις βιομηχανικές καπιταλιστικές τάξεις η ανάγκη για δομική αναδιάρθρωση του κρατικού εποικοδομήματος μέσω θεσμικών διευθετήσεων και πολιτικών πρακτικών¹³. Στην ουσία ήταν μία ποιοτική μεταστροφή της αντίληψης περί καπιταλισμού και οικονομικής ανάπτυξης, η οποία

¹² Σύμφωνα με τον Marx, η συμβολή του καπιταλισμού ήταν καθοριστική στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και την οργάνωση της παραγωγής. Αυτό όμως δεν αναιρούσε το γεγονός ότι, η καπιταλιστική οργάνωση της παραγωγής οδηγούσε αναπόφευκτα σε κοινωνική πόλωση και η οποιαδήποτε προοπτική ανάπτυξης εξασθενούσε υπό το βάρος της εγγενούς αντίφασης του καπιταλισμού, που έθετε τη διαδικασία της συλλογικής παραγωγής στην υπηρεσία του ατομικού κεφαλαίου, της ατομικής ιδιοποίησης. Βλ. Berend I.T., *Οικονομική Ιστορία του Ευρωπαϊκού 20ου αιώνα*, σ.π., σ.σ. 198-199.

¹³ Ο Polanyi είχε διακρίνει από την περίοδο του Μεσοπολέμου την οπισθοχώρηση των οικονομικών πολιτικών της ελεύθερης αγοράς. Μάλιστα, η ενίσχυση του ρυθμιστικού ρόλου του κράτους στην οικονομική σφαίρα αποκαθιστούσε την κανονικότητα (η οποία είχε αντιστραφεί κατά τον 19ο αιώνα) με την ενσωμάτωση εκ νέου του οικονομικού συστήματος στο κοινωνικό σύστημα. Βλ. Polanyi K., *The Great Transformations: The Political and Economic Origins of Our Time*, Beacon Hill, Beacon Press, 1964, σελ. 68.

απέκτησε θεωρητική υπόσταση με την έλευση του Κεϊνσιανισμού (Hobsbawm 2010: 350-351). Ο Keynes υποστήριζε ότι η κρατική παρέμβαση, κάτω από ορισμένες ιστορικές συνθήκες και υπό όρους, ήταν απαραίτητη για την απρόσκοπτη λειτουργία του οικονομικού συστήματος. Εντός του στενού πλαισίου της φιλελεύθερης αστικής διανοήσης τόνιζε ότι «... το σημαντικό για το κράτος δεν είναι η κατοχή των μέσων παραγωγής. Αν το κράτος είναι σε θέση να καθορίσει το σύνολο των πόρων που κατευθύνονται σε αύξηση των μέσων και τις βασικές αμοιβές εκείνων που τα κατέχουν θα έχει εκπληρώσει πλήρως το ρόλο του.» (Keynes 2002: 394). Στη συνέχεια αμφισβήτησε την κλασική οικονομική θεωρία του μηχανισμού ισορροπίας της αγοράς και αποκαθάρωσε το θεώρημα της αποταμίευσης ως τη μόνη προϋπόθεση της επένδυσης, καθώς πίστευε ότι δημιουργούσε αντιπληθωριστικές τάσεις και υπέσκαπτε την παραγωγή. Η προσφορά δεν είναι αυτή που διαμορφώνει τη ζήτηση, αλλά πιθανόν η ζήτηση να είναι αυτή που καθορίζει την προσφορά. Η ανάπτυξη της μαζικής κατανάλωσης θα έπρεπε να συμβαδίζει με την κίνηση της μαζικής καπιταλιστικής παραγωγής ώστε να μη βραχυκυκλώνει το σύστημα. Με αφετηρία αυτή τη διαπίστωση ανέπτυξε τη θεωρία της συνολικής ζήτησης και αμφισβήτησε το νεοκλασικό υπόδειγμα και το κατά τον Pareto αξιολογικό κριτήριο της αποτελεσματικότητας, σύμφωνα με το οποίο δεν παρατηρείται συμβατότητα μεταξύ οικονομικής αποδοτικότητας και διανεμητικής δικαιοσύνης (Keynes 1919: 18-22). Κατά συνέπεια, η οικονομική ανάπτυξη μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω της κρατικής παρέμβασης και της προσφοράς χρήματος από μέρους της και σε καίριους τομείς όπως τα δημόσια έργα, τη μείωση των επιτοκίων και την ενίσχυση της απασχόλησης. Κατά αυτόν τον τρόπο, δηλαδή με την ενίσχυση της επενδυτικής δραστηριότητας και τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας θα αυξηθούν τα εισοδήματα και κατά συνέπεια η κατανάλωση, απαραίτητες προϋποθέσεις για την έξοδο από την οικονομική ύφεση. Ουσιαστικά, η αντικυκλική πολιτική του Keynes θεωρούσε απαραίτητη την αύξηση του ελλείμματος σε περιόδους ύφεσης και την αντίστοιχη μείωσή του σε περιόδους οικονομικής ανάπτυξης. Μόνο έτσι θα μπορούσαν να αντιμετωπιστούν με ακίνδυνο τρόπο οι κυκλικές διακυμάνσεις της οικονομίας (McAleese 2005: 492).

Η πρακτική εφαρμογή των απόψεων του Keynes, σε συνδυασμό με την πολιτική βούληση και την ιδεολογική αποδοχή τόσο από τη βάση όσο και από τα κυρίαρχα οικονομικά συμφέροντα, οδήγησαν στην υιοθέτηση μίας σειράς μέτρων και θεσμικών διευθετήσεων σε παγκόσμιο επίπεδο, με ηγέτιδα δύναμη τις ΗΠΑ, το New Deal. Το θεσμικό πλαίσιο για ένα πιο σταθερό διεθνές οικονομικό σύστημα συγκροτήθηκε το 1944 στη Διάσκεψη του Bretton Woods με την ίδρυση του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου

(ΔΝΤ) και της Διεθνούς Τράπεζας Ανασυγκρότησης και Ανάπτυξης ή Παγκόσμιας Τράπεζας. Το πρώτο, μέσω ενός πολυμερούς συστήματος πληρωμών θα εξασφάλιζε τη σταθερότητα των συναλλαγματικών ισοτιμιών και τη ρύθμιση της νομισματικής μετατρεψιμότητας. Ένα μικτό σύστημα βασισμένο στον κανόνα του χρυσού (19ος αι.) και τη νομισματική αναρχία του 1930 με αναφορά στο δολάριο ως αποθεματικό και ταυτόχρονα συναλλακτικό νόμισμα, γεγονός που εξασφάλιζε την παγκόσμια οικονομική κυριαρχία της Αμερικής. Μέσω των καθορισμένων ή κλειδωμένων συναλλαγματικών ισοτιμιών εξασφαλιζόταν η σταθερότητα του συστήματος, ενώ δια της ευελιξίας του δινόταν η δυνατότητα πιστώσεων από τα αποθεματικά για αντιμετώπιση έκτακτων περιστάσεων. Η δεύτερη, σε αρμονική συνύπαρξη με το ΔΝΤ, δανειοδοτούσε κυβερνήσεις ή ιδιωτικές επιχειρήσεις με στόχο την υλοποίηση αναπτυξιακών-επενδυτικών προγραμμάτων. Επιπλέον, μέσω της GATT (Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου) επετεύχθη η διεθνής φιλελευθεροποίηση του εμπορίου με απώτερο σκοπό τη μείωση των δασμών και των υπόλοιπων εμπορικών περιορισμών (π.χ. τις ποσοστώσεις στις εισαγωγές). Προσέφερε το κανονιστικό πλαίσιο για ένα μη ελεγχόμενο διεθνές εμπόριο και κατ' ουσίαν διασφάλισε τα συμφέροντα των αναπτυγμένων Δυτικών καπιταλιστικών χωρών (Gilpin 2004: 77-87)¹⁴. Αποτέλεσμα της όλης διαδικασίας ήταν η εμφάνιση μίας ακμάζουσας δυτικής καπιταλιστικής οικονομίας στις αρχές της δεκαετίας του 1950, με εκτεταμένη κρατική παρέμβαση και εντυπωσιακούς ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης των εκβιομηχανισμένων χωρών. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η Δ. Ευρώπη εμφάνισε ετήσιους ρυθμούς ανάπτυξης 4,5% - 5%, η Ιαπωνία τη δεκαετία του 1960 αναπτυσσόταν με ετήσιο ρυθμό ανάπτυξης 10% και οι ΗΠΑ έφθασαν στο 4% τη δεκαετία του 1960 (ipid: 75-76). Χρειάστηκαν δύο αιώνες ωσότου ο καπιταλισμός κατορθώσει να συγκεράσει την ανάπτυξη της κεφαλαιακής συσσώρευσης με τη σταθερή αύξηση του βιοτικού επιπέδου του γενικού πληθυσμού (στις αναπτυγμένες χώρες). Για πρώτη φορά εντός του καπιταλιστικού συστήματος, η εργατική τάξη ως μη κάτοχος των παραγωγικών μέσων αποκτούσε τις βάσεις για την αναπαραγωγή της μέσω της βελτίωσης των εισοδημάτων της, της κοινωνικής ασφάλισης, της δυνατότητας πρόσβασης στις εκπαιδευτικές διαδικασίες και της ενδυνάμωσής της από τη συνδικαλιστική δράση.

Στο σημείο αυτό, είναι σημαντικό να επαναλάβουμε ότι το *θαύμα* της μεταπολεμικής μικτής οικονομίας, ο συνδυασμός δηλαδή της κεντρικά διευθυνόμενης οικονομίας και του οικονομικού φιλελευθερισμού, ήταν προϊόν πολιτικής κατασκευής. Και όχι μόνο · η αύξηση των δαπανών και η οικονομική μεγέθυνση βρισκόταν σε άμεση

¹⁴ Βλ. επίσης Berend I.T., *Οικονομική Ιστορία του Ευρωπαϊκού 20ου Αιώνα ...*, ο.π. σελ. 274-276

συνάρτηση με την αύξηση των πολεμικών δαπανών. Αντικατόπτριζε το πνεύμα μίας εποχής γεωστρατηγικής και ποιοτικής αναδιάταξης του καπιταλισμού, υπό την ηγεσία των ΗΠΑ, οι οποίες μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου εξακολουθούσαν να είναι με διαφορά η ισχυρότερη οικονομική, στρατιωτική και πολιτική δύναμη. Το μεγάλο οικονομικό κραχ του 1929 αμφισβητούσε εκ θεμελίων το οικονομικό δόγμα της νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας, το νόμο του Say¹⁵. Ο νόμος του Say υποστήριζε ότι η παραγωγή προκαλεί τη δική της ζήτηση. Στην ελεύθερη οικονομία παρατηρείται μία κυκλική ροή εισοδήματος και δαπάνης, η δαπάνη του ατόμου γίνεται ταυτόχρονα εισόδημα για κάποιον άλλο. Συνεπώς, οι όποιες υφεσιακές κρίσεις δε μπορούσαν παρά να είναι παροδικά και τυχαία φαινόμενα. Το κράτος δε χρειάζεται να επέμβει γιατί το σύστημα είναι ικανό να αυτορυθμιστεί από μόνο του. Η αντίληψη πως η προσφορά δημιουργεί την απαραίτητη ζήτηση και οδηγεί στο ιδανικό μοντέλο της αυτορυθμιζόμενης ελεύθερης οικονομίας, συναντούσε τώρα αντιπάλους και εντός της αστικής διανοήσης. Η απαίτηση για έναν νέου τύπου, ορθολογικό καπιταλισμό, συνιστούσε τη νέα πρόκληση της αστικής οικονομικής επιστήμης. Οι απόψεις του Keynes για μία πραγματική οικονομική ανάπτυξη μέσα από ένα συνεπή και σύνθετο κρατικό παρεμβατισμό ασκούσαν γοητεία τόσο στο ιδεολογικό πεδίο, όσο και σ' αυτό της κεντρικής πολιτικής δράσης. Κατά αυτόν τον τρόπο, οι αντιφάσεις του καπιταλιστικού συστήματος θα μπορούσαν να γίνουν αντικείμενο ορθολογικής διαχείρισης. Κάτι το οποίο δεν είχε συμβεί στις αρχές του αιώνα και κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, όπου η άνοδος και η επικράτηση του χρηματιστηριακού κεφαλαίου χωρίς έλεγχο οδήγησε αναπόφευκτα στη μεγάλη οικονομική ύφεση του 1929.

Εξίσου σημαντική στη διαμόρφωση του αναλυτικού πλαισίου του ορθολογικού καπιταλισμού εντός της αστικής διανοήσης ήταν και η συμβολή του Schumpeter. Υποστήριξε την ιδέα του ορθολογικού επιχειρηματία ως θεμέλιου λίθου του καπιταλισμού και τόνισε ότι η ανάπτυξη του μονοπωλιακού καπιταλισμού πιθανόν να οδηγούσε και στο τέλος του. Η ισχύς του καπιταλιστικού συστήματος πηγάζει από αυτό που ο ίδιος ονόμασε “δημιουργική καταστροφή” · ως εκείνη τη διαδικασία που επιβάλλει το παλιό να καταστρέφεται πριν το διαδεχθεί το νέο. Η εξέλιξή της παράγει πολλούς κερδισμένους αλλά και πολλούς χαμένους, και εγκυμονεί μία σοβαρή απειλή για τις παραδοσιακές κοινωνικές αξίες και τους θεσμούς. Οι νέες μορφές παραγωγής, οι νέες αγορές, η εκμηχάνιση της προόδου, τα νέα κέρδη όπως αυτά αναπτύσσονται εντός του μονοπωλιακού καπιταλισμού και υπέρ του συγκεντρωμένου κεφαλαίου, αποτελούν το

¹⁵ Ο Galbraith αναφέρει σχετικά ότι, ο νόμος του Say ήταν αυτός που διαχώριζε έναν γνήσιο εκπρόσωπο της οικονομικής επιστήμης από έναν επικίνδυνο παραδοξολόγο. Βλ. Στο Galbraith J.K., *Οικονομία και Κοινό Συμφέρον*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1974, σελ. 47.

ανώτερο και τελευταίο στάδιο του καπιταλισμού. Το δομικό πρόβλημα του καπιταλισμού εντοπίζεται στη νομοτελειακή εξάλειψη των εξωτερικών συνθηκών που ευνοούν την ελεύθερη ανάπτυξη της επιχειρηματικής δραστηριότητας. Η παρακμή της επιχειρηματικής λειτουργίας και όχι ο *μύθος* του περιορισμού των κερδών αποδομούν τη “δημιουργική καταστροφή”. Διαπίστωσε την αδιάκοπη κίνηση και τη δυναμική φύση του καπιταλισμού, ταυτόχρονα όμως κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η αναπτυξιακή πορεία καταστρέφει τις δομές της καπιταλιστικής κοινωνίας γιατί οξύνει τις αντιθέσεις του. Εάν ο καπιταλισμός λειτουργούσε χωρίς περιορισμούς, με βάση τις δικές του νόρμες, θα επέβαλε ολοκληρωτικά την οικονομική του λογική αφηφώντας τα κοινωνιολογικά και πολιτισμικά στοιχεία, τα οποία όμως είναι αλληλένδετα με τη διαδικασία αναπαραγωγής του. Κατά συνέπεια, ο καπιταλισμός της αυτορυθμιζόμενης αγοράς ήταν καταδικασμένος σε αποτυχία (Foster 2003: 5-8).

Στη μεταπολεμική περίοδο λοιπόν, επικράτησε αναπάντεχα ένα κλίμα πολιτικής συναίνεσης μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων της Αριστεράς και της Δεξιάς στις χώρες του Δυτικού κόσμου. Η εμπειρία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ως αποτέλεσμα ιμπεριαλιστικών πολιτικών και η έναρξη του ψυχρού πολέμου υπό το φόβο της κομμουνιστικής απειλής, αποδυνάμωσαν τις ακραιφνώς δεξιές και αριστερές αντιλήψεις. Και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού κυριαρχούσε η πεποίθηση για την ανάγκη μετάβασης σε μία νέα εποχή προοδευτικών αλλαγών που θα εγκαινιαζόταν από την αναδιαμόρφωση της σχέσης μεταξύ κράτους και κοινωνίας. Στις περισσότερες δυτικές Δημοκρατίες παρατηρείται μία τάξη αφοσίωσης και συμμόρφωσης στις πολιτικές δυνάμεις και το σύστημα κυβέρνησης, ένα νέο είδος μεταπολεμικού κοινωνικού συμβολαίου. Η “νέα πολιτική” χαρακτηριζόταν από την εμπιστοσύνη στις κοινωνικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις, στο σεβασμό των λειτουργιών του αστικού συνταγματικού κράτους και στο συγκερασμό της επιδίωξης του ατομικού συμφέροντος με τις πολιτικές ενίσχυσης του δημοσίου ή του εθνικού συμφέροντος (Held 1986: 222). Στο επίπεδο των παραγωγικών σχέσεων, οι υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης της οικονομίας και οι συνθήκες κοινωνικής ευημερίας ενίσχυσαν το θεσμικό ρόλο της κρατικής παρέμβασης στις διαπραγματεύσεις μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, μέσα από την παράλληλη αύξηση των ημερομισθίων και της παραγωγικότητας της εργασίας. Στοιχείο, που αποτέλεσε το θεμελιώδες γνώρισμα του κυρίαρχου μοντέλου κοινωνικό-οικονομικής οργάνωσης κατά τη μεταπολεμική περίοδο, του γνωστού σε όλους Φορντισμού. Ο όρος επινοήθηκε από τον Antonio Gramsci με αναφορά στην αμερικάνικη εκδοχή της αυτοκινητοβιομηχανίας του Henry Ford, προκειμένου να περιγράψει τη μετάβαση από το προϋπάρχον καθεστώς του οικονομικού ατομικισμού στη νέα κεντρικά

σχεδιασμένη οικονομία. Σύμφωνα με τον Gramsci, ο Φορντισμός εγκαινίασε την εμφάνιση ενός νέου τύπου ανθρώπου ο οποίος συμμετέχει σε μία νέου τύπου παραγωγική διαδικασία μέσα από τη νέα εργασία του. Επιπλέον, υπήρξε εκείνο το σύστημα που έδωσε τη λύση στο πρόβλημα της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους για τη βιομηχανική τάξη και διαμόρφωσε το νέο πλαίσιο για τους μηχανισμούς συσσώρευσης του χρηματιστικού κεφαλαίου (Gramsci 1971: 279-318)¹⁶.

Μέχρι και τη δεκαετία του 1960, οι συνθήκες πλήρους απασχόλησης, το κράτος πρόνοιας και η υψηλή κεφαλαιακή συσσώρευση είχαν δημιουργήσει ένα κλίμα ευφορίας. Ο νέος κοινωνικο-οικονομικός ρόλος του κράτους είχε οδηγήσει τον Galbraith στην παρατήρηση ότι οι δραστηριότητες του νέου κοινωνικού κράτους «...έχουν εκπολιτίσει τον καπιταλισμό και τον έχουν καταστήσει υπερασπίσιμο» (Galbraith 1958: 23). Οι κοινωνικές παροχές και τα προγράμματα κοινωνικής πολιτικής είχαν διαμορφώσει συνθήκες κοινωνικής ειρήνης και νομιμοποίησης του κοινωνικοπολιτικού καθεστώτος. Με τις σοσιαλδημοκρατικές δυνάμεις να έχουν κυρίαρχο ρόλο στις μεταρρυθμιστικές διαδικασίες (ο Roosevelt στις ΗΠΑ, το Εργατικό Κόμμα στη Βρετανία), αλλά και τα συντηρητικά κόμματα να προσπαθούν να καρπωθούν τα οφέλη των κείσσιανών πολιτικών συμπλέοντας μαζί τους¹⁷, όλοι διακήρυσσαν το τέλος της ανεξέλεγκτης εξουσίας του ιδιωτικού καπιταλισμού (Hobsbawm 2010: 361-362). Η πλατιά κοινωνική συναίνεση μεταξύ των συνδικαλιστικών ηγεσιών και της πολιτικής ηγεσίας, με την ανοχή της άρχουσας κεφαλαιοκρατικής τάξης, έδειχνε να μην απειλείται. Ακόμη και από την πλευρά των μαρξιστών, δύσκολα θα μπορούσε να αμφισβητήσει κάποιος την αποδοτικότητα του κοινωνικού κράτους. Όπως έγραψε χαρακτηριστικά ο Lawrence Harris, κανένας σοβαρός μαρξιστής «... δε θα αρνιόταν ότι η μεταπολεμική ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας έχει ωφελήσει τόσο το κεφάλαιο όσο και την εργασία» (Harris 1980: 247). Κι ενώ η πολιτική πρακτική της εποχής έμοιαζε ακλόνητη ως η πρακτική της διεύθυνσης της πάλης των τάξεων για το κράτος και μέσα από τους μηχανισμούς του κράτους¹⁸, το τέλος της δεκαετίας σηματοδοτούσε μία ιστορική ρήξη στην πορεία του καπιταλισμού. Τα πρώτα

¹⁶ Ο Gramsci στην ανάλυση του “εξορθολογισμού της παραγωγικής διαδικασίας” που επιχειρήθηκε στην αμερικάνικη κοινωνία, ισχυρίζεται ότι ο Φορντισμός στηρίζεται: «... σε έναν επιδέξιο συνδυασμό βίας (αφανισμός του εργατικού συνδικαλισμού σε όλη την εδαφική επικράτεια) και πειθούς (υψηλά ημερομίσθια, ποικίλες κοινωνικές παροχές, εξαιρετικά εκλεπτυσμένη ιδεολογική και πολιτική προπαγάνδα), επιτυγχάνοντας έτσι να κάνει να περιστρέφεται όλη η ζωή του έθνους γύρω από την παραγωγή. Εδώ η ηγεμονία γεννιέται μέσα στο εργοστάσιο και η άσκηση της απαιτεί μόνο ένα ελάχιστο αριθμό από επαγγελματίες πολιτικούς και ιδεολογικούς μεσάζοντες», Βλ. στο Gramsci A., *Selections from the Prison Notebooks*, London, Lawrence & Wishart, 1971, σελ. 285.

¹⁷ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν το Συντηρητικό κόμμα της Βρετανίας υπό τον Τσώρτσιλ και ιδιαίτερα οι Χριστιανοδημοκράτες στη Δ. Γερμανία, Βλ. σχετικά στο Balfour M., *West Germany: A Contemporary History*, London, Croom Helm, 1982, σελ. 156.

¹⁸ Αναφερόμαστε στον ορισμό που διατυπώνει ο Verret για την πολιτική, Βλ. σχετ. στο Πουλαντζάς Ν., *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, τομ. Α', Αθήνα, Θεμέλιο, 1985, Γ' ΕΚΔ., σελ. 54.

σημάδια κάμψης στους δείκτες οικονομικής μεγέθυνσης, η θεωρητική και πολιτική αμφισβήτηση του πολιτικού κατεστημένου, η εμφάνιση νέων κοινωνικών κινημάτων είχαν ως αποτέλεσμα να διαρραγεί ο μηχανισμός ισορροπίας του συστήματος.

2.2. Το τέλος της Χρυσής Εποχής: Η σταδιακή αποδόμηση του Κεϊνσιανού οικονομικού μοντέλου ανάπτυξης

«Η ιστορία της εικοσαετίας μετά το 1973 είναι η ιστορία ενός κόσμου που έχασε τα υποστηρίγματά του και γλίστρησε προς την αστάθεια και την κρίση»¹⁹
E. Hobsbawm

Οι μεταπολεμικές διεθνείς διευθετήσεις που έλαβαν χώρα σε ολόκληρο τον Δυτικό κόσμο, προκειμένου να αναχαιτιστούν οι παράγοντες που απειλούσαν την καπιταλιστική τάξη πραγμάτων, επέφεραν το σχηματισμό ενός νέου συμπαγούς πλαισίου σε παγκόσμιο επίπεδο, με στόχο την αναδόμηση του οικονομικού καθεστώτος και την αποτροπή των γεωπολιτικών ανταγωνισμών που είχαν οδηγήσει στους δύο παγκόσμιους πολέμους. Η περίοδος λειτουργίας του συστήματος του Bretton Woods χαρακτηρίστηκε από το γεγονός ότι η παραγωγή, η κεφαλαιακή συσσώρευση και η διαχείριση των κοινωνικών σχέσεων βασίστηκαν σε μεταρρυθμίσεις εντός του θεσμοθετημένου χώρου και της επικράτειας κάθε αναπτυγμένης καπιταλιστικής χώρας. Το κοινό στοιχείο ήταν η αποδοχή της παρεμβατικής ρυθμιστικής λειτουργίας του κράτους²⁰ προς την κατεύθυνση της οικονομικής μεγέθυνσης, της πλήρους απασχόλησης και της κοινωνικής ευημερίας. Ο έλεγχος των διακυμάνσεων του οικονομικού κύκλου μέσω των “κεϊνσιανών” δημοσιονομικών και νομισματικών πολιτικών και ο ταξικός *συμβιβασμός* μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας συνιστούσαν τα βασικά εγγυητικά εργαλεία της οικονομικής και κοινωνικό-πολιτικής οργάνωσης που αποκαλείται *εμπειδωμένος φιλελευθερισμός*²¹ (Χάρβεϊ 2007: 34-36).

¹⁹ Βλ. στο Hobsbawm E., *Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΑΚΡΩΝ – Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, Αθήνα, Θεμέλιο 2010, σελ. 515.

²⁰ Στοιχείο το οποίο απουσίαζε τόσο πριν το 1914 όσο και μετά τη δεκαετία του 1970 και τη μετάβαση στην Παγκοσμιοποίηση της οικονομίας.

²¹ Ο όρος “embedded liberalism” επινοήθηκε από τον πολιτικό επιστήμονα John G. Ruggie προκειμένου να περιγράψει πως ο οικονομικός φιλελευθερισμός εμπεδώθηκε στο κοινωνικό σύνολο, δηλαδή τη διαδικασία οργάνωσης μίας οικονομικής και βιομηχανικής στρατηγικής εντός ενός ρυθμιστικού πλαισίου σχετικά σχεδιασμένου. Βλ. σχετ. Χάρβεϊ Ντ., *Νεοφιλελευθερισμός, Ιστορία και Παρόν*, Αθήνα, Εκδ. Καστανιώτη, 2007, σελ. 36.

Ήταν το οικονομικό σύστημα στο οποίο οφείλεται το λεγόμενο μεταπολεμικό μπουμ, μία περίοδος κατά την οποία για πρώτη φορά στην ιστορία του καπιταλισμού η αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες έφθασε στο 3,8% σε αντίθεση με την περίοδο 1820-1950 που δεν ξεπέρασε ποτέ το 1,4%. Επιπλέον, ενώ για τις περιόδους 1870-1913 και 1913-1950 η καπιταλιστική συσσώρευση κυμάνθηκε σε ποσοστά 2,9% και 1,7% αντίστοιχα, τη μεταπολεμική περίοδο άγγιξε το 5,5% (Maddison 1982: 91). Οι καπιταλιστικές οικονομίες των βιομηχανικών χωρών σημείωναν εξαιρετικά μεγάλες επιδόσεις και για πρώτη φορά, λόγω της πλήρους απασχόλησης και της αύξησης των πραγματικών εισοδημάτων, δημιουργήθηκαν οικονομίες μαζικής κατανάλωσης και κοινωνίες αφθονίας²². Μέχρι και τη δεκαετία του 1970 ο καπιταλισμός έδειχνε να συμβαδίζει με τους δημοκρατικούς θεσμούς, απέδιδε ικανοποιητικά και προς όφελος της πλειοψηφίας του κοινωνικού συνόλου (Hobsbawm 2007: 119). Ειδικότερα, κατά τη δεκαετία του 1960 το δημοκρατικό πολίτευμα ανταποκρινόταν πλήρως στις προσδοκίες της μεγαλύτερης μάζας των λαϊκών στρωμάτων με την κορύφωση των κρατικών δαπανών για περιορισμό των ανισοτήτων, την πιο δίκαιη αναδιανεμητική πολιτική μέσω σωστών φορολογικών συστημάτων και προγραμμάτων κοινωνικής πρόνοιας, την ενδυνάμωση και χειραφέτηση του εργατικού κινήματος (Glyn 2007: 17-18). Εν κατακλείδι, ένα από τα μεγαλύτερα επιτεύγματα του Φορντισμού ή του εμποδωμένου φιλελευθερισμού ήταν η αύξηση του μέσου ποσοστού κέρδους με σταθερό ρυθμό για μεγάλο χρονικό διάστημα, γεγονός που οδήγησε τόσο στην οικονομική μεγέθυνση (αύξηση του παραγόμενου προϊόντος) όσο και στην οικονομική ανάπτυξη (μεταβολή στη διάρθρωση και τη διανομή του προϊόντος αυτού) μέσω της αξιοποίησης της τεχνολογίας (Κήπας 2004: 37). Το κεφάλαιο είχε αποκτήσει νέα πεδία κερδοφορίας παράλληλα με την αύξηση της άντλησης της σχετικής υπεραξίας της εργατικής δύναμης και η κοινωνία ευημερούσε μέσω μίας πιο δίκαιης κατανομής του κοινωνικού προϊόντος.

Το στάδιο του Φορντισμού-Τεϋλορισμού²³ στην ιστορία του καπιταλισμού δεν ήταν απλά ένα νέο καθεστώς κεφαλαιακής συσσώρευσης. Ήταν μία περίοδος θεμελιώδους

²² Ο Harvey θεωρούσε ότι ο Φορντισμός καθοδηγείτο από ένα όραμα: «Πως η μαζική παραγωγή σήμαινε μαζική κατανάλωση, ένα νέο σύστημα αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, νέες πολιτικές για τον έλεγχο και τη διεύθυνση της εργασίας, νέα αισθητική και ψυχολογία, με λίγα λόγια ένα νέο είδος ορθολογικά οργανωμένης, μοντερνιστικής και λαϊκιστικής δημοκρατικής κοινωνίας», Βλ. στο Harvey D., *Η κατάσταση της Μετανεωτερικότητας*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2007, σελ. 177.

²³ Και οι δύο ορισμοί, Φορντισμός και Τεϋλορισμός, παραπέμπουν στην εποχή της βιομηχανικής καπιταλιστικής ανάπτυξης μεταπολεμικά. Ο αυτοκινητοβιομήχανος Henry Ford καθιέρωσε την αυτόματη γραμμική συναρμολόγηση, την αύξηση των ημερομισθίων και το δωρο για τους εργαζόμενους. Ο Taylor ήταν ο πρώτος που διαπίστωσε το 1911 μέσα από το έργο του "Οι αρχές του επιστημονικού μανάτζμεντ" ότι η λειτουργία της αλυσίδας παραγωγής του εργοστασίου της Ford μέσω του αυστηρού καταμερισμού της εργασίας σε συγκεκριμένα εργασιακά καθήκοντα, παράλληλα με τη δυνατότητα ακριβούς επίβλεψης του χρόνου, οδηγεί σε εντυπωσιακή αύξηση του παραγόμενου προϊόντος.

αναδιάταξης των ταξικών συσχετισμών στο εσωτερικό των Δυτικών καπιταλιστικών κοινωνιών και ταυτόχρονα αποτελούσε τρόπο ζωής που καθόριζε κάθε πεδίο της κοινωνικής δομής και μάλιστα σε διεθνή κλίμακα. Υπό αυτή την έννοια, συγκέντρωσε επάνω του όλες τις εγγενείς αντιφάσεις του καπιταλισμού τόσο ως μοντέλου παραγωγής όσο και ως συστήματος κοινωνικό-πολιτικής οργάνωσης. Στα τέλη όμως της δεκαετίας του 1960, το σύστημα αυτό άρχισε να εμφανίζει σημάδια κόπωσης, όταν μία σειρά διαρθρωτικών μεταβολών και διεργασιών λειτούργησαν σωρευτικά ώστε να ανακόψουν την ανοδική πορεία της παγκόσμιας οικονομίας.

Από τις αρχές της δεκαετίας του '70, το παραπάνω μοντέλο ανάπτυξης, έχοντας διανύσει έναν κύκλο επικυριαρχίας στο σύνολο των χωρών του ΟΟΣΑ για πάνω από 30 χρόνια, οδηγώντας σε μία μακρά περίοδο ανάπτυξης με υψηλά επίπεδα απασχόλησης, κέρδους, παραγωγικότητας και ανταγωνιστικότητας, έφθασε στα όριά του. Η ισορροπία τομέων και σχέσεων παραγωγής, παραγωγικότητας, κατανάλωσης και επενδύσεων κλονίζεται συθέμελα, και η κρίση του σοσιαλδημοκρατικού κοινωνικού συμβολαίου είναι πλέον γεγονός. Κύρια χαρακτηριστικά της είναι η μείωση του όγκου της βιομηχανικής παραγωγής (βλ. Πίνακα 2), η κατακόρυφη πτώση των επενδύσεων, η μαζική ανεργία (βλ. Πίνακα 3) και ο υψηλός πληθωρισμός.

Πίνακας 2

Μεταβολή της βιομηχανικής παραγωγής 1973-1975

Χώρες	Μέγιστο της Παραγωγής			Ελάχιστο της Παραγωγής			Μείωση %
Δυτική Γερμανία	4 ^ο	τριμ.	1973	3 ^ο	τριμ.	1975	-11,8
Γαλλία	3 ^ο	τριμ.	1974	3 ^ο	τριμ.	1975	-13,6
Μεγ. Βρετανία	4 ^ο	τριμ.	1973	4 ^ο	τριμ.	1974	-10,1
Ιταλία	2 ^ο	τριμ.	1974	3 ^ο	τριμ.	1975	-15,5
Κάτω Χώρες	1 ^ο	τριμ.	1974	3 ^ο	τριμ.	1975	-11,7
Βέλγιο	1 ^ο	τριμ.	1974	3 ^ο	τριμ.	1975	-17,1
Σουηδία	3 ^ο	τριμ.	1974	2 ^ο	τριμ.	1975	-4,1
Ελβετία	2 ^ο	τριμ.	1974	1 ^ο	τριμ.	1975	-20,1
ΗΠΑ	4 ^ο	τριμ.	1973	2 ^ο	τριμ.	1975	-14,4
Ιαπωνία	4 ^ο	τριμ.	1973	1 ^ο	τριμ.	1975	-19,8

Πηγή: Mandel E., *La Crise 1974-1982*, Editions Flammarion-Champs, 1982

Πίνακας 3

Ανεργία στην περίοδο 1975-1984

Χώρες	1975	1983	1984
Δυτική Γερμανία	1411000	2536000	2537000
Γαλλία	1036000	2080000	2258000
Μεγ. Βρετανία	1319000	3172000	3143000
Ιταλία	1145000	2702000	2972000
Κάτω Χώρες	211000	779000	857000
Βέλγιο	292000	574000	589000
ΗΠΑ	7912000	11419000	8772000
Ιαπωνία	1178000	1600000	1485000

Πηγή: Mandel E., *La Crise 1974-1982*, στο ίδιο

Το καπιταλιστικό παγκόσμιο σύστημα βρέθηκε για άλλη μία φορά αντιμέτωπο με μία σοβαρή κρίση συσσώρευσης κεφαλαίου. Ένας από τους βασικότερους λόγους της κρίσης ήταν η πτώση του ποσοστού κέρδους λόγω της ισχυροποίησης της διαπραγματευτικής δύναμης των εργαζομένων. Η μαζική παραγωγή και η δημιουργία τεράστιων χωροταξικά μονοπωλιακών επιχειρήσεων, μπορεί αρχικά να εξασφάλιζε τη μείωση κατά μονάδα κόστους παραγωγής (οικονομίες κλίμακας), ταυτόχρονα όμως προκάλεσε και την εμφάνιση του ισχυρού μαζικού συνδικάτου. Η διεκδίκηση και η επιτυχία υψηλά αμειβόμενης εργασίας από τα συνδικάτα σε συνδυασμό με την αναγκαιότητα να υπάρξει ισχυρή ιδιωτική κατανάλωση προκειμένου να απορροφηθούν τα προϊόντα της μαζικής παραγωγής, οδηγούσε σε συμπίεση των κερδών²⁴. Ενώ κατά τη μεταπολεμική περίοδο η παραγωγικότητα και οι πραγματικοί μισθοί αυξάνονταν με τον ίδιο ρυθμό (περίπου 3,5% ανά έτος), την περίοδο 1968-1973 έπειτα από μαζικά απεργιακά κινήματα, η αύξηση των πραγματικών μισθών ξεπέρασε την αύξηση της παραγωγικότητας (4,5% έναντι 3,4%) και η πτώση της αναλογίας κερδών έφθασε στο 15% (Armstrong 1984: 171, 246, 261). Παράλληλα, ο κοινωνικός ρόλος του κράτους με στόχο την ανανέωση των μηχανισμών αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης συνιστούσε παράγοντα αύξησης του κόστους παραγωγής. Όταν οι δημόσιες δαπάνες άρχισαν να ξεπερνούν τα φορολογικά έσοδα δημιουργήθηκαν πληθωριστικές πιέσεις. Επιπλέον, ο αναδιανεμητικός και όχι ο “παραγωγικός” χαρακτήρας των δημοσίων δαπανών, μεταφραζόμενος ως το κοινωνικό κόστος της ιδιωτικής επιχείρησης, αποσπούσε κέρδη από την κεφαλαιοκρατική τάξη. Υπό αυτό το πρίσμα, ο πληθωρισμός της δεκαετίας του '70 σηματοδοτούσε την αναγνώριση από

²⁴ Ο Μ. Kalecki είχε προβλέψει ότι η διατήρηση της πλήρους απασχόλησης θα ενίσχυε την ταξική συνείδηση και το ρόλο της εργατικής τάξης. Οι μαζικοί αγώνες των συνδικάτων θα αμφισβητούσαν έντονα την εξουσία της καπιταλιστικής τάξης. Βλ. σχετ. στο Kalecki Μ. “Political Aspects of Full Employment”, *Political Quarterly*, τομ. 14, τευχ. 3, Οκτ.-Δεκ. 1943, σ.σ. 322-331.

το κεφάλαιο της ανταγωνιστικής του σχέσης με την εργασία και την απροθυμία του να συμμετάσχει στην επέκταση του κράτους-πρόνοιας και της θεσμοποιημένης πρόσβασης της εργατικής τάξης στην κατανάλωση (Φωτόπουλος 1993: 26).

Η παράλληλη αύξηση του πληθωρισμού και της ανεργίας εισήγαγαν την παγκόσμια οικονομία σ' ένα νέο μακροοικονομικό status, τον στασιμοπληθωρισμό. Εν τω μεταξύ, η αποτυχία των ΗΠΑ στον πόλεμο του Βιετνάμ και το υψηλό οικονομικό κόστος του πολέμου, οδήγησαν σε επιτάχυνση της αύξησης των δεικτών του παγκόσμιου πληθωρισμού. Η επιλογή της κυβέρνησης Νίxon να αντιμετωπίσει το κόστος του πολέμου και τη συντήρηση του κράτους μέσω πληθωριστικών μικροοικονομικών πολιτικών²⁵ οδήγησε στην επιδείνωση της οικονομίας των ΗΠΑ. Ο υψηλός πληθωρισμός και η προβληματικότητα του ισοζυγίου πληρωμών των ΗΠΑ επέφερε σοβαρές ανισοροπίες στη θέση του δολαρίου. Επιπροσθέτως, η αύξηση της κινητικότητας του κεφαλαίου είχε ως αποτέλεσμα την τεράστια ροή δολαρίων προς το εξωτερικό και τη δημιουργία μίας αγοράς ευρώ-δολαρίων, γεγονός που καθιστούσε το δολάριο έρμαιο κερδοσκοπικών επιθέσεων. Υπό το βάρος της ασφυκτικής πίεσης των δημόσιων ελλειμμάτων, της παρουσίας πλέον ισχυρών ανταγωνιστικών πόλων στην παγκόσμια οικονομία (Ευρώπη, Ιαπωνία) και της αποτυχίας των συμμάχων να στηρίξουν το δολάριο, οι αμερικανοί αξιωματούχοι ήταν πεπεισμένοι ότι θα έπρεπε να υποτιμήσουν το νόμισμά τους. Ο μόνος τρόπος για να παρακάμψουν την άμεση αντίδραση των ανταγωνιστών τους (αντίστοιχη υποτίμηση από μέρους τους) και να αποφύγουν τη λήψη μέτρων αντιπληθωριστικής φύσης στο εσωτερικό της χώρας, ήταν να επιβάλουν την υποτίμηση μέσω της κατάργησης του μεταπολεμικού συστήματος των σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών (Gipplin 2004: 93-94)²⁶. Έτσι, τον Αύγουστο του 1971, ο Νίxon υπό την καθοδήγηση του M. Friedman, ανακοίνωσε το τέλος του νομισματικού συστήματος του Bretton Woods και την εισαγωγή μίας κυμαινόμενης συναλλαγματικής ισοτιμίας²⁷ για το δολάριο (Berend 2008: 388). Ενέργεια, η οποία

²⁵ Η πρώτη προσπάθεια αναχαίτισης της κρίσης προέβλεπε επέκταση του ρόλου του Κράτους, με την υιοθέτηση πολιτικών ελέγχου και ρυθμίσεων στην οικονομία μέσω κορπορατικών στρατηγικών (ευρωκομμουνισμός του Μπερλιγκουέρ στην Ιταλία, Επαναστατικός μετασχηματισμός στην Πορτογαλία, η Ισπανία με τον Καρίγιο) ή ισχυροποίηση του κοινωνικού κράτους (Σκανδιναβική Σοσιαλδημοκρατία). Εντός αυτού του πλαισίου, και υπό την πίεση του ελεγχόμενου από τους Δημοκρατικού Κογκρέσου, ο Ρεπουμπλικάνος Πρόεδρος των ΗΠΑ Ρ. Νίxon, νομοθέτησε στις αρχές του 1970 ένα ευρύ φάσμα παρεμβατικών κρατικών πολιτικών παρατηρώντας ότι «*τώρα είμαστε όλοι κείνσιανιστές*». Βλ. στο Χάρβεϊ Ντ., *Νεοφιλελευθερισμός-Ιστορία και Παρόν*, ο.π., σελ. 38.

²⁶ Ο Ernest Mandel είχε επισημάνει ότι το τέλος του συστήματος του Bretton Woods το 1971 συνιστούσε την απαρχή της ανεπίστρεπτης κρίσης της παγκόσμιας ηγεμονίας των ΗΠΑ. Βλ. σχετ. στο Mandel E., *Late Capitalism*, London, New Left Books, 1975.

²⁷ Η επικύρωση της μετάβασης από τις σταθερές – καθοριζόμενες συναλλαγματικές ισοτιμίες στις κυμαινόμενες, πραγματοποιήθηκε αρχικά με τη Σμιθσόνεια Συμφωνία το Δεκέμβριο του 1971 (υποτίμηση του δολαρίου), και εν συνέχεια με τη συμφωνία που επιτεύχθηκε μεταξύ ΗΠΑ και Δυτικοευρωπαίων στη Συνδιάσκεψη της Τζαμάικα το 1976. Βλ. σχετ. στο Gipplin R., *Η πρόκληση του Παγκόσμιου Καπιταλισμού*, Αθήνα, Ποιότητα, 2004, Δ' Έκδοση, σελ. 94.

διαμόρφωσε ένα νέο πλαίσιο για το διεθνές νομισματικό σύστημα, βασιζόμενο στο συμβιβασμό των κυρίαρχων οικονομικών δυνάμεων και τη διαχείριση του συστήματος από τους διοικητές των κεντρικών τραπεζών, σε μία επισφαλή πολιτική συμφωνία και όχι σ' ένα κανονιστικό πλαίσιο παγκόσμιας νομισματικής πολιτικής (Giplin 2004: 95).

Η παρακμή και η πτώση του συστήματος του Bretton Woods συνέπεσε χρονικά με την πετρελαϊκή κρίση του 1973. Ο Αραβο-ισραηλινός πόλεμος του Γιομ Κιπούρ, κατά τη διάρκεια του οποίου οι ΗΠΑ εφοδίαζαν το Ισραήλ με πολεμικό υλικό, είχε ως κατάληξη το πετρελαϊκό εμπάργκο από τις αραβικές χώρες του Οργανισμού Πετρελαιοεξαγωγικών Χωρών (OPEC), με αποτέλεσμα να αυξηθεί η τιμή του πετρελαίου, των πρώτων υλών και κατά συνέπεια και των προϊόντων. Η εξέγερση του Τρίτου Κόσμου απειλούσε το Παγκόσμιο εμπόριο και την ευημερία της Δύσης, ταυτόχρονα οι ΗΠΑ απώλεσαν το διαπραγματευτικό όπλο της προσφοράς του πετρελαίου, καθώς ο έλεγχος της παγκόσμιας αγοράς πετρελαίου πέρασε στα χέρια των αράβων. Η τεράστια άνοδος της τιμής του πετρελαίου (περίπου 70%) προκάλεσε ταυτόχρονα πληθωριστικές και αντιπληθωριστικές πιέσεις. Η άνοδος στην τιμή του πετρελαίου, ως βασικής πρώτης ύλης στις μεταφορές και στη βιομηχανική δραστηριότητα, συμπαρέσυρε στην άνοδο και τιμές προϊόντων και εμπορευμάτων, γεγονός που οδήγησε στη μεγάλη αύξηση του πληθωρισμού. Η δεύτερη επίπτωση από την αύξηση των τιμών ήταν αντιπληθωριστική καθώς συνοδεύτηκε από σημαντική υποχώρηση της συνολικής ζήτησης και διαμόρφωσε συνθήκες οικονομικής ύφεσης. Η διαχείριση της κρίσης από τα τρία μεγάλα μεγέθη της παγκόσμιας οικονομίας (ΗΠΑ, Ιαπωνία, Δ. Ευρώπη) καθόρισε τις μετέπειτα εξελίξεις. Οι ΗΠΑ επικεντρώθηκαν στην αύξηση της ζήτησης και την ισχυροποίηση του εξαγωγικού εμπορίου προσπαθώντας να αντιμετωπίσουν τις αντιπληθωριστικές πιέσεις. Οι Ευρωπαϊκές οικονομίες προσπάθησαν να ελέγξουν τον πληθωρισμό ακολουθώντας συντηρητική πολιτική, με αποτέλεσμα να έχουμε το φαινόμενο της «Ευρωσκλήρυνσης». Ενώ οι Ιάπωνες, μ' ένα πρόγραμμα δομικών και καινοτόμων (νέες τεχνολογίες) μεταρρυθμίσεων, παρουσίασαν εξαιρετικές επιδόσεις. Οι εξελίξεις αυτές επέδρασαν καταλυτικά στην επιβράδυνση της παραγωγικότητας της αμερικάνικης οικονομίας. Αφού ο ρυθμός ανάπτυξης της παραγωγικότητας πλησίαζε στο εξαιρετικά χαμηλό ποσοστό του 1% (Ipid: 95-97). Η σύγκρουση σε επίπεδο οικονομικών και βιομηχανικών στρατηγικών ως απότοκο της πετρελαϊκής κρίσης του 1973 συνιστούσε τη νέα πραγματικότητα της παγκόσμιας οικονομίας και κορυφώθηκε στα τέλη της δεκαετίας με τη δεύτερη πετρελαϊκή κρίση (1979). Αυτή τη φορά η κρίση προήλθε από το Ιράν των φανατικών μουσουλμάνων και είχε πανομοιότυπα χαρακτηριστικά και αποτελέσματα με την προηγούμενη κρίση. Οι

κυβερνήσεις επιχειρώντας να αποκλιμακώσουν το νέο αρνητικό διεθνές οικονομικό περιβάλλον, προχώρησαν σε αποθεματοποίηση του πετρελαίου που είχαν στην κατοχή τους με αποτέλεσμα η τιμή του πετρελαίου να αυξηθεί και πάλι, προκαλώντας ένα νέο μεγάλο κύμα πληθωρισμού. Η περίοδος αυτή συνέπεσε – κατά πολλούς ερευνητές μπορεί και να προκλήθηκε – από τις επεκτατικές οικονομικές πολιτικές των Ιαπώνων και των Γερμανών. Ιδιαίτερα η Γερμανία, αντιστεκόταν σθεναρά στις πιέσεις των αμερικανών για συντονισμό των εθνικών οικονομικών πολιτικών (Ipid: 102). Η Αμερική βρισκόταν σ' ένα επικίνδυνο σταυροδρόμι · η οικονομία της υποχωρούσε και αποδεικνυόταν ασταθής, και μαζί ολόκληρο το αμερικανοκεντρικό παγκόσμιο οικονομικό οικοδόμημα. Στη δεδομένη δομή των πραγμάτων το μονοπωλιακό καπιταλιστικό σύστημα βρισκόταν σε στασιμότητα.

Η αποδιάρθρωση του συστήματος του Bretton Woods, για πολλούς ερευνητές, επήλθε νομοτελειακά ως μία αυθόρμητη κίνηση της διεθνούς πολιτικής οικονομίας. Κατά μία άλλη προσέγγιση, η τομή της κυμαινόμενης συναλλαγματικής ισοτιμίας αποτελεί προϊόν συντονισμένης προσπάθειας των ΗΠΑ ώστε να ανακτήσουν την ηγεμονία τους στην παγκόσμια αγορά. Σύμφωνα με τον Gowan «... το τέλος του Bretton Woods ήταν αναπόσπαστο κομμάτι μίας στρατηγικής προκειμένου να παλινορθώσει την κυριαρχία των αμερικανικών κεφαλαίων διαμέσου της μετατροπής του παγκόσμιου νομισματικού συστήματος σ' ένα καθεστώς σταθεράς δολαρίου» (Gowan 1999: 19). Η αναχρηματοδότηση του μεγάλου χρέους των ΗΠΑ θα γινόταν μέσα από την επένδυση σε ομόλογα και χρηματιστηριακές αξίες των ΗΠΑ, είτε από τους Ευρωπαίους και τους Ασιάτες είτε από τις Αραβικές χώρες. Το 1974 η αμερικάνικη κυβέρνηση κατήργησε τους ελέγχους στη ροή κεφαλαίων με συμπαραστάτη τη Μεγάλη Βρετανία (1979). Η πλήρης απελευθέρωση των κεφαλαίων είχε ως συνέπεια να αυξηθεί υπέρμετρα και ανεξέλεγκτα η ροή υπερεθνικών κεφαλαίων από τις κεντρικές τράπεζες και να λάβει χώρα μία εντυπωσιακή χρηματοπιστωτική επανάσταση. Οι σύγχρονες επικοινωνίες, τα νέα χρηματοοικονομικά εργαλεία και το τεράστιο νομισματικό πλεόνασμα των χωρών του OPEC αποδείχθηκαν οι σημαντικότεροι παράγοντες της μετατόπισης του επενδυτικού ενδιαφέροντος του κεφαλαίου από τη βιομηχανική παραγωγή στον χρηματοοικονομικό τομέα. Η ανάδυση του νέου διεθνούς χρηματοοικονομικού συστήματος οδήγησε στην απορρύθμιση των εγχώριων χρηματοοικονομικών αγορών, στην άμεση οικονομική και νομισματική αλληλεξάρτηση των εθνικών οικονομιών, την αποδυνάμωση της πολιτικής και θεσμικής ισχύος του έθνους-κράτους και την κυριαρχία του κερδοσκοπικού κεφαλαίου. Εν ολίγοις, παγίωσε το νέο καθεστώς της παγκοσμιοποίησης και του φορέα του, του νεοφιλελεύθερου οικονομικού λόγου όπως θα διαπιστώσουμε στα επόμενα κεφάλαια.

2.3. Κρίση εποικοδομήματος

Χωρίς αμφιβολία, η κρίση του καπιταλιστικού συστήματος προς το τέλος του 20ου αι. οφείλεται κατά μεγάλο ποσοστό σε διεργασίες και μεταβολές που έλαβαν χώρα εντός της οικονομικής σφαίρας. Η κρίση όμως δεν ήταν μόνο οικονομική, είχε πολυδιάστατο χαρακτήρα. Καθ' όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής εποχής συντελέστηκε ένας ραγδαίος και καθολικός κοινωνικός μετασχηματισμός, ιδιαίτερα στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Σύμφωνα με τον E. Hobsbawm, από τη δεκαετία του '50 και έπειτα, παράλληλα με τις αλλαγές στο μακροοικονομικό επίπεδο (μετατροπή της παγκόσμιας οικονομίας από διεθνή σε διεθνική, νέος διεθνής καταμερισμός της εργασίας με την ενσωμάτωση των χωρών του Τρίτου Κόσμου στη διεθνική παραγωγική διαδικασία), δρομολογήθηκαν ορισμένες εξελίξεις που κλόνισαν την εσωτερική δομή των Δυτικών κοινωνιών. Σ' ένα πρώτο στάδιο, η συρρίκνωση του αγροτικού τομέα (θάνατος αγροτιάς), η οποία συνοδεύτηκε από την άνοδο της εντάσεως κεφαλαίου αγροτικής παραγωγικότητας με τη συμβολή της τεχνολογίας, είχε ως αποτέλεσμα το μεγάλο εξαστισμό των σύγχρονων κοινωνιών. Στη συνέχεια, η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου και η εμφάνιση επαγγελματιών που απαιτούσαν γνώσεις δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, οδήγησαν σε μαζική αύξηση του αριθμού των φοιτητών. Γεγονός που συνέβαλε τα μέγιστα στη διάδοση μίας παγκόσμιας μαζικής κουλτούρας και αργότερα, λόγω της διάψευσης των προσδοκιών για κοινωνική ανέλιξη, προειδοποίησε για τα μελλούμενα (το κίνημα του Μάη του 1968 με μία σειρά κοινωνικών αναταραχών και αμφισβήτηση εκ βάθρων του πολιτικού και κοινωνικού κατεστημένου). Επιπλέον, η μαζική είσοδος των γυναικών στην παραγωγική διαδικασία και η χειραφέτηση του γυναικείου κινήματος, ήγειρε προβληματισμούς ηθικής και πολιτιστικής φύσεως. Τέλος, η άνοδος του βιοτικού επιπέδου της εργατικής τάξης που την καθιστούσε πλέον μεσαία τάξη, είχε ως αποτέλεσμα μία πρώιμη κρίση συνείδησης, πριν από αυτή που γνώρισε στη δεκαετία του '80 και έπειτα από αυτήν της περιόδου αυτοματοποίησης της παραγωγής (Hobsbawm 2010: 368-410).

Παράλληλα όμως με τις συνθήκες κοινωνικής επανάστασης που διαμορφωνόταν, η ανθρωπότητα βρισκόταν στο κατώφλι και μίας πολιτιστικής επανάστασης που θα λειτουργούσε συνεπικουρικά στην εμφάνιση των νέων κοινωνικών κινήματων. Η κρίση είχε έντονα κοινωνικά χαρακτηριστικά. Αφορούσε τις σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών ατόμων και νοηματοδοτούνταν από την απόρριψη των παλαιών προτύπων των ανθρώπινων κοινωνικών σχέσεων. Η ρήξη των πολιτισμών των γενεών και η πλήρης υιοθέτηση του α-κοινωνικού ατομικισμού ήταν το κύριο χαρακτηριστικό της εποχής. Η προσωπική

απελευθέρωση θεωρούνταν συνώνυμη της κοινωνικής απελευθέρωσης. Η πολιτιστική επανάσταση μεταφράστηκε ως διάρρηξη της δομής των σχέσεων τόσο εντός του οικογενειακού περιβάλλοντος όσο και μεταξύ των δύο φύλων και των γενιών. Η κατάρρευση των παλαιών αξιακών συστημάτων, των παραδοσιακών συμβάσεων και δεσμών, των μηχανισμών αλληλεγγύης ήταν πλέον δεδομένη. Η νεολαία της εποχής, χωρίς να έχει την εμπειρία της μαζικής ανεργίας και της ανασφάλειας της εποχής του Μεσοπολέμου, αισθάνθηκε προδομένη. Ταυτοχρόνως, η ενηλικίωσή της πραγματοποιήθηκε εντός μίας ευημερούσας κοινωνίας με υψηλό βιοτικό επίπεδο και πληθώρα καταναλωτικών αγαθών. Η τεχνολογική επανάσταση είχε διαμορφώσει μία παραγωγική διαδικασία που δεν αντιμετώπιζε τους ανθρώπους ως παραγωγούς αλλά ως καταναλωτές²⁸. Κατά συνέπεια, η ανεξαρτησία της αγοραστικής δύναμης της νεολαίας της έδωσε τη δυνατότητα να αναζητήσει νέα υλικά ή πολιτιστικά σύμβολα ταυτότητας (Ibid: 415-423). Η κρίση ταυτότητας και η απαίτηση για νέους προκαθορισμένους φίλους εντός της σύγχρονης κοινωνίας από μεγάλα τμήματα του πληθυσμού – όχι μόνο τους νέους ανθρώπους – ήταν η γενεσιουργός αιτία των νέων κοινωνικών κινημάτων με ορόσημο τη δεκαετία του 1960.

Το φοιτητικό κίνημα, το οικολογικό ή πράσινο κίνημα, το κίνημα για τα δικαιώματα των μαύρων, το γυναικείο ή φεμινιστικό κίνημα στην Αμερική (τα δύο τελευταία με αναφορές και στον 19ο αι.), ήταν κινήματα πρωτοποριακά για τα δεδομένα της εποχής και με μαζική απήχηση. Κατά τον Habermas τα νέα κοινωνικά κινήματα έρχονταν ως διάδοχοι του εργατικού κινήματος με στόχο να απαιτήσουν τη ριζική αναδιάρθρωση της κοινωνίας μέσω της εγκαθίδρυσης ριζοσπαστικών κοινωνικών σχέσεων και πρακτικών (Habermas 1971: 120-122). Η ειδοποιός διαφορά αυτών των κινημάτων, σε σχέση με την πρότερη κατάσταση της κοινωνικής συναίνεσης, ήταν ο συγκρουσιακός τους χαρακτήρας. Δεν ενδιαφερόταν να διαπραγματευτούν στη βάση γραφειοκρατικών ρυθμίσεων, κρατικών παρεμβάσεων και συμβιβασμών, τάσσονταν κατά του “επιδέξιου χειρισμού” και αμφισβητούσαν στο σύνολό της τη νομιμότητα του υφιστάμενου κοινωνικό-πολιτικού συστήματος. Επίσης, βασικό χαρακτηριστικό αποτελούσε ο καθολικός προσανατολισμός

²⁸ Ο Hobsbawm ισχυρίζεται ότι η έκρηξη του καπιταλισμού (1960) προσέφερε στους πολίτες-καταναλωτές πολύ περισσότερα απ’ ότι τους είχε υποσχεθεί ή προσφέρει μέχρι τότε το οργανωμένο κράτος ή η συλλογική δράση. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η *Αγορά* να μην υφίσταται πλέον ως συμπληρωματικό της φιλελεύθερης δημοκρατίας, αλλά ως εναλλακτική προς αυτήν. Βλ. στο Hobsbawm E., *Παγκοσμιοποίηση, Δημοκρατία και Τρομοκρατία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2007, σελ. 127. Βλ. επίσης την άποψη του Bottomore ότι η ανάπτυξη των νέων κινημάτων «...ήταν εν μέρει τουλάχιστον συνάρτηση της συνεχούς οικονομικής ανάπτυξης, της πλήρους απασχόλησης και της επέκτασης της ανώτατης εκπαίδευσης, καθώς και μίας γενικής αίσθησης ότι οι κοινωνίες αυτές είχαν εισέλθει σε μία, όπως συχνά αποκαλείτο, εποχή αφθονίας, κατά την οποία είχαν επιλυθεί τα θεμελιώδη προβλήματα της παραγωγής και είχαν διαμορφωθεί οι συνθήκες για την ανάπτυξη μίας κοινωνίαςσχόλης και απόλαυσης», στο Bottomore T., *Political Sociology*, London, Hutchinson, 1979, σελ. 47.

τους. Αν και η προέλευση των μελών τους ήταν μεσοαστική, διεκδικούσαν ισονομία και αυτοδιαχείριση για όλους (Offe 1985: 830-852). Οι μέθοδοι πολιτικής δράσης τους δε στόχευαν στην κατάληψη ή την ανατροπή της κρατικής εξουσίας. Σε αντίθεση με την ορθολογική αντίληψη που επικρατούσε όλο το προηγούμενο διάστημα, ότι δηλαδή η ανάληψη της πολιτικής εξουσίας και η αλλαγή της οικονομικής δομής θα δημιουργούσαν τις προϋποθέσεις για μία πιο δίκαιη κοινωνία, τα νέα κινήματα επεδίωκαν τον επαναπροσδιορισμό του ρόλου του κράτους και των αρμοδιοτήτων του. Αμφισβητούσαν την ικανότητα της πολιτείας να διαχειρίζεται τον κοινωνικό βίο και επιθυμούσαν τη διαμόρφωση του μεταρρυθμιστικού πλαισίου εντός της κοινωνίας των πολιτών (Μπέκ 1996: 255-260)²⁹. Στη μεταμοντέρνα θεώρηση, ακόμη και μετα-μαρξιστές κοινωνιολόγοι αντιλαμβάνονται τα νέα κοινωνικά κινήματα ως την προσπάθεια της κοινωνίας των πολιτών να περιφρουρήσει την αυτονομία της από την κρατική παρέμβαση και τη γραφειοκρατική ρύθμιση (Offe 1985: 820).

Στα τέλη του αιώνα συνεπώς, η επίθεση προς το φιλελεύθερο αστικό παρεμβατικό κράτος ήταν ολομέτωπη, ακόμη και από την Αριστερά. Η αποστροφή προς το ρυθμιστικό ρόλο του κράτους στο επίπεδο των ατομικών ελευθεριών και δικαιωμάτων κινούνταν προς την ίδια κατεύθυνση με το πάγιο αίτημα της αριστεράς για κοινωνική δικαιοσύνη. Ο Μάης του '68 στη Γαλλία, το θερμό φθινόπωρο στην Ιταλία το 1969 με τις πρωτόγνωρες ταξικές κινητοποιήσεις, το μεγάλο απεργιακό κύμα στη Βρετανία από τους εργάτες της βάσης (shop stewards movement) ενάντια στις συμβιβαστικές πολιτικές των συνδικαλιστικών ηγεσιών, το σχέδιο Meinder στη Σουηδία με στόχο τη ριζική κοινωνικοποίηση των επιχειρήσεων (σταδιακή εξαγορά του μεριδίου των ιδιοκτητών έτσι ώστε οι παραγωγικές μονάδες να έρθουν στα χέρια των εργατών-μετόχων), έθεταν υπό αμφισβήτηση τη μεταπολεμική συναίνεση. Επιπλέον, ο προγραμματικός λόγος της Αριστεράς με την Εναλλακτική Οικονομική Στρατηγική του Εργατικού Κόμματος – το Κοινό Πρόγραμμα της Ενωμένης Αριστεράς στη Γαλλία, τον Ευρωκομμουνισμό στην Ιταλία, προδιέγραφαν μία πορεία προς τη σοσιαλιστική μετάβαση που θα έθετε σε κίνδυνο τα συμφέροντα των οικονομικών ελίτ (Σασούν 2001: 527-559). Από τη στιγμή όμως που υλικοί εκφραστές της επικρατούσας ορθολογικής αντίληψης καθ' όλη τη διάρκεια του 20ου αι. ήταν τα σοσιαλιστικά – σοσιαλδημοκρατικά κόμματα ή τα μαρξιστικά κινήματα, η ιδεολογική αντεπίθεση της Νέας Δεξιάς είχε εντοπίσει τον εύκολο στόχο.³⁰

²⁹ Βλ. επίσης στο Cohen J.L., "Strategy of Identity: new theoretical paradigms and contemporary social movements", *Social Research*, 52 (4)

³⁰ Χαρακτηριστική ως προς την υποβάθμιση του θεσμικού ρόλου του κράτους είναι η διατύπωση του Μπέκ: «... στην ύστερη νεωτερικότητα του αιώνα που τελειώνει, το παραδοσιακό κράτος πεθαίνει ως 'ιδιαίτερη ουσία', ως μόρφωμα μίας κυριαρχίας και ως ιεραρχικός συντονιστής... και αυτός ο θάνατος του κράτους είναι συχνά η άλλη πλευρά της αυτοοργάνωσης». Βλ. Στο Μπέκ Ο., *Η Επινόηση του Πολιτικού*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1996, σ.σ. 256-257.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Ο ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ ΩΣ Η ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ: ΤΟ ΝΕΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΔΟΓΜΑ

3.1. Το Ιδεολογικό Περίγραμμα του Νεοφιλελευθερισμού

Το γεγονός ότι η διάδοση του Νεοφιλελευθερισμού (ή Μονεταρισμού) ως παγκόσμιας θεωρίας οφείλεται στον Μ. Friedman και τη Σχολή του Σικάγο, δε σημαίνει ότι απουσίαζε από την πολιτική σκέψη της αστικής τάξης. Ήδη από το 1947, μία μικρή κλειστή ομάδα, κυρίως ακαδημαϊκών οικονομολόγων, υπό την καθοδήγηση του Αυστριακού πολιτικού-φιλόσοφου F. A. Hayek (μεταξύ των οποίων και οι L. V. Mises, M. Friedman και K. Popper) συγκρότησαν την Εταιρική Λέσχη Mont Pelerin. Η απαρχή³¹ του νεοφιλελευθερισμού μπορεί να εντοπισθεί στην ιδρυτική διακήρυξη της εταιρείας:

³¹ Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφέρουμε ότι ο Schumpeter στο κλασικό βιβλίο του *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, είχε επιχειρήσει την αποκαθίλωση της πολιτικής εξουσίας και τον υποβιβασμό της πολιτικής δημοκρατίας. Η Δημοκρατία δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση εκπλήρωση των υποσχέσεων για κοινωνική δικαιοσύνη και αλληλεγγύη. Είναι ένα είδος ανταλλαγής, μία μέθοδος επιλογής πολιτικών ηγετών. Η θέληση του λαού είναι κατασκευή και αποτελεί προϊόν και όχι κινητήριο μοχλό της Δημοκρατίας. Ο Λαός δε μπορεί να “άρχει” καθώς το μόνο που τον ενδιαφέρει είναι η κατανάλωση. Ο ανταγωνιστικός ελιτισμός του Schumpeter καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο λαός μπορεί να κυβερνηθεί μόνο από υπεύθυνες ελίτ και η σχέση αυτή δε μπορεί να είναι άλλη από τη χειραγώγηση και την αδιαφορία. Απορρίπτοντας λοιπόν την αυτοτέλεια του ατόμου και ταυτίζοντας το σύγχρονο άνθρωπο με την κατανάλωση και την ιδιώτευση, νομιμοποιεί τον περιορισμό της έννοιας της δημοκρατίας και της πολιτικής. Βλ. σχετ. στο Schumpeter J., *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2006, Κεφ. 21 & 22.

“Οι κεντρικές αξίες του πολιτισμού κινδυνεύουν. Σε μεγάλες εκτάσεις της γήινης επιφάνειας οι ουσιώδεις συνθήκες της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και ελευθερίας έχουν ήδη εξαφανιστεί. Σε άλλες βρίσκονται υπό συνεχή απειλή από την ανάπτυξη των σύγχρονων τάσεων της πολιτικής. Η θέση του ατόμου και της αυτοπροαίρετης ομάδας σταδιακά υπονομεύεται από την επέκταση της αυθαίρετης εξουσίας. Ακόμη και το πιο πολύτιμο απόκτημα του Δυτικού Ανθρώπου, η ελευθερία της σκέψης και της έκφρασης, απειλείται από την εξάπλωση ιδεολογιών οι οποίες, ενώ διεκδικούν το προνόμιο της ανοχής όταν είναι μειοψηφικές, επιδιώκουν απλώς να κατοχυρώσουν μία θέση εξουσίας από την οποία μπορούν να καταπνίγουν και να αφανίζουν όλες τις άλλες απόψεις εκτός από τη δική τους.

Η ομάδα πρεσβεύει ότι αυτές οι εξελίξεις υποδαυλίστηκαν από την ανάπτυξη μιας άποψης για την ιστορία η οποία αρνείται όλα τα απόλυτα ηθικά κριτήρια και από την ανάπτυξη θεωριών που αμφισβητούν το επιθυμητό του κράτους δικαίου. Πρεσβεύει περαιτέρω ότι υποδαυλίστηκαν από την υποχώρηση της πίστης στην ατομική ιδιοκτησία και στην ανταγωνιστική αγορά· διότι χωρίς τη διάχυτη δύναμη και πρωτοβουλία που σχετίζονται μ' αυτούς τους θεσμούς, είναι δύσκολο να φανταστούμε μία κοινωνία στην οποία μπορεί να διατηρηθεί πραγματικά η ελευθερία.”

(Χάρβεϊ 2007: 46)

Η έννοια της ελευθερίας αποτελεί το κυρίαρχο ιδεολογικό πρόσταγμα και είναι συνδεδεμένη αναπόσπαστα με ιδεολογικές εκφάνσεις όπως τη θέση του ατόμου και της αυτοπροαίρετης ομάδας, την ατομική ιδιοκτησία και την ανταγωνιστική αγορά. Για να κατοχυρωθεί το ύψιστο αγαθό της ελευθερίας θα πρέπει οι πολιτικές τάσεις να υποχωρήσουν γιατί υποδαυλίζουν την ιδιωτική πρωτοβουλία – επιχειρηματικότητα και την ατομική ιδιοκτησία. Πρόκειται ουσιαστικά για την αξιωματική αρχή θεμελίωσης του φιλελευθερισμού και του ελάχιστου κράτους στη βάση της αδιαπραγμάτευτης αξίας του ατομικισμού. Ο Misses είχε αναφερθεί αργότερα στη σημαντικότητα της ατομικής πράξης τονίζοντας ότι, τα κοινωνικά σύνολα κατ' ουσίαν δεν πράττουν, συνεπώς δε μπορούν να κατανοηθούν παρά μόνο με την ανάλυση των επιμέρους πράξεων των ατόμων που τα απαρτίζουν (Misses 1963: 42).

Η προσπάθεια της Λέσχης Mont Pelerin βρήκε άμεση ανταπόκριση στα ισχυρά επιχειρηματικά και οικονομικά κέντρα των ΗΠΑ. Ομάδες επιχειρηματιών, των οποίων τα συμφέροντα απειλούνταν από τις πολιτικές κρατικού παρεμβατισμού και αισθανόμενοι ανασφάλεια στο μεταπολεμικό παγκόσμιο οικονομικό περιβάλλον, επεδίωξαν να οργανώσουν και να προωθήσουν το όλο εγχείρημα, χωρίς όμως να υπάρξουν τα επιθυμητά αποτελέσματα για τις επόμενες δύο δεκαετίες περίπου (Χάρβεϊ 2007: 48). Έως τότε, ο Von Misses και κυρίως ο F. Hayek ως βασικοί κληρονόμοι του διανοητή της αυστριακής οικονομικής σχολής C. Menger, βλέπουν τα έργα τους και τις απόψεις τους να τοποθετούνται στο περιθώριο. Ειδικότερα ο F. Hayek, ο οποίος από τη δεκαετία του 1930

προσπαθούσε να αποδομήσει το οικονομικό μοντέλο οργάνωσης με πυρήνα το κράτος και όριζε ως μεγαλύτερη απειλή τη ροπή τόσο της φιλελεύθερης Δεξιάς όσο και των σοσιαλιστών προς τον “κολεκτιβισμό” (Dixon 2000: 19).

Με το γύρισμα όμως της δεκαετίας του '60 έχουμε τις πρώτες ενδείξεις για τη διαμόρφωση μίας νέας συγκυρίας. Τα σημάδια της ύφεσης είναι πλέον ορατά, η έντονη αμφισβήτηση των θεσμών και του ίδιου του κράτους δεδομένη, η απαίτηση για ένα νέο παράδειγμα σκέψης αναφορικά με τη σχέση μεταξύ οικονομικών και κοινωνικών μορφών, καθώς και η αναζήτηση νέων τρόπων ηθικής και υποκειμενικής μορφοποίησης βρίσκονται στο επίκεντρο αυτής της συγκυρίας. Υπό το έμβλημα της *ελευθερίας* και της *ελεύθερης αγοράς*, ο Νεοφιλελευθερισμός ήρθε να καλύψει το κενό ως καθολικό αίτημα όλης της “ανθρωπότητας”. Ενώ εμφανίστηκε ως η οικονομική θεωρία που θα οδηγούσε στη νέα εποχή, στην πορεία επεκτάθηκε και στο χώρο των πολιτικών και ανθρωπιστικών επιστημών, εκμεταλλευόμενη την τάση αντιδιαφωτισμού της τότε χρονικής συγκυρίας. Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που ο κλασικός φιλελευθερισμός αποτέλεσε τη θεωρητική και ιδεολογική επικάλυψη συγκρότησης της καπιταλιστικής κοινωνίας υπερασπιζόμενος τα συμφέροντα της αστικής τάξης, έτσι και ο νεοφιλελευθερισμός, ως εξελιγμένη “νομοτέλεια” συνιστά το ιδεολογικό περίβλημα της καπιταλιστικής ανασυγκρότησης στη νέα εποχή. Πριν όμως προχωρήσουμε στην παράθεση των ιστορικών γεγονότων και στη διαδικασία μετασχηματισμού του Νεοφιλελευθερισμού σε παγκόσμια θεωρία, κρίνουμε σκόπιμο να αναφερθούμε σε ορισμένα από τα βασικά σημεία της ανάλυσης των θεωρητικών εκπροσώπων του. Ειδικότερα, στην ηθικοπολιτική και φιλοσοφική θεώρηση του F.A. Hayek και την οικονομικό-πολιτική ανάλυση του M. Friedman, ο συγκερασμός των οποίων διαδραμάτισε κυρίαρχο ρόλο στην εξέλιξη των πραγμάτων, είτε κυριολεκτικά είτε σημειολογικά.

3.1.1. Η Φιλοσοφία της Ελευθερίας του Hayek

«Ομολογουμένως μόνο όταν η εξουσία πέρασε στα χέρια της πλειοψηφίας έφτασε να θεωρηθεί αναγκαίος ο περαιτέρω περιορισμός της εξουσίας της κυβέρνησης. Με αυτή την έννοια η δημοκρατία και η χωρίς όρια κυβέρνηση συνδέονται μεταξύ τους. Όμως κατακριτέα δεν είναι η δημοκρατία, αλλά η χωρίς όρια κυβέρνηση, και δεν βλέπω το λόγο για τον οποίο οι άνθρωποι δεν θα έπρεπε να μάθουν να περιορίζουν το πεδίο της αρχής της πλειοψηφίας, όπως και της οποιασδήποτε άλλης μορφής διακυβέρνησης»³²
F.A. HAYEK

Ο F. A. Hayek συγκαταλέγεται μεταξύ των κορυφαίων στοχαστών του 20ου αι. Πολύπλευρη προσωπικότητα με πλούσια συγγραφική δράση και με σπουδές σ' ένα ευρύ φάσμα των κοινωνικών επιστημών (ψυχολογία, πολιτική φιλοσοφία, οικονομικά και ιστορία). Η φυσιογνωμία του κατέχει εξέχουσα θέση στο νεοφιλελεύθερο στερέωμα, καθώς υπήρξε ένας από τους καθοδηγητές στην προσπάθεια αναστροφής του κυρίαρχου διανοητικού ρεύματος εκείνης της εποχής (του κείνσιανού παρεμβατισμού) και τη δυναμική επανεμφάνιση των αρχών του οικονομικού φιλελευθερισμού. Ήδη με το κλασικό έργο το 1944, το *The Road to Serfdom (Ο Δρόμος προς της Δουλεία)* είχε φροντίσει να αφήσει το ιδεολογικό του στίγμα. Στο συγκεκριμένο βιβλίο διαχειρίστηκε μία σειρά ζητημάτων οικονομικής και πολιτικής υφής, για τα οποία διατύπωσε προβληματισμούς και αντιλήψεις που αμφισβητούσαν έντονα τις κυρίαρχες ιδεολογικές κατευθύνσεις της εποχής του. Είχε υπερθεματίσει από τότε υπέρ της ατομικής ιδιοκτησίας χαρακτηρίζοντάς την ως “την πιο σημαντική εγγύηση της ελευθερίας” και γι' αυτούς που έχουν και γι' αυτούς δεν έχουν περιουσία. Ο κατακερματισμός της ατομικής ιδιοκτησίας, η κατανομή των μέσων παραγωγής σε πολλά ανεξάρτητα άτομα δεν επιτρέπει τη μονοπώληση της εξουσίας και κατά συνέπεια τα άτομα θα είναι σε θέση να αποφασίζουν μόνα τους (Hayek 1985: 152). Όσον αφορά την αυτορρύθμιση των αγορών, είχε διατυπώσει τη θέση ότι από τη στιγμή που οι μηχανισμοί κοινωνικής εξέλιξης δεν υπόκεινται σε μία διαδικασία κεντρικού σχεδιασμού λόγω της πολυπλοκότητάς τους και της έλλειψης γνώσεως, η καλύτερη λύση θα πρέπει να θεωρείται το σύστημα διαμόρφωσης των τιμών σε συνθήκες ανταγωνισμού. Επίσης, αναφερόμενος στις υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας υποστηρίζει ότι δεν είναι ασυμβίβαστες με τον ανταγωνισμό, αρκεί να μην τον καθιστούν αναποτελεσματικό (Hayek 1985: 60-62). Το παράδοξο είναι ότι εμφανίζεται επικριτικός ακόμη και απέναντι σ' αυτούς που επιμένουν δογματικά, σε σημείο προκατάληψης, στην αρχή του laissez-faire, καθώς θεωρεί ότι η απάντηση στη σχεδιασμένη οικονομία δεν είναι το laissez-faire, αλλά ο αποτελεσματικός και ανεμπόδιστος ανταγωνισμός (Hayek 1985: 36). Ο Hayek είχε θέσει

³² Βλ. Χάγιεκ Α.Φ., *Το Σύνταγμα της Ελευθερίας*, Αθήνα: Καστανιώτης – Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κ. Καραμανλής, 2008, σελ.543

τις βάσεις για τη θεμελίωση των ιδεών του. Απορρίπτει εξ' αρχής τη διαδικασία σχεδιασμού λόγω του ότι η απόλυτη κοινή συναίνεση των ατόμων είναι προβληματική. Συνεπώς, η κοινωνική – κοινή – ευημερία δεν είναι δυνατή μέσω του κρατικού παρεμβατισμού και σχεδιασμού, συνιστά *ουτοπία*.

Η περιθωριοποίηση όμως των αντιλήψεών του και η νίκη των σοσιαλιστών σε ιδεολογικό επίπεδο έναντι των φιλελεύθερων, ενεργοποίησαν τα αντανakλαστικά του. Αντιλήφθηκε ότι η μάχη θα έπρεπε να δοθεί στο πεδίο των ιδεών (Χάρβεϊ 2007: 48). Η ελκτική δύναμη του σοσιαλισμού και του κρατικού παρεμβατισμού θα μπορούσε να αναχαιτιστεί μόνο μέσω της κριτικής αντιπαράθεσης και της προβολής του νεοφιλελεύθερου προτάγματος, όχι υπό τη μορφή πρακτικής ή εργαλειακής διαχείρισης, αλλά ως ηθικό-πολιτική, φιλοσοφική και ανθρωπολογική θεώρηση. Το σύγγραμμά του *Το Σύνταγμα της Ελευθερίας (The Constitution of Liberty)* αυτόν ακριβώς το σκοπό εξυπηρετούσε. Η έκδοση του προαναφερθέντος συγγράμματος αποτέλεσε το σημείο τομής στον επαναπροσδιορισμό του οικονομικού φιλελευθερισμού και το θεμέλιο του μετέπειτα νεοφιλελευθερισμού. Με αιχμή την έννοια της ελευθερίας, διατύπωσε με τρόπο συστηματικό και αναλυτικό το σύνολο των βασικών κατευθύνσεων της θεωρίας του, και προσέφερε το ιδεολογικό μανιφέστο της νεοφιλελεύθερης πρότασης.

Η διαπραγμάτευση της έννοιας της ελευθερίας συνιστά το αφετηριακό σημείο στην αναλυτική σκέψη του Hayek. Κάνει εξ' αρχής το διαχωρισμό ανάμεσα στην “ατομική” ή “προσωπική” ελευθερία και την “ελευθερία του πολίτη” ή την “πολιτική ελευθερία”. Η πολιτική ελευθερία, δηλαδή η συμμετοχή των ανθρώπων στην εκλογή της κυβέρνησης και στη διαμόρφωση του θεσμικού πλαισίου λειτουργίας μίας κοινωνίας, δε διασφαλίζει την ίδια την ελευθερία. Ούτε και η αυθαίρετη χρήση της λέξης “ελευθερία” με την έννοια ότι “μπορώ να κάνω αυτό που θέλω” πάντα εξασφαλίζει τους όρους πραγμάτωσης μίας ελευθεριακής κατάστασης. Ορίζει την ελευθερία ως την απουσία εξαναγκασμού ατόμων από άλλα άτομα, αποδέχεται ότι η αντίληψή του για την ελευθερία είναι καθαρά αρνητική και αντιτίθεται σε οποιοδήποτε θετικό ορισμό της ελευθερίας, καθώς θεωρεί ότι οδηγεί σε μορφές συλλογικής εξουσίας και ολοκληρωτισμού. Από την ανάλυσή του δε θα μπορούσε να λείπει και το στοιχείο του εξαναγκασμού, όχι μόνο από τα άτομα αλλά από τον απρόσωπο παράγοντα, το Κράτος. Θεωρεί ότι στο βαθμό που είναι προστατευόμενη η ιδιωτική σφαίρα του ατόμου από την κρατική παρέμβαση μέσω της ύπαρξης γνωστών γενικών κανόνων και του επιτρέπει να καθορίσει τη δική του πορεία, η παρουσία ελεγχόμενου εξαναγκασμού παύει να είναι απειλή για την ελευθερία και μετατρέπεται σε εργαλείο απόκτησής της (Hayek 2008: 52-65).

Στη συνέχεια, ο Hayek εστιάζει την προσοχή του στο «θεμελιώδες γεγονός της αναπόφευκτης άγνοιας του ανθρώπου» (Hayek 2008: 66). Το άτομο δε μπορεί να έχει πλήρη γνώση των όσων συμβαίνουν γύρω του. Είναι φορέας μόνο ορισμένων από τις γνώσεις που προσφέρει ο πολιτισμός του, η εξέλιξη του οποίου συνίσταται στην ικανότητα των ατόμων να επωφελούνται από αυτές τις γνώσεις που βρίσκονται κατακερματισμένες. Η χρησιμότητα όμως της γνώσης δε θα είχε καμία αξία για την εξέλιξη του ανθρώπινου είδους αν λογίζόταν ως ρητή και συνειδητή γνώση. Η ανάπτυξη της γνώσης και κατά συνέπεια του πολιτισμού είναι δυνατή μόνο αν την ερμηνεύσουμε ως το σύνολο των προσαρμογών των ανθρώπων στο εκάστοτε περιβάλλον, ως συσσωρευμένη εμπειρία. Και πάλι όμως δε μπορούμε ως οντότητες να έχουμε πλήρη γνώση της αφετηριακής και της καταληκτικής κατάστασης των δράσεών μας. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, το ιδανικότερο θα ήταν να αφήσουμε ελεύθερη τη διαδικασία ανάπτυξης των ατομικών πρωτοβουλιών, προκειμένου να αναδυθούν οι διαδικασίες αυθόρμητης εμφάνισης πρακτικών και γνώσεων, να σεβαστούμε το *απρόβλεπτο*³³ (ipid: 69-75).

Υπό αυτό το πρίσμα, κάθε είδους εντατικοποίηση των μορφών κρατικής παρέμβασης θα αναιρούσε τη διαδικασία ανάδειξης των αυθόρμητων δυνάμεων και θα εμπόδιζε την πρόοδο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ο τρόπος που ο Hayek αντιλαμβάνεται το χαρακτήρα της πρόοδου. Η πρόοδος εκ φύσεως δε μπορούσε να σχεδιαστεί. Είναι περισσότερο μία διαδικασία προσαρμογής και εκμάθησης των συνεχώς μεταβαλλόμενων γνώσεων, αξιών και επιθυμιών των ατόμων που εντάσσονται σ' ένα κοινωνικό σύνολο. Είναι όμως και μία διαδικασία που εξελίσσεται σταδιακά σε σχέση με τις ωφέλειες και τα προνόμια που μπορούν να απολαύσουν τα άτομα. Αυτά δε θα μπορούσαν να είναι προσιτά σε όλους από την πρώτη στιγμή, άλλοι θα επωφελούνταν λιγότερο και άλλοι περισσότερο. Πόσο μάλλον δε, σ' ένα περιβάλλον ταχείας οικονομικής πρόοδου που είναι το επιθυμητό. Εδώ η ανισότητα είναι ταυτόσημη με την πρόοδο. Η πρόοδος δε θα μπορούσε να επιτευχθεί εάν οι πλούσιοι δεν πειραματίζονταν με νέα πράγματα που αργότερα θα ήταν διαθέσιμα και στους πιο φτωχούς. Η υλική ευημερία των οποίων, οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην υπηρεσία που προσέφεραν οι πλούσιοι στην πρόοδο με τους πειραματισμούς τους σε νέους τρόπους ζωής. Και σε όσους αμφισβητούν την άποψή του, αντιτάσσει το επιχείρημα των *σχεδιασμένων ανισοτήτων* της Σοσιαλιστικής κοινωνίας. Εκεί όπου οι ανισότητες θα ήταν αποτέλεσμα σχεδιασμού της κεντρικής εξουσίας μέσω της επιλογής των συγκεκριμένων ατόμων και ομάδων, αλλά ακόμη χειρότερα, και μέσω της προώθησης

³³ Άποψη την οποία είχε διατυπώσει και παλαιότερα υποστηρίζοντας ότι η δυναμική φύση του πραγματικού κόσμου, όπου η διαρκής αλλαγή είναι κανόνας, δεν ευνοεί τη δημιουργία αποτελεσματικού σχεδίου για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων. Βλ. στο Hayek, F. "Socialist Calculation: the competitive 'solution' III", *Economica* – no 26, 1940, σελ. 125-149.

συγκεκριμένων προϊόντων και τρόπου ζωής (ipid: 89-95). Το καθεστώς της ατομικής ελευθερίας παράγει αναγκαστικά ανισότητα. Είναι λογικό σε μία κατάσταση ελευθερίας να ανταμείβονται καλύτερα από κάποιους άλλους οι πιο άξιοι ή ακόμη και οι πιο τυχεροί. Το αίτημα για κοινωνική ισότητα που διατυπώνεται εντός του δημοκρατικού πολιτεύματος δε μπορεί παρά να καθοδηγείται από το φθόνο για την επιτυχία των άλλων (ipid: 144-156).

Με βάση τα παραπάνω, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι ο Hayek δε θεωρεί ως υπέρτατη αρχή πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης τη Δημοκρατία. Η λειτουργία της θα πρέπει να περιορίζεται στον ορισμό των νόμων. Οι συνθήκες που διαμορφώνονται σ' ένα δημοκρατικό πολίτευμα δε σημαίνει απαραίτητα ότι δημιουργούν και την ικανή συνθήκη για την ελευθερία. Η αρχή της πλειοψηφίας που ισχύει στην Κοινοβουλευτική Δημοκρατία ισοδυναμεί με αποδοχή της απόλυτης γνώσης που διαθέτει για την επίτευξη της προόδου. Κατά αυτόν τον τρόπο αμφισβητείται όμως η αυθόρμητη τάξη που επιφέρει η ελεύθερη ατομική πράξη. Εξ ου και η απόρριψη της έννοιας της λαϊκής κυριαρχίας ως εν δυνάμει θεσμοθέτηση μίας αυθαίρετης εξουσίας (ipid: 170-173). Αντίληψη, η οποία αναδεικνύει την έντονη αμφισβήτηση του Hayek απέναντι στο δημοκρατικό πολίτευμα και το δικαίωμα της ισότιμης συμμετοχής όλων στην πολιτική και κοινωνική διαδικασία.

Ο Νόμος, σύμφωνα με τον Hayek, θα πρέπει να έχει κανονιστική ισχύ για να μπορέσει να αποτρέψει κάθε είδους εξαναγκασμό ως περιορισμό στην ατομική δραστηριότητα και μέσω αυτής της λειτουργίας του να προασπίσει την ύψιστη αρχή της ελευθερίας. Το καθήκον του νομοθέτη είναι να δημιουργήσει τις συνθήκες εκείνες που θα επιτρέψουν την ανάδειξη της αυθόρμητης τάξης και όχι το σχεδιασμό και τη λειτουργία της υπό περιορισμούς. Και επειδή δεν είμαστε σε θέση (λόγω της άγνοιάς μας) να γνωρίζουμε εκ των προτέρων τα μελλούμενα, θα πρέπει οι νόμοι να προσαρμόζονται στις εκάστοτε συνθήκες του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο ζούμε. Αυτή η περιορισμένη κανονικότητα του νόμου εξυπηρετεί τους σκοπούς της ελευθερίας (ipid: 243). Υπό αυτή την έννοια, ο νόμος ορίζεται ως εκείνη η αρχή που εκδηλώνεται με τη μορφή της κανονικότητας και λογίζεται ως γνωστό και σταθερό δεδομένο και όχι ως αυθαίρετη επιλογή. Στόχος του είναι να περιορίσει τις παρεμβάσεις της *αυθαίρετης εξουσίας* (κυβερνητική πλειοψηφία) σε οποιαδήποτε δραστηριότητα της ιδιωτικής σφαίρας και κυρίως της οικονομικής.

Σ' αυτό το πλαίσιο τοποθετείται και η αντίληψή του για την οικονομική πολιτική. Η άσκηση οικονομικής πολιτικής υπό την αρχή του νόμου δε σημαίνει απαραίτητα και την απόρριψη κάθε κρατικής παρέμβασης. Υπάρχουν όμως όρια ως προς την κρατική

παρέμβαση, πότε δηλαδή θεωρείται εξαναγκασμός και πότε όχι. Μία κυβέρνηση είναι υποχρεωμένη να δημιουργήσει ένα αξιόπιστο και αποτελεσματικό νομισματικό σύστημα. Μπορεί επίσης να δραστηριοποιηθεί σε δημόσιες λειτουργίες όπως οι τομείς του καθαρισμού, των πληροφοριών, της έρευνας και εν μέρει της εκπαίδευσης. Επίσης, δε μπορεί να αμφιβάλει κανείς για το ρόλο που μπορεί να έχει σε υπηρεσίες, όπου η επιχειρηματική πρωτοβουλία θα είχε μεγάλο κόστος και μικρά οφέλη όπως οι υγειονομικές υπηρεσίες, ο τομέας των κατασκευών κλπ. Αυτό δε σημαίνει ότι αυτές οι υπηρεσίες θα είναι πάντα υπό τον έλεγχο του κράτους. Όταν το επιτρέψουν οι συνθήκες επιβάλλεται να αναλάβουν οι ανταγωνιστικοί οικονομικοί παράγοντες χωρίς να εμποδίζονται από τα κρατικά μονοπώλια (ipid: 319-323).

Η παρεμβατικότητα της κρατικής πολιτικής είναι καταδικαστέα και για έναν άλλο πολύ σημαντικό λόγο. Η κυβέρνηση δε διαθέτει τη νόμιμη εξουσία να καθορίσει την *υλική ισότητα* των ατόμων μέσω της αναδιανεμητικής ή κοινωνικής δικαιοσύνης. Όταν μία κυβέρνηση δεσμεύεται από την αρχή του νόμου δε μπορεί να επεμβαίνει στην οικονομική δραστηριότητα, καθώς ισχύει η μεταβατική δικαιοσύνη (commutative justice). Σκοπός της είναι ο σεβασμός των ίσων δικαιωμάτων μεταξύ ελεύθερων και υπεύθυνων ατόμων. Προϋποθέτει την ισότητα στο πεδίο των συναλλαγών και την εγκυρότητα των συμβάσεων ή των ανταλλαγών ως προϊόν της ελεύθερης ατομικής βούλησης. Αντιθέτως, η έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης ή της αναδιανεμητικής (distributive) απαιτεί την ίση κατανομή βαρών και αμοιβών στην κοινωνία, ανεξάρτητα από τη χρησιμότητα που έχουν για το κοινωνικό σύνολο οι υπηρεσίες του καθενός. Αυτό θα σήμαινε ότι η διανομή όλων των πόρων θα γινόταν μόνο από έναν κεντρικό φορέα, ο οποίος θα είχε την πλήρη γνώση του θέματος και δε θα υπάκουε σε γενικούς αφηρημένους κανόνες. Τότε η οικονομία δε θα λειτουργούσε ως ελεύθερη, αλλά ως κατευθυνόμενη. Τα άτομα θα επεδίωκαν και θα δραστηριοποιούνταν στην οικονομική ζωή βάσει κεντρικών εντολών. Το τελικό αποτέλεσμα θα ήταν μία οικονομία των εντολών (command economy), όπου τα άτομα θα αμείβονταν σύμφωνα με την *ηθική* και όχι με την *πραγματική* αξία της εργασίας τους (ipid: 333-334).

Στο τρίτο μέρος του βιβλίου, ο Hayek αναπτύσσει την επιχειρηματολογία του ενάντια στον κρατικό παρεμβατισμό του κείνσιανού οικονομικού μοντέλου. Η κριτική του αποτελεί συνέχεια των απόψεων που είχε διατυπώσει στο *Road to Serfdom* (1944) κατά του κεντρικά κατευθυνόμενου οικονομικού σχεδιασμού και τη μεταφορά αυτού του μοντέλου στις υπόλοιπες διαδικασίες κοινωνικής εξέλιξης. Αναγνωρίζει ότι η αίγλη του σοσιαλισμού έχει μειωθεί εξαιτίας της αποτυχημένης πρακτικής εφαρμογής του στην

ΕΣΣΔ, η οποία ανέδειξε τις ατέλειες της σοσιαλιστικής οργάνωσης. Τόσο στην παραγωγική αποδοτικότητα και την απονομή κοινωνικής δικαιοσύνης με την αυθαίρετη ανάδυση νέων προνομιούχων τάξεων, όσο και στο επίπεδο της ελευθερίας με την εμφάνιση ενός νέου δεσποτικού κράτους που περιορίζει την ατομική ελευθερία. Εξακολουθεί όμως να τον θεωρεί επικίνδυνο και ελκυστικό στο διανοητικό ρεύμα της εποχής. Σ' αυτό οφείλεται και η εμμονή του σχετικά με τη λειτουργία των θεσμών του κράτους πρόνοιας. Είναι επιτρεπτό ορισμένες δημόσιες λειτουργίες όπως η ασφάλεια, ο καθαρισμός, η αναψυχή κλπ. να εκτελούνται από κρατικούς φορείς. Το πρόβλημα αρχίζει όταν οι εξουσίες εξαναγκασμού της κυβέρνησης επιχειρήσουν τη δίκαιη διανομή των πόρων. Τότε θα υπάρξει άνιση μεταχείριση καθώς διαφορετικά άτομα, με διαφορετικά προσόντα και αξία εργασίας θα υποστούν αδικίες. Στο πεδίο της οικονομίας και της διαχείρισης των οικονομικών πόρων, η κρατική παρέμβαση δεν έχει τα επιθυμητά αποτελέσματα. Ανεξαρτήτως του γεγονότος ότι στερεί από τα άτομα το δικαίωμα επιλογής για την κατοικία, την υγεία, την παιδεία, την απασχόληση και τα γηρατειά, οι περισσότερες προσπάθειες εμπλοκής του κράτους σ' αυτές τις διαδικασίες, καταλήγουν σε ενιαίες γραφειοκρατικές ιεραρχίες και κρατικά μονοπώλια που εμποδίζουν τον ανταγωνισμό (ipid: 359-367).

Η κοινωνική ασφάλιση είναι ένα ακόμη είδος εξαναγκασμού που δημιουργεί η κρατική παρέμβαση. Ο ρόλος του κράτους είναι να διασφαλίσει την ελευθερία του ατόμου και όχι να κατανέμει τον πλούτο. Από τη στιγμή που δε συμμετέχει στην παραγωγή του πλούτου δεν έχει και δικαίωμα στην ανακατανομή του. Αν και ο αρχικός ομολογημένος στόχος του μηχανισμού κοινωνικής ασφάλισης ήταν η βοήθεια στους έχοντες ανάγκη, στην ουσία έχει μετατραπεί σε «... εργαλείο εξισωτικής αναδιανομής». Από την άλλη, οι υπηρεσίες που παρέχονται μέσω κεντρικού σχεδιασμού δεν έχουν και τα καλύτερα αποτελέσματα. Επίσης, το άτομο στερείται της δυνατότητας να αναζητήσει πιο ποιοτικές υπηρεσίες που ίσως θα μπορούσε να του προσφέρει ο ιδιωτικός τομέας. Το κυριότερο όμως είναι ότι η διαχείριση των κρατικών πόρων ανατίθεται σε μία ομάδα ανθρώπων που είναι υπεράνω ακόμη και από το νόμο. Έχουμε δηλαδή το νέο είδος *ειδήμονα* σε κάθε πεδίο θεσμικού πλαισίου (παιδεία, εργασία, γεωργία, υγεία, στέγαση κλπ). Ο θεσμικός ειδήμων είναι ο μόνος που κατανοεί την πολυπλοκότητα των οργανώσεων που εξυπηρετούν αυτές τις ανάγκες και κυρίως δεν έχει κανένα δισταγμό να τις υποστηρίξει δογματικά. Το συγκεκριμένο σύστημα προσφέρει εκείνο το επίπεδο ευημερίας και ορίζει ως ανάγκες των ατόμων αυτά που κρίνει ως απαραίτητα μία ανώτατη αρχή, χωρίς να υπολογίζει τις επιθυμίες των ατόμων, τις πραγματικές τους ανάγκες και την προνοητικότητα που έχουν επιδείξει για να φροντίσουν οι ίδιοι τον εαυτό τους. Γι' αυτό ακριβώς θεωρεί ότι η πρόνοια

για τους ηλικιωμένους προβάλλεται προπαγανδιστικά ως αλληλεγγύη και όχι ως ένα επιπλέον βάρος για τον ενεργό εργασιακό πληθυσμό. Το ίδιο ακριβώς ισχύει και για τα συστήματα παροχής δωρεάν υπηρεσιών υγείας. Ξέχωρα από τον εξαναγκασμό που ασκεί στα άτομα να επιλέξουν ελεύθερα με βάση τους ατομικούς υπολογισμούς κινδύνους-οφέλους, ανεξάρτητα από τη μειωμένη ανταποδοτικότητα των συστημάτων, ο κεντρικός σχεδιασμός των συστημάτων πρόνοιας προσανατολίζεται προς την αποκατάσταση της υγείας ανθρώπων ηλικιωμένων που είναι ανίκανοι να προσφέρουν στην κοινωνία μέσω της εργασίας τους (ipid: 404-417).

Τα εργατικά συνδικάτα βρίσκονται στο επίκεντρο της δυσμενούς κριτικής του Hayek εξαιτίας αυτών των εξαναγκαστικών μονοπωλιακών πρακτικών που έχουν αναπτύξει. Κατηγορούνται ότι βρίσκονται σε αगाστή συνεργασία με μεγάλες επιχειρήσεις και κατά περίπτωση ευνοούν την ανάπτυξη μεγάλων μονοπωλίων στο βιομηχανικό κλάδο. Η δράση τους μεταφράζεται ως ένα είδος εξαναγκασμού τόσο των ίδιων των εργαζομένων όσο και των εργοδοτών, επηρεάζοντας καταλυτικά την εύρεση εργασίας (προσλαμβάνονται μόνο όσοι είναι μέλη των συνδικάτων) και την πραγματική αύξηση των μισθών τους πάνω από τα επίπεδα που θα όριζε μία γνήσια ελεύθερη αγορά εργασίας. Το αντίκτυπο στην οικονομία είναι άκρως επιβαρυντικό. Η ανεργία αυξάνεται, η παραγωγικότητα υποχωρεί και η μείωση των μισθών είναι αναπόφευκτη. Ο κίνδυνος που ελλοχεύει από την αυξημένη ισχύ των συνδικάτων είναι να καθίσταται αναποτελεσματική η λειτουργία του ανταγωνισμού ως ο κύριος ρυθμιστής κατανομής όλων των πόρων. Αυτό θα οδηγήσει στην ανάληψη δράσης από την κυβέρνηση ως μόνη διέξοδο στο πρόβλημα, προκειμένου το συνδικαλιστικό κίνημα να μη γίνει ισχυρότερη δύναμη από το ίδιο το κράτος. Αμφισβητούνται επίσης έντονα κι άλλες δράσεις των συνδικάτων όπως οι απεργίες και τα μποϊκοτάζ εταιρειών, ο εκφοβισμός των πικετοφοριών κλπ. Το συμπέρασμα είναι ότι η συγκεκριμένη μορφή συνδικαλισμού απειλεί την ελεύθερη κοινωνία και τα συμφέροντα των ίδιων των εργαζομένων καθώς αναπαράγει το σύστημα του σοσιαλισμού (ipid: 378-385).

Προφητική για το καθεστώς που επικρατεί στις σύγχρονες σχέσεις εργασίας πρέπει να θεωρείται και η τοποθέτηση του Hayek σχετικά με την πολιτική της πλήρους απασχόλησης. Η επιβολή από τα συνδικάτα της πλήρους απασχόλησης μέσω των εξαναγκαστικών μηχανισμών δράσης τους, επιφέρει αύξηση της προσφοράς χρήματος, αύξηση στις τιμές των καταναλωτικών αγαθών και πληθωρισμό. Το βάρος για τη συντήρηση των υψηλών μισθών και την καταπολέμηση της ανεργίας πέφτει στις νομισματικές και δημοσιονομικές αρχές (ipid: 394-395). Γεγονός που έρχεται σε πλήρη

σύγκρουση με τη βασική αρχή της θεωρίας του περί νομισματικής σταθερότητας έναντι στα βραχυπρόθεσμα πλεονεκτήματα των πληθωριστικών τάσεων.

Σ' αυτό το πλαίσιο, με γνώμονα την αντίδραση σε κάθε είδους αναδιανομή του εισοδήματος, ο Hayek στρέφεται και εναντίον της προοδευτικής φορολογίας. Το μόνο επιχείρημα υπέρ της είναι η αλλαγή στην κατανομή των εισοδημάτων και όχι η επιστημονική τεκμηρίωσή της. Είναι μία καθαρά πολιτική διεκδίκηση με μεγάλη λαϊκή απήχηση που λογίζεται ως απόπειρα εξαναγκασμού της πλειοψηφίας των φτωχότερων στρωμάτων έναντι της μειοψηφίας των πλουσιότερων. Η προοδευτική φορολογία συνιστά καθαρή αυθαιρεσία στο όνομα της απονομής κοινωνικής δικαιοσύνης, γίνεται πρόσχημα για την επιβολή διακρίσεων εις βάρος των μειοψηφιών. Επιπλέον, παραβιάζει την καθολική αρχή της οικονομικής δικαιοσύνης, «*ίση πληρωμή για ίση εργασία*», καθώς το εισόδημα κατόπιν της φορολογίας είναι διαφορετικό για την προσφορά των ίδιων υπηρεσιών. Μία ακόμη σοβαρή επίπτωση είναι η παρεμπόδιση των επιτυχημένων και ρισοκίνδυνων επιχειρηματιών να έχουν το κέρδος που τους αναλογεί και να μπορούν να αποταμιεύουν. Και από τη στιγμή που τα κεφάλαια δεν αποτελούν προϊόν της ιδιωτικής αποταμίευσης αλλά συγκέντρωση μέσω της φορολογίας του κράτους, θα οδηγηθούμε αναπόφευκτα στον παλαιό σοσιαλισμό και στην κρατική-πλειοψηφική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Η ευρεία αποδοχή της προοδευτικής φορολογίας οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη νοοτροπία της μισθωτής-σταθερής εργασίας και στην απαξίωση των επιχειρηματικών κερδών. Τέλος, σύμφωνα με τον Hayek, αποτελεί άμεση προτεραιότητα η ανάδειξη δύο ζητημάτων. Το πρώτο είναι ο έλεγχος του πληθωρισμού, γιατί σε διαφορετική περίπτωση θα βρεθούμε μπροστά σ' έναν υπερμεγέθη κρατικό παρεμβατισμό. Το δεύτερο εντοπίζεται στη συνεχή αύξηση των τιμών και την προσφορά χρήματος. Η παύση των διεγερτικών αποτελεσμάτων τους θα δημιουργήσει έναν φαύλο κύκλο αύξησης των πληθωριστικών τάσεων και το αποτέλεσμα θα είναι να παρουσιασθεί οικονομική κάμψη ή ύφεση (ipid: 431-465).

Στον επίλογο του βιβλίου του, ο Hayek κάνει σαφή διαχωρισμό ανάμεσα στο φιλελευθερισμό και τη συντηρητική πολιτική παράδοση. Υπογραμμίζει τις καταστατικές και θεμελιώδεις αντιθέσεις τους καταλογίζοντας στο συντηρητισμό την έλλειψη καθαρών πολιτικών γραμμών και ιδεολογικής χειραφέτησης. Ο όρος *φιλελεύθερος* πλέον έχει υποστεί στρέβλωση, νοσηματοδοτείται ως ορθολογιστικός φιλελευθερισμός και λόγω αυτής της παρανόησης ο συντηρητισμός ακολουθεί συνήθως τη σοσιαλιστική κατεύθυνση και όχι τη φιλελεύθερη. Ο συντηρητικός θεωρείται εκ φύσεως δύσκαμπτος και δε θα μπορούσε να αποτελέσει μία αξιόπιστη εναλλακτική πρόταση. Αν και η συμβολή του θεωρείται μεγάλη

στα θέματα της αυθόρμητης εξέλιξης των θεσμών (όπως η γλώσσα, η ηθική, το δίκαιο και οι συμβάσεις), αντιμετωπίζει με φοβικότητα το νέο, το “απρόβλεπτο”, την ασχεδίαστη αλλαγή και κατά συνέπεια την πρόοδο μέσω της αυθόρμητης τάξης πραγμάτων. Αρνείται να απαγκιστρωθεί από την εξουσία και όπως οι σοσιαλιστές ενδιαφέρεται πιο πολύ για το ποιος θα ασκεί την εξουσία, παρά για το πως θα περιοριστούν οι αυθαιρεσίες της κυβερνητικής εξουσίας. Συνεπώς, από τη στιγμή που αντιλαμβάνεται την τάξη ως αποτέλεσμα κεντρικού σχεδιασμού, είναι εξαιρετικά δύσκολο να κατανοήσει και την αυτόματη ρύθμιση της αγοράς σε μία ελεύθερη οικονομία (ipid: 536-541).

3.1.2. Milton Friedman – Ο γκουρού του Νεοφιλελευθερισμού

*“Η αόρατη χείρα έκανε περισσότερα για την πρόοδο απ’ όσα έκανε η ορατή χείρα για την οπισθοδρόμηση”*³⁴
M. Friedman

Ο Μονεταρισμός εμφανίστηκε³⁵ στα τέλη της δεκαετίας του 1970 ως η οικονομική θεωρία αντιμετώπισης της κρίσης του στασιμοπληθωρισμού και έθεσε τα θεμέλια για μία νέα οικονομική πολιτική που θα ανέτρεπε τη μεταπολεμική οικονομική συναίνεση στην οικονομική σφαίρα. Ο μονεταρισμός στο μακροοικονομικό επίπεδο και η θεωρία της *διαρθρωτικής προσαρμογής* στο μικροοικονομικό, ανέδειξαν τη νεοφιλελεύθερη οικονομική πολιτική ως το νέο οικονομικό δόγμα του 20ου αιώνα. Συγκεκριμένα, οι Milton Friedman και Edmund Phelps, έθεσαν απέναντι στο παρεμβατικό οικονομικό σχήμα της αντιθετικής-διπολικής σχέσης μεταξύ της ανεργίας και πληθωρισμού του Keynes, την ποσοτική θεωρία του χρήματος και του φυσικού ποσοστού ανεργίας. Η ποσοτική θεωρία του χρήματος υποστήριζε ότι ο πληθωρισμός συνιστά κυρίως νομισματικό φαινόμενο και δημιουργείται από την υπερβολική προσφορά χρήματος μέσω των κεντρικών τραπεζών. Το φυσικό ποσοστό ανεργίας μεταφράζεται ως εγγενές χαρακτηριστικό της οικονομικής δραστηριότητας, το οποίο αυξομειώνεται κατά μερικές ποσοστιαίες μονάδες υπό συγκεκριμένες οικονομικές συνθήκες, γεγονός που το καθιστά ως ένα ανώτατο όριο των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων. Κατά συνέπεια, οι όποιες κυβερνητικές παρεμβάσεις να μειώσουν την ανεργία κάτω από αυτό το φυσικό ποσοστό θα έχουν ως αποτέλεσμα την αύξηση του πληθωρισμού. Κατά τους μονεταριστές λοιπόν, το πρώτο

³⁴ Βλ. Friedman M., *Καπιταλισμός και Ελευθερία*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαδόπουλος, 2012, σσ 280-281.

³⁵ Ο M. Friedman είχε ήδη διατυπώσει από το 1956 τη θεωρία του με το άρθρο του “Η ποσοτική θεωρία του χρήματος: Μία αναδιατύπωση” (The Quantity Theory of Money – A Restatement) στο διεθνές οικονομικό επιστημονικό περιοδικό *Studies in the Quantity Theory of Money*.

βήμα θα ήταν η έκδοση συγκεκριμένης οδηγίας-κανόνα από την Ομοσπονδιακή Κεντρική Τράπεζα για μία σταθερή, μη πληθωριστική αύξηση της προσφοράς χρήματος. Επιβάλλεται να υπάρξει συνταγματική ρύθμιση ώστε η προσφορά χρήματος να μεταβάλλεται σε σταθερό ποσοστό ανάλογα με την αντίστοιχη αύξηση στο ποσοστό του εθνικού προϊόντος (Beaud & Dostaler 1996: 275). Το δεύτερο βήμα, περιελάμβανε τη διαδικασία αποχώρησης της Κεντρικής Τράπεζας και τον περιορισμό της κυβερνητικής παρέμβασης στην οικονομία μέσω της μείωσης ή διακοπής της χρηματοδότησης των προγραμμάτων κοινωνικής πρόνοιας, των κεντρικών διοικητικών ρυθμίσεων και της υψηλής φορολογίας. Παρεμβατικές πολιτικές που στρέβλωναν τη λειτουργία και την αποδοτικότητα της ελεύθερης οικονομίας, καθώς δημιουργούσαν αντικίνητρα στον αποταμιευτικό και επενδυτικό τομέα (Giplin 2004: 109).

Σε συνέχεια της προηγούμενης διατύπωσης, η θεωρία της διαρθρωτικής προσαρμογής πρέσβευε την άμεση εφαρμογή μεταρρυθμίσεων και στο μικροοικονομικό επίπεδο, με στόχο την ενίσχυση του επιχειρηματικού κλάδου και την αύξηση της παραγωγικότητας. Ο υψηλός ρυθμός ανάπτυξης της οικονομίας θα ήταν εφικτός μόνο με τη μείωση της κρατικής παρέμβασης (κυρίως του κράτους πρόνοιας), την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και την ενθάρρυνση των ιδιωτικοποιήσεων (Ipid: 110). Πολιτικές μεταρρύθμισης που υιοθετήθηκαν αρχικά από τις κυβερνήσεις των δυτικών οικονομιών και στη συνέχεια επικράτησαν ως η νέα παγκόσμια οικονομική ορθοδοξία.

Το επίτευγμα όμως του M. Friedman ήταν ότι κατάφερε να μεταλαμπαδεύσει τις οικονομικές του αρχές στο ιδεολογικό και πολιτικό πεδίο. Με βάση το Πανεπιστήμιο του Σικάγο και με μία ομάδα ορκισμένων συνεργατών, ακολουθώντας τακτικές πολιτικού ακτιβισμού και εμπνεόμενος από τις φιλοσοφικές αναζητήσεις του μέντορά του F.A. Hayek, μετέτρεψε τα οικονομικά αποτελέσματα σε πολιτικό επιχείρημα. Υπήρξε ένθερμος υποστηρικτής της ελεύθερης και αυτορυθμιζόμενης αγοράς και πολέμιος της κρατικής κοινωνικής πολιτικής. Αναλώθηκε σ' ένα συνεχή αγώνα διάδοσης του Νεοφιλελεύθερου δόγματος με διαλέξεις και επιθετικές πολιτικές παρεμβάσεις, αποτέλεσμα των οποίων ήταν η έκδοση του συγγράμματος *Καπιταλισμός και Ελευθερία* (1962) που τον καθιέρωσε ως έναν από τους κυριότερους εκπροσώπους, αν όχι τον πρωτεργάτη του νεοφιλελεύθερου οικοδομήματος. Ο M. Friedman στο συγκεκριμένο σύγγραμμα επιχείρησε να προσδώσει ιδεολογική και πολιτική υπόσταση στο επιστημονικό του έργο, και σαφώς επηρεασμένος από το μέντορά του F.A. Hayek, διαμόρφωσε τον πυρήνα της νεοφιλελεύθερης προβληματικής επάνω σε κοσμοθεωρητικές, οντολογικές και γνωσιολογικές αρχές.

Στο συγκεκριμένο σύγγραμμα, από την εισαγωγή ήδη, επιτίθεται στον κρατικό παρεμβατισμό και αναδεικνύει την ηθική διάσταση του ζητήματος. Ως φυσική λειτουργία μίας κυβέρνησης ορίζεται η προώθηση της ελευθερίας του ατόμου από κάθε φύσεως εχθρό και η αποκατάσταση της καπιταλιστικής οικονομικής τάξης μέσω της εκπλήρωσης των ατομικών επιδιώξεων. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο η κυβερνητική λειτουργία, εκτός από περιορισμένη, θα πρέπει να είναι και αποκεντρωμένη προκειμένου να προσφέρει εναλλακτικές λύσεις στην ατομική δραστηριότητα. Στη συνέχεια, οριοθετεί το νεοφιλελευθερισμό διαπιστώνοντας με απογοήτευση ότι ο φιλελεύθερος του 20ου αι. είναι υπέρμαχος του συγκεντρωτικού κράτους και των αναδιανεμητικών πολιτικών³⁶. Παρομοιάζει με συνθήματα της μόδας την “πρόνοια” και την “ισότητα” και κατηγορεί τους σύγχρονους φιλελεύθερους ότι έχουν επιστρέψει στον μερκαντιλισμό του 17ου αι. τον οποίο αντιμαχόταν ο κλασικός φιλελευθερισμός. Συνεπώς δε μπορεί να αποδεχθεί τον χαρακτηρισμό *αντιδραστικός*³⁷ γι' αυτόν και τους ομοϊδεάτες του (Friedman 2012: 24-29). Το *Καπιταλισμός και Ελευθερία* πραγματεύεται μία σειρά θεμάτων κεντρικής οικονομικής και πολιτικής στόχευσης, αναδεικνύοντας το βασικό τρίπτυχο της ιδεολογικής προσέγγισης του M. Friedman: την απορρύθμιση, την κατάλυση του κράτους πρόνοιας και τις ιδιωτικοποιήσεις.

Σύμφωνα με τη θεωρία του, το οικονομικό σύστημα της ελεύθερης αγοράς είναι αυτορυθμιζόμενο και ο μόνος δρόμος προς την ανθρώπινη ευημερία. Ακολουθώντας τα βήματα του J. Say, ισχυρίζεται ότι η ελεύθερη λειτουργία της αγοράς επαρκεί για να εγγυηθεί τη βέλτιστη χρήση των πόρων και την πλήρη χρήση του παραγωγικού δυναμικού. Η αγορά είναι ένα είδος *παιγνίου* με διάχυτη ποικιλομορφία. Στην ουσία της πολιτικής είναι εκείνο το σύστημα που εξασφαλίζει την αναλογική αντιπροσώπευση αφού επιτρέπει στον καθένα να λειτουργεί ελεύθερα. Η άριστη τεχνική αυτορρύθμισής της έχει αποδειχθεί παλαιότερα και με την ανταλλακτική οικονομία. Στη σύγχρονη οικονομία όμως της χρηματικής ανταλλαγής και των επιχειρήσεων, η αυτορρύθμιση επιτυγχάνεται αρκεί να συντρέχουν οι εξής προϋποθέσεις: α) η ύπαρξη ιδιωτικών επιχειρήσεων, ώστε οι συμβάσεις

³⁶ Στην αγγλική ορολογία υπάρχει σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στη φιλελεύθερη και νεοφιλελεύθερη πολιτική ιδεολογία. Οι φιλελεύθεροι ονομάζονται *liberals* εξαιτίας της υποστήριξης που παρέχουν στο κράτος πρόνοιας και στην ενότητα ελευθερίας και ισότητας. Ενώ οι νεοφιλελεύθεροι ονομάζονται *libertarians* (ελευθεριακοί) γιατί υποστηρίζουν την ατομική οικονομική ελευθερία και την απουσία κρατικών παρεμβάσεων. Βλ. Μακρής Σπ., *Ο Φιλελευθερισμός: Ιστορικές και φιλοσοφικές καταβολές και σύγχρονες θεωρητικές τάσεις*, Αθήνα, Εκδόσεις Σιδέρης, 2007, σ.σ. 254-264

³⁷ Παρά τα λεγόμενα του Friedman, ο M. Beaud και G. Dostaler θεωρούν ότι ο M. Friedman τοποθετήθηκε ανοιχτά στο αντιδραστικό στρατόπεδο. Τόσο η θητεία του ως σύμβουλος σε Ρεπουμπλικάνους Προέδρους (Nixon, Reagan) όσο και η στήριξη του Χιλιανού Δικτάτορα Pinochet, το αποδεικνύουν. Συγκεκριμένα αναφέρουν ότι: «*To 1977, ο Μίλτον Φρίντμαν έβγαλε μία έκδοση με τίτλο “Against Galbraith” (Ενάντια στον Γκάλμπραιθ), βασισμένη σε διαλέξεις που δόθηκαν στη Βρετανία. Σε μία από αυτές, πρότεινε στη Βρετανία, για να λύσει τα προβλήματά της, να επιλέξει μία μορφή θεραπείας σοκ, όπως η μέθοδος που επέλεξε η Χιλή, που ήταν ένα παράδειγμα προς μίμηση*». Βλ. στο Beaud M. και G. Dostaler, *La pensée économique depuis Keynes*, Paris, Seuit, 1996, σελ. 188

να συνάπτονται μεταξύ ατόμων και β) τα άτομα να είναι φορείς πραγματικής ελευθερίας για να μπορούν να συναλλάσσονται όπως αυτά επιθυμούν. Υπό αυτή την οπτική, οι κυβερνήσεις είναι υποχρεωμένες να καταργήσουν τις νομικές διατάξεις και ρυθμίσεις, τη μεγιστοποίηση των ιδιωτικών κερδών και τη συσσώρευση κεφαλαίων. Άλλωστε η πραγμάτωση της πολιτικής ελευθερίας είναι συνυφασμένη με τη διαδικασία ανάπτυξης των καπιταλιστικών θεσμών (ipid: 34-40). Συνεχίζοντας, ο Friedman περιορίζει το ρόλο του κράτους σε αυτόν του διαιτητή στην οικονομική δραστηριότητα. Το κράτος οφείλει να διαμορφώνει το νομικό και κανονιστικό πλαίσιο σεβασμού των δικαιωμάτων ατομικής ιδιοκτησίας, της ελεύθερης συναλλαγής και την παροχή ενός αξιόπιστου νομισματικού συστήματος (ipid: 58). Στο επίπεδο νομισματικής πολιτικής κρίνεται απαραίτητος ο έλεγχος της κυκλοφορίας του χρήματος από την Κεντρική Τράπεζα. Προκρίνεται ως ιδανική λύση ένα καθορισμένο, πιο αργό ποσοστό αύξησης στην προσφορά του χρήματος, προκειμένου να αυξηθεί η πραγματική αξία της παραγωγής. Κατά αυτόν τον τρόπο θα αυξηθεί η αξία του χρήματος και θα καταπολεμηθεί ο πληθωρισμός. Από την κριτική του δεν απουσιάζει και η ισχύς που συγκεντρώνουν οι κεντρικοί τραπεζίτες (ipid: 87-92).

Η δεύτερη συνιστώσα της καπιταλιστικής οικονομικής ολοκλήρωσης σχετίζεται άμεσα με τον έλεγχο του χρήματος. Για τους νεοφιλελεύθερους, οι αυξημένες δαπάνες του Κράτους για επιδόματα κάθε είδους πρόνοιας και η υπέρμετρη δραστηριοποίησή του σ' αυτούς τους τομείς είχαν καταστροφικά αποτελέσματα. Οι δημόσιες δαπάνες είναι αλληλένδετες με την υποστήριξη της κοινωνικής πολιτικής και τον αυξημένο ρόλο του κράτους στις οικονομικές και ιδιωτικές υποθέσεις. Το παράδοξο για τον Friedman είναι ότι, η συμπεριφορά των κυβερνώντων στα προγράμματα κατάρτισης των δαπανών είναι απλόχερη, ενώ όταν πρόκειται για ανάκλησή τους σε περιόδους ύφεσης κωλυσιεργούν. Έτσι, ο πληθωρισμός γίνεται εργαλείο κυβερνητικής πολιτικής και παράλληλα μέσο εκτεταμένης κρατικής παρέμβασης και αύξησης των φόρων (ipid: 120-121). Η κλιμακωτή φορολογία με στόχο την αναδιανομή του εισοδήματος είναι άκαιρη και εξαναγκαστική. Το ιδανικό σύστημα φορολόγησης είναι ο προσωπικός φόρος εισοδήματος με πάγιο συντελεστή πάνω από ένα αφορολόγητο όριο. Με το υπάρχον σύστημα η φορολογική βάση είναι στενή και αδικεί όσους έχουν κέρδη και μπορούν να κάνουν συσσώρευση πλούτου, αλλά και όσους θα ήθελαν να κάνουν νέες επενδύσεις. Αντιθέτως, με τον προσωπικό φόρο εισοδήματος θα είχαμε μεγαλύτερα έσοδα λόγω της αύξησης του φορολογητέου εισοδήματος, καθώς θα μειωνόταν η φοροαποφυγή, η φοροδιαφυγή και θα εξέλειπαν τα αντικίνητρα του υπάρχοντος φορολογικού συστήματος (ipid: 246-249).

Όσον αφορά τις ιδιωτικοποιήσεις, αυτές βασίζονται στην πεμπουσία της ανταγωνιστικής αγοράς, στον απρόσωπο χαρακτήρα της. Κάθε είδους μονοπώλιο (επιχειρηματικό, εργασιακό, κυβερνητικό) σημαίνει ότι είναι δεδομένος ο ικανός έλεγχος επί του προϊόντος ή της υπηρεσίας από τον δρώντα, ο οποίος θα μπορεί να καθορίζει τους όρους πρόσβασης των ατόμων σ' αυτά. Υπό αυτή την έννοια ο ανταγωνισμός μεταφέρεται στο επίπεδο της προσωπικής αντιπαλότητας (ipid: 176-177). Γι' αυτό η κυβέρνηση θα πρέπει να εφαρμόσει αντιμονοπωλιακούς νόμους στις επιχειρήσεις και τα συνδικάτα προσφέροντας το ελεύθερο πεδίο για τη δράση των ιδιωτών. Είναι οι μόνοι που μπορούν να αξιοποιήσουν καλύτερα τη δημόσια περιουσία και να αποκομίσουν το μέγιστο κέρδος. Υπό μία προϋπόθεση όμως, να καταργηθεί ο φόρος επί των κερδών των εταιρειών και αυτές με τη σειρά τους να αποδίδουν στους μετόχους μερίσματα για τα κέρδη που δεν πληρώνονται. Στη συνέχεια οι μέτοχοι θα δήλωναν τον πραγματικό φόρο που τους αναλογούσε και οι εταιρείες θα επανεπένδυναν τα κέρδη τους. Με την ίδια λογική, απορρίπτεται και η άποψη της κοινωνικής ευθύνης των εταιρειών. Σε μία ελεύθερη οικονομία η μόνη ευθύνη των εταιρειών είναι η μεγιστοποίηση του κέρδους τηρώντας τους όρους του ελεύθερου ανταγωνισμού. Κάθε άλλου είδους δραστηριότητα όπως οι χορηγίες σε ιδρύματα ή πανεπιστήμια, απομακρύνουν το ιδεώδες της ατομιστικής κοινωνίας και οδηγούν στο κορπορατικό κράτος (ipid: 193-198). Άποψη η οποία έρχεται σε αντίθεση με αυτή του Hayek για την έρευνα, αλλά και με τον τρόπο λειτουργίας της Λέσχης Mont Pelerin και του Πανεπιστημίου του Σικάγο (τα οποία είχαν δεχθεί αρκετές χορηγίες), επιφανές μέλος των οποίων ήταν και ο ίδιος.

Η αναλυτική σκέψη του M. Friedman επεκτάθηκε σχεδόν σε όλα τα θέματα που αφορούν στην κοινωνική οργάνωση και τη δημόσια σφαίρα. Στην πραγμάτευση ζητημάτων όπως η υγεία, η εκπαίδευση, οι συντάξεις, οι εργασιακές σχέσεις, η αντιμετώπιση της φτώχειας, η στέγαση κλπ., κινείται στο ίδιο μήκος κύματος με τις προηγούμενες διατυπώσεις του. Ότι δηλαδή, όλο το προηγούμενο διάστημα οι μορφές κρατικής παρέμβασης είχαν αρκετά μεγάλο και κοστοβόρο εύρος, αλλά πολύ μικρά αποτελέσματα. Εκφράζει την άποψη ότι η εμπλοκή του ιδιωτικού τομέα θα αποκαταστήσει τις στρεβλώσεις που υπήρξαν στο πεδίο της οικονομίας και της πολιτικής. Αναγνωρίζει βέβαια ως χρήσιμες ορισμένες κυβερνητικές δραστηριότητες όπως τα δημόσια έργα, τις βασικές υπηρεσίες εκπαίδευσης και υγείας, αφού κατάφεραν να διαμορφώσουν ένα ικανοποιητικό σημείο προόδου και οικονομικής ανάπτυξης. Αλλά όλα αυτά οφείλονται στη συνεργασία των ατόμων εντός της ελεύθερης αγοράς και λιγότερο στο κράτος (ipid: 279-281). Κλείνοντας το βιβλίο του, προειδοποιεί για τις δύο μεγαλύτερες απειλές εναντίον της

ελευθερίας και της χώρας του. Η πρώτη, στο κλίμα του ψυχρού πολέμου της εποχής, είναι η πιο ορατή και προέρχεται από την ΕΣΣΔ. Σ' αυτή την περίπτωση, η εμπλοκή του κράτους ως εγγυητή της ασφάλειας και χρηματοδότη των αμυντικών δαπανών λογίζεται ως αναγκαίο κακό, παρά το γεγονός ότι αποκτά μεγάλη οικονομική εξουσία. Η δεύτερη, βρίσκεται εντός των συνόρων και προέρχεται από την “καλή πρόθεση” των μεταρρυθμιστών. Στην αδημονία τους να πετύχουν τις κοινωνικές αλλαγές που οραματίζονται γίνονται επικίνδυνοι γιατί χρησιμοποιούν την κεντρική εξουσία ως μέσο επίτευξης του σκοπού τους. Η εξουσία όμως δε φέρνει τα επιθυμητά αποτελέσματα, απεναντίας δημιουργεί ένα ολοκληρωτικό – κολεκτιβιστικό κράτος (Ipid: 283).

Ο Μ. Friedman ήταν ο εμπνευστής και της μεθοδολογίας των *Θετικών Οικονομικών*. Η υπόθεσή του βασίζεται στην ερμηνεία της πραγματικότητας σε σχέση με ζητήματα που αφορούν σε γεγονότα και όχι αξιολογικές κρίσεις ηθικής ή κανονιστικής φύσεως. Η αποτελεσματικότητα μίας οικονομικής υπόθεσης συνιστά και το βαθμό επιτυχίας της, σε διαφορετική περίπτωση είναι ανά πάσα στιγμή αναλώσιμη. Στόχος των θετικών οικονομικών είναι η παραγωγή γενικών συμπερασμάτων που θα χρησιμοποιηθούν για ορθές προβλέψεις σχετικά με τις συνέπειες κάποιας αλλαγής. Δεν υπάρχει λόγος να ασχολούμαστε με την πολυπλοκότητα της πραγματικότητας, αλλά με την ανάπτυξη μιας υπόθεσης που θα εξηγεί την οικονομική διαδικασία με τρόπο αντικειμενικό και ορθολογικό. Κατά αυτόν τον τρόπο η οικονομική επιστήμη μπορεί να είναι *αντικειμενική*, όπως και οι φυσικές επιστήμες (Friedman 1979:19-25). Στο βιβλίο του *The Counter Revolution in Monetary Theory* (1970), ο Friedman θεωρεί ότι οι μεταβολές στην προσφορά χρήματος ακολουθούνται από αντίστοιχες αλλαγές στις τιμές, την παραγωγή και τα έσοδα. Το συγκεκριμένο φαινόμενο έχει κανονιστική ισχύ εδώ και αιώνες τώρα και συνεπώς μπορεί να συγκριθεί με τους νόμους των φυσικών επιστημών (Beaud & Dostaler 1996: 274-275). Θεωρία όμως που αναφέρεται σε μία δεδομένη κατάσταση της κοινωνίας, χωρίς να εξετάζει τις διεργασίες που συντελούνται και τη διαφορετικότητα των ατόμων και του εκάστοτε τύπου κοινωνίας, ούτε και τα φαινόμενα κοινωνικής παθογένειας. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι ο Friedman στο βιβλίο του *Καπιταλισμός και Ελευθερία* δίνει και τα πρώτα μηνύματα της νέας εποχής της παγκοσμιοποίησης. Στο όνομα της ελευθερίας και του απώτερου στόχου της πραγμάτωσής της τόσο στο εσωτερικό της χώρας του όσο και στο εξωτερικό, αναφέρεται καθαρά στην απελευθέρωση του εμπορίου και των αγορών. Είναι επικριτικός απέναντι στην πολιτική οικονομικής βοήθειας των ΗΠΑ προς άλλες χώρες γιατί έτσι προάγεται ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός και ταυτόχρονα θεωρεί ότι οι επιβαλλόμενοι δασμοί στα προϊόντα εμποδίζουν την ελεύθερη επιχειρηματικότητα.

Καταλήγει με την κατάθεση της πρότασής του: «Πιστεύουμε στην ελευθερία και σκοπεύουμε να την κάνουμε πράξη. Κανείς δε μπορεί να σας αναγκάσει να είστε ελεύθεροι. Είναι δική σας δουλειά. Μπορούμε όμως να σας προσφέρουμε πλήρη συνεργασία επί ίσοις όροις για όλους. Η αγορά μας είναι ανοιχτή για εσάς. Πουλήστε εδώ ό,τι μπορείτε και ό,τι θέλετε. Χρησιμοποιήστε τις εισπράξεις σας για να αγοράσετε ό,τι θέλετε. Με αυτόν τον τρόπο, η συνεργασία μεταξύ των ατόμων μπορεί να είναι παγκόσμια κι ωστόσο ελεύθερη» (Friedman 2012: 118).

3.1.3. Οι συνοδοιπόροι του M. Friedman

Το ιδεολογικό και πολιτικό εγχείρημα του M. Friedman δε θα μπορούσε να λειτουργήσει στην πράξη εάν δεν είχε βρει ανταπόκριση στο διανοητικό και πολιτικό στερέωμα. Στο επίπεδο των διανοητικών ρευμάτων, που είναι και το αντικείμενο μελέτης της συγκεκριμένης ενότητας, υπήρξαν άξιοι συμπαραστάτες στην προσπάθεια ιδεολογικής χειραφέτησης του νεοφιλελεύθερου δόγματος, και παράλληλα, αποδόμησης της έννοιας της πολιτικής όπως αυτή είχε εκφραστεί διαχρονικά από τους θεσμούς της αστικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Οι υποστηρικτές της θεωρίας της *Δημόσιας Επιλογής* αμφισβήτησαν ανοιχτά τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος, τονίζοντας ότι η πολιτική συνιστά το μέσο προαγωγής των ατομικών επιδιώξεων και μίλησαν περί οικονομικής – ωφελμιστικής διακυβέρνησης. Με αφετηρία το θεωρητικό σχήμα του Schumpeter, αναφέρουν ότι η πολιτική συμπεριφορά εντός μίας ελεύθερης οικονομίας ορίζεται από τη σχέση των πολιτικών – επιχειρηματιών από τη μία, και των εκλογέων – καταναλωτών από την άλλη³⁸. Ο C. E. Lindblom, στοχαστής της πλουραλιστικής σχολής, ισχυρίζεται ότι στο νέο καθεστώς της ελεύθερης οικονομίας, είναι προς όφελος των κυβερνήσεων να διατηρήσουν ακμαίο τον ιδιωτικό τομέα και τη συνακόλουθη συσσώρευση κεφαλαίου, καθώς είναι ο μόνος τρόπος να διατηρήσουν την εξουσία με το ισχύον εκλογικό σύστημα (Lindblom 1977: 123). Η Χαγιεκιανή θεώρηση της φιλελεύθερης συνταγματικής ουτοπίας παρουσιάζει ομοιότητες και με την αξιωματική θεμελίωση της έννοιας της ελευθερίας του αμερικανικού αναρχοφιλελεύθερου πολιτικού φιλοσόφου R. Nozick. Και οι δύο ορίζουν την ελευθερία αρνητικά με αποκλειστικό κριτήριο την απουσία εξαναγκασμού στην ατομική πράξη. Το ελάχιστο κράτος επιβάλλεται να αντιμετωπίζει ως *απαραβίαστα* τα άτομα, σεβόμενα τα όποια δικαιώματα και την αξιοπρέπειά τους, χωρίς αυτά να αποτελούν μέσο εκπλήρωσης των σκοπών των άλλων ή

³⁸ Βλ. Buchanan M. J., *Liberty, Market and State*, Brighton, Wheatsheaf Books, 1986, κεφ. 3.

του ίδιου του κράτους. Έχει χρέος να σέβεται την ατομική επιθυμία και την ελεύθερη πραγμάτωση των στόχων τους. Η μόνη κοινωνική ή πολιτική οντότητα που υπάρχει είναι το άτομο και η οργάνωση των ανθρώπινων και υλικών πόρων νομιμοποιείται αποκλειστικά μέσα από την τυχαία, ανεμπόδιστη δραστηριότητα των ελευθέρως ανταγωνιζόμενων υποκειμένων. Υπό αυτή την έννοια, το παρεμβατικό κράτος καταπιέζει την ελευθερία και δε μπορεί να αποκτήσει ηθική υπόσταση (Nozick 1974: 333-335).

Το δικαίωμα στην ατομική ιδιοκτησία αποτελεί θεμελιακό στοιχείο στη νεοφιλελεύθερη προβληματική. Μόνο μέσω της ιδιοκτησίας μπορεί να καταστεί δυνατή η ελεύθερη άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων και η αρμονική λειτουργία ενός κοινωνικού συνόλου. Σε διαφορετική περίπτωση η κοινωνία θα παραδοθεί σ' ένα χάος αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων, αντιλήψεων και κανόνων συμπεριφοράς (Rand 1966: 259). Ο Γάλλος νεοφιλελεύθερος πολιτειολόγος Guy Sorman, θεωρεί κι αυτός με τη σειρά του ότι η ανεργία δε μπορεί να προσλαμβάνεται ως οικονομικό ατύχημα, αλλά ως συνέπεια της μόνιμης και με υψηλές απολαβές απασχόλησης, και της άρνησης απέναντι σε κάθε νέα μεταβολή. Κατ' ουσίαν συζητά για απορρύθμιση της αγοράς εργασίας με ότι αυτό συνεπάγεται, δηλαδή την κατάργηση των συνδικάτων και των θεσμικών εγγυήσεων διαπραγμάτευσης της εργασιακής δύναμης (Sorman 1987: 155).

3.2. Η Επέλαση του Νεοφιλελευθερισμού

3.2.1. Ιδεολογική σύγκρουση με φόντο την κρίση

Η αναβίωση λοιπόν του οικονομικού φιλελευθερισμού θεμελιώθηκε και αναπτύχθηκε ιδεολογικά στο πεδίο της κριτικής του γραφειοκρατικού, παρωχημένου και αναποτελεσματικού παρεμβατικού κράτους. Ιδιαίτερα μάλιστα μετά τις αποτυχημένες προσπάθειες διαχείρισης της ύφεσης του 1973 με βάση το κείνσιανό υπόδειγμα. Οι αστικές κυβερνήσεις επιχείρησαν να αντιμετωπίσουν την κρίση με εκτεταμένα δημοσιονομικά και νομισματικά μέτρα κείνσιανής πολιτικής δημιουργώντας όμως τα αντίθετα αποτελέσματα, με αποκορύφωμα την αύξηση των ελλειμμάτων και το φαινόμενο του στασιμοπληθωρισμού. Στο νέο περιβάλλον, ο προηγμένος καπιταλιστικός κόσμος βρισκόταν μπροστά σε δύο βασικές προοπτικές. Η πρώτη, αντλούσε τη δυναμική της από την επαναδιαπραγμάτευση της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης με άξονα την πολιτικοποίηση της οικονομίας, τον επαναπροσδιορισμό του ρόλου του κράτους και τη

θεσμοποίηση νέων μορφών παραγωγής και διανομής του πλούτου μέσα από τη συνάντηση της σοσιαλδημοκρατίας με την Αριστερά. Η δεύτερη, επικαλούμενη την ιδεολογική μεταστροφή από τη λογική της κοινωνίας των μαζών στην ατομιστική κοινωνία της μεταφορντικής εποχής και με όχημα το ιδεολόγημα της ελευθερίας (προσωπικές ελευθερίες, ελευθερία αγοράς), ήταν σε πλήρη ετοιμότητα για να επανέλθει δυναμικά (Λάσκος & Τσακαλώτος 2011:27).

Με την επινόηση όρων του τύπου δημοκρατική υπερφόρτιση επιχείρησε να αναδείξει την κρίση διακυβέρνησης του μεταπολεμικού κοινωνικού κράτους. Η σχέση κρατικής παρέμβασης – κοινωνικά αιτήματα λειτουργεί σ' ένα φαύλο κύκλο που τελικά διαβρώνει και μέσω της υπερφόρτισης καταλύει τους θεσμούς. Η διαρκής κρατική παρέμβαση, ιδιαίτερα σε περιόδους ύφεσης, διαταράσσει τον άριστο κύκλο παραγωγής-διανομής του καπιταλισμού, οδηγεί σε αστάθεια και η ικανότητα διακυβέρνησης υπονομεύεται. Για τον S. Huntington, η κύρια αιτία υπερφόρτισης και κατ' επέκταση κρίσης της Δημοκρατίας είναι ενδογενής· εντοπίζεται στην αλληλεπίδραση των αξιών της ελευθερίας και της ισότητας με τους θεσμούς. Η διευρυμένη δημοκρατία του κείνσιανού κράτους ήταν καταστρεπτική για την κοινωνικοπολιτική ισορροπία: «... η δημοκρατία και η ισότητα αμφισβητούν άλλες πηγές κύρους και εξουσίας όπως η ιεραρχία, ο πλούτος, η ηλικία, η αξιοκρατία, οι αρμοδιότητες» (Βούλγαρης 1994: 40). Η αποκατάσταση της τάξης θα πραγματοποιηθεί μόνο μέσα από την εξουσία των ελίτ. Σε συνέχεια των θεωριών ακυβερνησίας του Huntington, ο Crozier διαπιστώνει ότι υπάρχει αντίφαση μεταξύ δημοκρατίας και κρατικής ορθολογικότητας. Οι νέες αξίες και ελευθερίες δε συνάδουν με τις υπάρχουσες μορφές κοινωνικού ελέγχου των παραδοσιακών θεσμών. Η ισορροπία μεταξύ δημοκρατικής διαδικασίας και γραφειοκρατικής εξουσίας δεν έχει θέση στη λογική του σύγχρονου ατόμου (ipid: 41).

Είναι φανερό ότι ο νεοφιλελεύθερος λόγος συμπυκνώνεται στην ατομιστική θεώρηση του κοινωνικού γίνεσθαι, στον περιορισμό του εκτεταμένου κοινωνικού κράτους και στην αναγωγή των κοινωνικών σχέσεων σε οικονομικές, δηλαδή στη σχέση αγοραίας ανταλλαγής μεταξύ ατόμων-πολιτών. Μόνο που η γενικευμένη αντίθεση στη σοσιαλδημοκρατική συναίνεση και την πολιτική των οργανωμένων συμφερόντων που αυτή υπέθαλπε δεν περιοριζόταν στα εσωτερικά ζητήματα των Δυτικών κοινωνιών. Είχε αποκτήσει διεθνείς διαστάσεις εντός του ψυχροπολεμικού πλαισίου Ανατολής – Δύσης. Το παρεμβατικό κράτος καταγγελλόταν ως ο πολιορκητικός κριός του μεγάλου αντιπάλου στο εσωτερικό του Δυτικού καπιταλισμού. Στη βάση αυτού του ερμηνευτικού σχήματος «η κρίση του κοινωνικού κράτους γινόταν κρίση της Δύσης και η φιλελεύθερη απάντηση

έπαιρνε τον χαρακτήρα πολιτικής σταυροφορίας για την αναγέννηση της ισχύος και των αξιών του δυτικού κόσμου» (Ipid: 152). Η ύπαρξη του αντίπαλου δέους – του κοινού εχθρού – έπαιξε και αυτή τη φορά καθοριστικό ρόλο στην αποδοχή ενός νέου πολιτικού και οικονομικού προτύπου.

- **Ευρωπαϊκή Αριστερά: Η χαμένη ευκαιρία³⁹**

Στο σημείο αυτό, εντοπίζονται και οι ιστορικές ευθύνες της Παλαιάς Αριστεράς, η οποία επέδειξε μειωμένα αντανakλαστικά στα μηνύματα της εποχής. Η διαχείριση της εξουσίας από τα αριστερά κόμματα αναλώθηκε σε παραδοσιακές κορπορατιστικές πρακτικές οικονομικής πολιτικής, οι οποίες όμως ήταν ασύμβατες τόσο με τις ανάγκες της κεφαλαιακής συσσώρευσης όσο και με την απαίτηση της εργατικής βάσης για μία κρατική δομή που δε θα επέτρεπε πια τον ταξικό συμβιβασμό κεφαλαίου-εργασίας. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος, υπό την ηγεσία του Ε. Μπερλιγκουέρ. Υπό το βάρος του μεγάλου δανεισμού από το ΔΝΤ (1974 & 1976) και την ΕΟΚ (1976) λόγω της κρίσης, στα μέσα της δεκαετίας του '70 προχώρησε στον "Ιστορικό Συμβιβασμό" με την κεντροδεξιά Χριστιανοδημοκρατία για τη σωτηρία του έθνους. Η εθνικά υπεύθυνη πολιτική στον τομέα σταθεροποίησης των δημοσιονομικών ελλειμμάτων έγινε εις βάρος των ευάλωτων κοινωνικών στρωμάτων. Το τέλος του "Ιστορικού Συμβιβασμού" βρήκε την εργατική τάξη αποδυναμωμένη και προσέφερε την απαραίτητη νομιμοποίηση στην αστική επίθεση της κυβέρνησης Κράξι. Στο ίδιο μήκος κύματος, το Εργατικό κόμμα της Βρετανίας σε συνεργασία με τα συνδικάτα διαμόρφωσε στα πλαίσια μίας *εναλλακτικής οικονομικής στρατηγικής* το σχέδιο με τίτλο "Κοινωνικό Συμβόλαιο". Επρόκειτο για ένα ριζοσπαστικό πρόγραμμα κείνσιανής προέλευσης που έθετε ως άμεσες προτεραιότητες την αύξηση των δημοσίων επενδύσεων, την εθνικοποίηση μεγάλων βιομηχανιών, την άσκηση κοινωνικής πολιτικής και την αναδιανομή μέσω της προοδευτικής φορολογίας. Το τίμημα για τους εργαζόμενους θα ήταν η συγκράτηση των μισθών τους. Κατά την εφαρμογή λοιπόν του "Κοινωνικού Συμβολαίου", οι πραγματικοί μισθοί υπέστησαν όντως μεγάλη μείωση χωρίς όμως να υλοποιηθούν οι υπόλοιπες προγραμματικές θέσεις του Εργατικού Κόμματος. Και σ' αυτή την περίπτωση, η Κυβέρνηση του Τζ. Κάλαχαν στράφηκε προς τον δανεισμό από το ΔΝΤ προκειμένου να αντιμετωπίσει την επίθεση των *αγορών*. Η επιβεβλημένη από το ΔΝΤ πολιτική αποπληθωρισμού δημιούργησε κοινωνική έκρηξη, οι εργαζόμενοι αντέδρασαν μαζικά και

³⁹ Γίνεται λόγος για την ευρωπαϊκή αριστερά διότι στις ΗΠΑ δεν υπήρξε ποτέ τόσο ισχυρή ώστε να μπορεί να επηρεάσει καταλυτικά τις πολιτικές εξελίξεις

δυναμικά με αποτέλεσμα να έχουμε τον περίφημο “χειμώνα της δυσφορίας” του 1978 που οδήγησε στην πτώση της κυβέρνησης Κάλαχαν και προετοίμασε το έδαφος για τη *Σιδηρά Κυρία* της αγγλικής πολιτικής σκηνής.

Ο κύκλος των φιλόδοξων σοσιαλιστικών ευρωπαϊκών προγραμμάτων κλείνει με το παράδειγμα της Γαλλίας. Η εκλογή του Μιτεράν το 1981 και η συγκρότηση κυβέρνησης συνεργασίας ανάμεσα στο Σοσιαλιστικό και το Κομμουνιστικό κόμμα (1981-1984) δρομολογούσε τις εξελίξεις για μία νέα σοσιαλιστική διαχείριση. Υπήρξε μία στρατηγική έντονου κρατισμού και κυβερνητισμού με ευρεία αποδοχή από την κοινωνία αλλά και από το γαλλικό μονοπωλιακό κεφάλαιο. Με κύριο συστατικό την εθνικοποίηση των γαλλικών επιχειρήσεων δημιουργήθηκαν σοβαρά ελλείμματα χωρίς να πραγματοποιηθεί η μετάβαση στο σοσιαλισμό, αλλά αντιθέτως να διασωθεί ο γαλλικός καπιταλισμός εις βάρος της ορθής δημοσιονομικής διαχείρισης του κράτους. Με τα πρώτα σημάδια της πτώσης της κεφαλαιακής κερδοφορίας επιχειρήθηκε η τόνωση της εσωτερικής ζήτησης μέσω της αύξησης των δημοσίων δαπανών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την επιδείνωση του εμπορικού ισοζυγίου και την έκθεση σε κερδοσκοπικές επιθέσεις. Η σοσιαλιστική μεταρρύθμιση εγκαταλείφθηκε και τη θέση της πήρε η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας μέσω της μείωσης των μισθών και των πολιτικών λιτότητας, το 1983 (Λάσκος & Τσακαλώτος 2011: 30-42).

Επιπροσθέτως, η ευρωπαϊκή Αριστερά δε στάθηκε ικανή να αντιληφθεί την έντονη ριζοσπαστικοποίηση της γενιάς του '68 και τη διεκδίκηση από μέρους της νέων μορφών αυτοπραγμάτωσης ή σύμφωνα με τα λεγόμενα του Habermas για το φοιτητικό κίνημα της Δυτ. Γερμανίας: «... δεν επιδιώκουν πια την πανεπιστημιακή μεταρρύθμιση, αλλά επιθυμούν την άμεση ανατροπή των κοινωνικών δομών... Για πρώτη φορά στην ιστορία της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας οι φοιτητές παίζουν ένα πολιτικό ρόλο που πρέπει να τον πάρουμε στα σοβαρά... έχουν καταστεί παράγοντας στη γερμανική εσωτερική πολιτική ζωή» (Habermas 1971: 18). Τα περισσότερα από τα κινήματα αυτά ήταν διεθνιστικά, κινούνταν παράλληλα με την τότε διεθνοποίηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και ενάντια σ' αυτόν. Εσώκλειαν στους κόλπους τους όλες τις σύγχρονες μορφές κοινωνικής διαμαρτυρίας (εθνικο-απελευθερωτικά κινήματα, φεμινιστικά, φοιτητικά, το κίνημα των μαύρων κλπ) και η δράση τους ήταν απόλυτα συμβατή με τα ιδανικά της Αριστεράς. Ωστόσο, η εμμονή σε μία παραδοσιακή αντίληψη κρατισμού, η οποία αντιλαμβανόταν ως αρχή και τέλος της δημοκρατίας την παροχή φροντίδας στους πολίτες, και όχι τη συμμετοχή τους στα κοινά, αποξένωσε την αριστερή πολιτική από τα παγκόσμια εξεγερσιακά κινήματα της εποχής. Η ήττα έμοιαζε να είναι προδιαγεγραμμένη

(Λάσκος & Τσακαλώτος 2011: 43). Οι διεργασίες προς το νέο ριζικό κοινωνικό μετασχηματισμό είχαν βρει νέο εκφραστή, ο οποίος εμφανίσθηκε πιο μεταρρυθμιστικός και υποβοηθούμενος από τις οικονομικές ελίτ της περιόδου προς ανάκτηση της χαμένης τους κερδοφορίας, επανήλθε στο προσκήνιο.

3.2.2. Η Συντηρητική Αντεπανάσταση στο μεταίχμιο του καπιταλισμού

«Η πραγματική σημασία του εγχειρήματος στη Χιλή έγκειται στο ότι οι ελεύθερες αγορές εξασφάλισαν με τον τρόπο τους μία ελεύθερη κοινωνία»⁴⁰
M. Friedman

«Προσωπικά, προτιμώ μία φιλελεύθερη δικτατορία, παρά μία δημοκρατική κυβέρνηση από την οποία θα απουσιάζει ο φιλελευθερισμός»⁴¹
F.A. Hayek

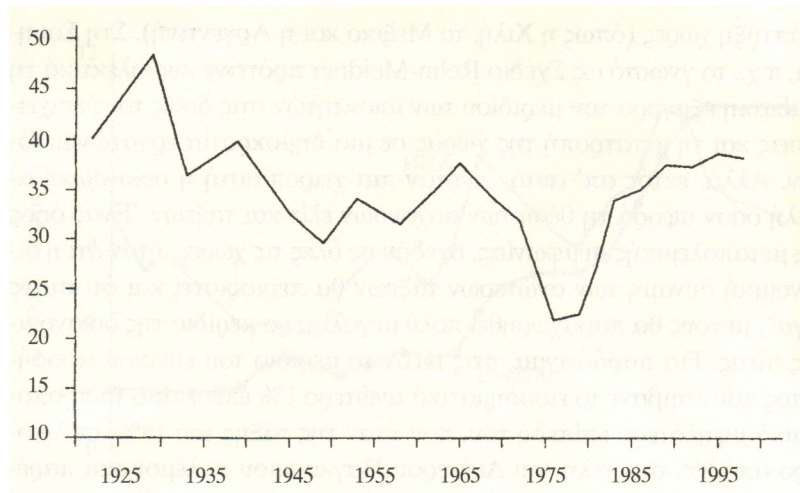
Δεδομένης, λοιπόν, της αδυναμίας των σοσιαλιστικών ή αριστερών δυνάμεων να εκμεταλλευθούν την ευνοϊκή πολιτικοκοινωνική και οικονομική συγκυρία, η Νέα Δεξιά με το θεωρητικό οπλοστάσιο του νεοφιλελεύθερου δόγματος που εξετάσαμε παραπάνω απέκτησε πρωταγωνιστικό ρόλο στις εξελίξεις. Οικειοποιούμενη τη δυσαρέσκεια απέναντι στο παρεμβατικό κράτος και βασιζόμενη στην ιδεολογική πολυσυλλεκτικότητα του νεοφιλελεύθερου ρεύματος (οικονομικός φιλελευθερισμός και κοινωνικός-ηθικός-πολιτικός συντηρητισμός) εκδήλωσε την ιδεολογική της αντεπίθεση. Με επίκεντρο τις ΗΠΑ και τη Βρετανία, οι οικονομικές ελίτ υπό το φόβο της απώλειας των προνομίων τους άρχισαν να χρηματοδοτούν αφειδώς τις νεοφιλελεύθερες δεξαμενές σκέψης (think tanks), όπως το Ινστιτούτο Οικονομικών Υποθέσεων στο Λονδίνο, το Ίδρυμα Heritage στην Ουάσινγκτον και την παλαιότερη λέσχη του Mont Pelerin. Σ' ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο της οικονομικής μεγέθυνσης, το εισοδηματικά ανώτερο 1% του αμερικανικού πληθυσμού έπεσε από το ανώτερο προπολεμικό επίπεδο της τάξης του 16%, σε λιγότερο από 8%, και παρέμεινε σ' αυτό το επίπεδο για περίπου τρεις δεκαετίες. Μέχρι και τη δεκαετία του 1970, οι ανώτερες τάξεις αποκόμιζαν σημαντικά κέρδη από αυτή τη σταθερότητα σε συνθήκες οικονομικής μεγέθυνσης, παρά τη σημαντική αύξηση στα εισοδήματα των εργαζομένων. Στην περίοδο της ύφεσης όμως, η συμπίεση των κερδών (βλ. Διάγραμμα 1) καθιστούσε επιτακτική ανάγκη την ανάληψη δράσης σε όλα τα επίπεδα.

⁴⁰ Απόσπασμα από συνέντευξη του M. Friedman στις 1-10-2000 για το *Commanding Heights: The Battle for the World Economy*, <http://www.pbs.org>

⁴¹ Σε μία από τις πολλές επισκέψεις του στη Χιλή, ο F.A. Hayek δε δίστασε το 1981 να προβεί σ' αυτή τη δήλωση για τον στρατηγό Πινοσέτ. Βλ. στο Ραμονέ Ι, *Το απόλυτο κραχ – η κρίση του αιώνα και η ανασυγκρότηση του μέλλοντος*, Αθήνα, Εκδ. Εικοστού Πρώτου, 2009, σελ. 44.

Διάγραμμα 1

**Το κραχ του πλούτου της δεκαετίας του 1970:
μερίδιο περιουσιακών στοιχείων που κατέχει το ανώτερο 1%
του πληθυσμού των ΗΠΑ, 1922-1998**

Πηγή: Χάρβει Ντ., *Νεοφιλελευθερισμός – Ιστορία και Παρόν*, Εκδ. Καστανιώτη, 2007, σελ. 42

Παράλληλα, το Πανεπιστήμιο του Σικάγο και η μονεταριστική θεωρία του Μ. Friedman είχαν αποκτήσει έρεισμα στους οικονομικούς, πολιτικούς και ακαδημαϊκούς φορείς της δημόσιας ζωής. Ενδεικτική ως προς αυτό, είναι η απονομή του βραβείου Νόμπελ για τα οικονομικά, αρχικά στον Hayek το 1974, και μετέπειτα στον Friedman, το 1976 (Harvey 2007: 48). Η συγκυρία ήταν πιο ευνοϊκή από ποτέ, η επιδίωξη της Σχολής του Σικάγο για έναν ανόθευτο καπιταλισμό έβρισκε ανταπόκριση.

• Το Πείραμα του “Νότιου Κώνου”

Κατά περίεργο τρόπο όμως, η νεοφιλελεύθερη αντεπίθεση ξεκίνησε από το ίδιο γεωγραφικό σημείο που κάποτε είχε υπάρξει το πιο επιτυχημένο πειραματικό εργαστήριο των οικονομολόγων της ανάπτυξης, των κείνσιανών. Συγκεκριμένα, επρόκειτο για το νότιο τμήμα της Λατινικής Αμερικής, το επονομαζόμενο και ως “Νότιος Κώνος” που περιελάμβανε τη Χιλή, την Αργεντινή, την Ουρουγουάη και τμήματα της Βραζιλίας. Από το 1950 έως το 1963, ο οικονομολόγος Ραούλ Πρέμπις, επικεφαλής της Οικονομικής Επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών για τη Λατινική Αμερική με έδρα το Σαντιάγο, συντόνιζε ένα πρόγραμμα επιμόρφωσης επάνω στην οικονομία της ανάπτυξης με στόχο τη δημιουργία ικανών συμβούλων για τις κυβερνήσεις όλης της ηπείρου. Το πρόγραμμα απέδωσε περισσότερα από τα αναμενόμενα: οι χώρες του “Νότιου Κώνου” παρουσίασαν εκπληκτικούς ρυθμούς ανάπτυξης, το χάσμα μεταξύ πλουσίων και φτωχών άρχισε να

κλείνει και η επιτυχία των κρατικά ρυθμιζόμενων οικονομιών έγινε το σύμβολο ελπίδας για όλες τις υπανάπτυκτες χώρες (Klein 2010: 82-83). Η ευημερία όμως δεν κράτησε για πολύ καθώς όλες αυτές οι χώρες, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, βρέθηκαν αντιμέτωπες τη δεκαετία του '70 με πραξικοπήματα και δικτατορίες.

Η πρώτη πειραματική εφαρμογή λοιπόν των θεωριών της Σχολής του Σικάγο δεν έγινε υπό ομαλές συνθήκες, τουλάχιστον με βάση τα πρότυπα της αστικής δημοκρατίας. Η Χιλή⁴² έμελλε να είναι η πρώτη χώρα στην οποία θα έβρισκε εφαρμογή το σχέδιο της μονεταριστικής αντεπανάστασης σύμφωνα με τον χαρακτηρισμό του περιοδικού *The Economist*. Στις 11 Σεπτεμβρίου του 1973 ανατράπηκε η δημοκρατική κυβέρνηση της Λαϊκής Ενότητας του Σαλβαδόρ Αλλιέντε. Το οικονομικό πρόγραμμα που εφάρμοσε το νέο στρατοκρατικό καθεστώς του Πινοσέτ είχε πολλά κοινά στοιχεία με τις απόψεις που διατύπωνε ο Μ. Friedman στο “Καπιταλισμός και Ελευθερία”: απορρύθμιση, ιδιωτικοποιήσεις και μείωση των κοινωνικών παροχών. Λογικό από τη στιγμή που το οικονομικό επιτελείο ήταν στελεχωμένο κατ' αποκλειστικότητα με απόφοιτους του Πανεπιστημίου του Σικάγο, βάση προγραμμάτων που χρηματοδοτούσε η CIA. Το 1974 ο πληθωρισμός άγγιζε το 375%, η οικονομία δεν είχε καταφέρει να αυτορρυθμιστεί σύμφωνα με το σχέδιο των παιδιών του Σικάγο, συνεπώς το όλο εγχείρημα κινδύνευε με αποτυχία. Είχε έρθει η ώρα για την ενεργό συμμετοχή του Μ. Friedman. Τον Μάρτιο του 1975 ο Friedman μεταβαίνει στο Σαντιάγο και προτείνει στον Πινοσέτ να ακολουθήσει μία “θεραπεία-σοκ” με περικοπές δαπανών, ιδιωτικοποιήσεις και φιλικές προς τους επιχειρηματίες πολιτικές. Τα αποτελέσματα ήταν απογοητευτικά: τον πρώτο χρόνο εφαρμογής της “θεραπείας-σοκ” η οικονομία της Χιλής παρουσίασε ύφεση 15%, ενώ ο δείκτης ανεργίας – ο οποίος επί Αλλιέντε έφθανε μόνο στο 3% - αναρριχήθηκε στο πρωτόγνωρο ποσοστό του 20%. Το 1982 η οικονομία της Χιλής κατέρρευσε, η ανεργία έφθασε στο 30%, το χρέος εκτινάχθηκε στα 14 δις δολάρια λόγω των κερδοσκοπικών παιγνίων των χρηματοοικονομικών εταιρειών (π.χ. Enron) και ο υπερπληθωρισμός ήταν στην πρώτη γραμμή. Το 45% του πληθυσμού ζούσε κάτω από το όριο της φτώχειας και τα εισοδήματα του πλουσιότερου 10% των Χιλιανών είχαν αυξηθεί κατά 83%. Η οικονομική μεγέθυνση που ακολούθησε στα μέσα της δεκαετίας του 1980, και την οποία πιστώνεται παραπλανητικά ο γκουρού του νεοφιλελευθερισμού Μ. Friedman, οφείλεται κατά κύριο λόγο στην μεταστροφή της νεοφιλελεύθερης πολιτικής του Πινοσέτ. Υποχρεώθηκε να εθνικοποιήσει αρκετές από τις μεγάλες επιχειρήσεις όπως ακριβώς είχε κάνει ο Αλλιέντε.

⁴² Τα πραξικοπήματα της Βραζιλίας το 1964 με τη χούντα του στρατηγού Μπράνκο και της Ινδονησίας του στρατηγού Σουχάρτο το 1965, με την ενεργό ανάμειξη και καθοδήγηση της CIA, θεωρούνται προπομπός των όσων ακολούθησαν στη Χιλή: Βλ. στο Klein N., *ΤΟ ΔΟΓΜΑ ΤΟΥ ΣΟΚ...*, ο.π., σ.σ. 97-104.

Επιπλέον, η μη ιδιωτικοποίηση της Codelco, της κρατικής επιχείρησης εξόρυξης χαλκού, προσέφερε στο κράτος μία σταθερή πηγή εσόδων (το 85% των εσόδων από τις εξαγωγές προερχόταν από αυτή την εταιρεία). Εν τέλει, η περίπτωση της Χιλής ήταν η συνισταμένη τριών διαφορετικών σοκ. Καταρχήν το σοκ του πραξικοπήματος. Ως δεύτερο, ακολούθησε η οικονομική θεραπεία της Σχολής του Σικάγο με την υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου του λαού της Χιλής. Αναγκαία συνθήκη όμως για τα δύο προηγούμενα, αποτέλεσε η εφαρμογή τεχνικών βασανιστηρίων – το τρίτο σοκ – υπό την καθοδήγηση της CIA, προκειμένου να λειτουργεί απρόσκοπτα το πειραματικό εργαστήριο του μονεταρισμού (ipid: 104-121). Το πείραμα συνεχίστηκε και στις υπόλοιπες χώρες της Λατινικής Αμερικής.

Κατά την ίδια χρονική περίοδο, ο Friedman επισκέφθηκε την υποστηριζόμενη από τις ΗΠΑ χούντα της Βραζιλίας, δηλώνοντας το 1973 ότι το οικονομικό πρόγραμμα της χώρας ήταν “ένα θαύμα”. Επίσης στην Ουρουγουάη, μετά το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1973, οι στρατηγοί αποφάσισαν ν' ακολουθήσουν τις αντιλήψεις των Παιδιών του Σικάγο. Με τις οδηγίες των Α. Χάρμπεργκερ και Λ. Σόασταντ, εφήρμοσαν μεταρρυθμιστικές πολιτικές που ανέτρεψαν την κοινωνική ισότητα μειώνοντας τους πραγματικούς μισθούς κατά 28% και δημιουργώντας στρατιές αστέγων. Το 1976 ήταν η σειρά της Αργεντινής: όταν η Χούντα ανέτρεψε την Ιζαμπέλ Περόν, τα παιδιά του Σικάγο της Αργεντινής ανέλαβαν κρίσιμα υπουργεία της κυβέρνησης (γραμματέας Υπουργείου Οικονομικών, διευθυντής της Κεντρικής Τράπεζας κ.α.). Αν και ο Υπουργός Οικονομικών δεν προερχόταν από τη Σχολή του Σικάγο, ακολούθησε τις ίδιες σκληρές πολιτικές με αποτέλεσμα οι πραγματικοί μισθοί να χάσουν το 40% της αξίας τους. Και στις τρεις χώρες, όπως και στη Χιλή, η στρατιωτική επιβολή μέσα από βασανιστήρια, απαγωγές, εξαφανίσεις πολιτών, είχε κυρίαρχο ρόλο. Σε τέτοιο σημείο μάλιστα, που οι στρατιωτικές κυβερνήσεις είχαν άμεση συνεργασία μέσω της γνωστής επιχείρησης “Κόνδορας”. Όλες οι δικτατορίες του “Νότιου Κώνου” μπορούσαν να ανταλλάσουν πληροφορίες και κρατούμενους μέσω ενός δικτύου ηλεκτρονικών υπολογιστών που είχαν προμηθευτεί από τις ΗΠΑ (ipid: 123-128).

- **Το Δυτικό Πρότυπο της Νέας Υόρκης**

Και αν στις χώρες της περιφέρειας του “Νότιου Κώνου” η εφαρμογή των νεοφιλελεύθερων συνταγών πραγματοποιήθηκε με τη συνδρομή στρατοκρατικών καθεστώτων,

στις χώρες της καπιταλιστικής μητρόπολης τα πράγματα θα έπρεπε να εκτυλιχθούν πιο διακριτικά. Ο Λιούις Πάουελ, ο οποίος επρόκειτο να τοποθετηθεί στο Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ από τον Ρ. Νίξον, ανέλαβε δράση. Σ' ένα εμπιστευτικό μνημόνιο προς το Αμερικάνικο Εμπορικό Επιμελητήριο τον Αύγουστο του 1971, οριοθέτησε τη γραμμή πλεύσης της σύγχρονης επιχειρηματικότητας. Με σαφείς επιρροές από την αναλυτική σκέψη των Hayek και Friedman, επέκρινε την καχυποψία και την εναντίωση στην αμερικανική ελεύθερη επιχείρηση, και υποστήριξε με πάθος το άνοιγμα του επιχειρηματικού κόσμου στην κοινωνία. Οι αμερικάνικες επιχειρήσεις, μέσω ενός συντονισμένου και επιθετικού σχεδίου, θα έπρεπε να διεισδύσουν στον τρόπο σκέψης και στην κουλτούρα των ανθρώπων. Αυτό θα μπορούσε να γίνει μόνο μέσα από τη δραστηριοποίηση σε μείζονες θεσμούς όπως τα πανεπιστήμια, τα σχολεία, τα ΜΜΕ, τα δικαστήρια κλπ. Για το διάστημα από το 1972 και έπειτα, η κινητικότητα του Εμπορικού Επιμελητηρίου και της Εθνικής Ένωσης Βιομηχάνων ήταν εντυπωσιακή. Το πρώτο, μέσα σε μία δεκαετία αύξησε τη βάση του από 60.000 φίρμες σε 250.000. Ενώ η δεύτερη, συγκέντρωσε ένα υπέρογκο ποσό ως μέσο πίεσης του Κογκρέσου. Την ίδια χρονική περίοδο, η ίδρυση του Business Roundtable (οργάνωση των διευθυνόντων συμβούλων) με στόχο την ανάληψη της πολιτικής εξουσίας από τις εταιρίες, σηματοδοτούσε την έναρξη του ταξικού πολέμου στις ΗΠΑ (Χάρβεϊ 2007: 73).

Πράγματι, ο όγκος των κερδών των επιχειρήσεων που συμμετείχαν στην όλη διαδικασία ισοδυναμούσε με το μισό ΑΕΠ των ΗΠΑ. Το ποσό δε που δαπανούνταν για θέματα σχετικά με την πολιτική κοστολογείτο στα 900 εκατ. δολάρια ετησίως (ιδιαίτερα υψηλό για την εποχή). Το χρήμα έρρεε άφθονο προς επιτροπές ειδικών συμβούλων και ερευνητών, σε πανεπιστημιακά ιδρύματα και Ινστιτούτα εμπειρικών μελετών (Ιδρυμα Heritage, Ινστιτούτο Χούβερ, Κέντρο για τη μελέτη της αμερικάνικης επιχείρησης κ.α.). Παράλληλα, με τη χρηματοδότηση των οικονομικών ελίτ έκαναν την εμφάνισή τους μία σειρά από πραγματείες και βιβλία υπέρ του νεοφιλελεύθερου δόγματος (χαρακτηριστικότερο όλων το *Anarchy state and Utopia* του Νόζικ). Όπως επίσης και η τηλεοπτική μεταφορά του *Free to Choose*, του Μ. Friedman, με την επιχορήγηση του ιδρύματος *scaife* το 1977 (ipid: 74).

Παρόλο που ο Πάουελ δεν ήταν ένθερμος υποστηρικτής της κρατικής παρέμβασης, έκρινε απαραίτητη τη βοήθεια των επιχειρήσεων προς το κράτος με αντάλλαγμα τη συνδρομή του στον υπέρ πάντων αγώνα της ελεύθερης αγοράς. Και αυτή η στιγμή δεν άργησε. Η δημοσιονομική κρίση της πόλης της Νέας Υόρκης το 1970 ήταν μίας πρώτης

τάξεως ευκαιρία για την εφαρμογή των πολιτικών-σοκ του νεοφιλελευθερισμού. Η αποβιομηχανοποίηση και η ραγδαία ανάπτυξη των προαστίων είχαν φτωχοποιήσει μεγάλο μέρος του κεντρικού πυρήνα της πόλης. Οι κοινωνικές αναταραχές έγιναν μόνιμο φαινόμενο, όχι μόνο στη Νέα Υόρκη αλλά και σε άλλα αστικά κέντρα (η λεγόμενη *κρίση των πόλεων*). Η κατάσταση δε μπόρεσε να αντιμετωπιστεί με την ομοσπονδιακή χρηματοδότηση και η οικονομική κατάσταση της πόλης ήταν τραγική. Αρχικά, τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα είχαν συμφωνήσει να καλύψουν τις ανάγκες δανεισμού της πόλης. Αλλά, το 1975, μία ισχυρή ομάδα τραπεζιτών, με πρωτεργάτη τον Γ. Ρίστον της Citibank, αρνήθηκε να ανακυκλώσει το χρέος και η Νέα Υόρκη χρεοκόπησε. Αυτό που ακολούθησε ήταν μία επίδειξη ταξικής ισχύος των οικονομικών ελίτ, η οποία εκδηλώθηκε με τη μορφή πολιτικών αντιπληθωρισμού και αναδιανομής εισοδήματος υπέρ των οικονομικά ισχυρότερων. Η κατάλυση της δημοκρατικά εκλεγμένης κυβέρνησης της Νέας Υόρκης, επέτρεψε στην καπιταλιστική τάξη, με θεσμικούς εκπροσώπους τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, να αναλάβει τη διαχείριση του προϋπολογισμού της πόλης. Η περιθωριοποίηση των ισχυρών δημοτικών εργατικών συνδικάτων (αναγκάστηκαν να επενδύσουν τα αποθεματικά των ταμείων τους σε ομόλογα της πόλης) η μείωση των μισθών και των κοινωνικών παροχών, οι απολύσεις στο δημόσιο, διαμόρφωναν το νέο τοπίο. Χαρακτηριστική της κυνικότητας και της σκληρότητας που υπήρξε είναι η προτροπή του υπουργού οικονομικών Γ. Σάιμον προς τον πρόεδρο Τζ. Φόρντ, ότι οι όροι της διάσωσης πρέπει να «... είναι τόσο σκληροί, η συνολική εμπειρία τόσο οδυνηρή, ώστε καμία πόλη, κανένα διοικητικό διαμέρισμα να μην μπει ποτέ στον πειρασμό να ακολουθήσει τον ίδιο δρόμο» (ipid: 75-76). Εκείνη την περίοδο, ο κύριος τίτλος της New York Daily News ήταν: «Ο Φορντ προς την πόλη: Να πεθάνετε» (Tabb 1982: 28).

Η “αντεπανάσταση από τα πάνω” είχε ξεκινήσει· παρά τις έντονες αντιδράσεις για τα μέτρα λιτότητας και την υποβάθμιση των κοινωνικών υποδομών της πόλης, η κατάσταση έδειχνε μη αναστρέψιμη. Με την εργατική τάξη αποδυναμωμένη και την τοπική αυτοδιοίκηση να έχει απολέσει τον δημοκρατικό-αντιπροσωπευτικό θεσμικό ρόλο της, η επιχειρηματική ελίτ ανέλαβε τα ηνία της πόλης. Με την αξιοποίηση των δημοσίων πόρων δημιούργησαν το κατάλληλο δίκτυο υποδομών (τηλεπικοινωνίες) και θέσπισαν νόμους που έστρεφαν την οικονομική ζωή της πόλης προς το χρηματοπιστωτικό τομέα. Παράλληλα, διαμόρφωσαν ένα νέο πολιτιστικό ρεύμα, με τη Νέα Υόρκη να γίνεται κοσμοπολίτικο κέντρο ενός νέου lifestyle με κύρια χαρακτηριστικά τη σεξουαλική απελευθέρωση, τον καταναλωτισμό, τη χρήση ουσιών κ.α. Η Νέα Υόρκη των εργατικών και μεταναστευτικών κινημάτων είχε μετατραπεί σε επίκεντρο της μεταμοντέρνας

κουλτούρας. Η μετάλλαξη της πόλης μέσω της διαγραφής της συλλογικής της μνήμης ήταν πλέον γεγονός. Όπως επίσης και τα όσα ακολούθησαν. Η εξάρτηση πολλών νέων ανθρώπων από κρακ και κοκαΐνη τη δεκαετία του '80, η επιδημία του AIDS αργότερα στα 1990 και η ανομία λόγω της περιθωριοποίησης μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού (Χάρβεϊ 2007: 77-78). Κατά αυτόν τον τρόπο, στη Νέα Υόρκη της δεκαετίας του '70, έλαβε χώρα η πρώτη συντονισμένη εφαρμογή των πολιτικών-σοκ του νεοφιλελευθερισμού. Το πρότυπο της Νέας Υόρκης υπήρξε ο οδηγός της νεοφιλελεύθερης αντεπίθεσης στον Δυτικό κόσμο, τόσο στην αμερικάνικη εκδοχή του επί θητείας Ρ. Ρέιγκαν, όσο και στη βρετανική της Μ. Θάτσερ.

- **Από τη Θεραπεία-Σοκ στο Σοκ Βόλκερ**

«Μία ελεγχόμενη διάλυση της παγκόσμιας οικονομίας αποτελεί θεμιτό στόχο των ΗΠΑ για τη δεκαετία του 1980»⁴³
P. Volker

Στα τέλη της δεκαετίας του 1970, η οικονομία των ΗΠΑ βρέθηκε αντιμέτωπη με μία τεράστια πρόκληση: πως θα κατάφερνε να χρηματοδοτήσει το δημόσιο έλλειμμα και το έλλειμμα στο ισοζύγιο των εμπορικών συναλλαγών, χωρίς να αμφισβητηθεί η αξία της ως ηγέτιδα δύναμη, και κατά δεύτερο λόγο, χωρίς να διακυβεύεται η εσωτερική ειρήνη με την περικοπή των δημοσίων δαπανών και την υψηλή φορολογία. Στην ουσία, έπρεπε να εξευρεθεί ο τρόπος αναδιανομής του παγκόσμιου πλεονάσματος υπέρ των ΗΠΑ και εις βάρος των δύο βασικών ανταγωνιστών, της Γερμανίας και της Ιαπωνίας. Το εγχείρημα των ΗΠΑ θεμελιώθηκε σε δύο βασικές συνισταμένες: α) στην αύξηση της κερδοφορίας των αμερικανικών επιχειρήσεων έναντι των γερμανικών και των ιαπωνικών και β) στην προσέλκυση μεγάλων κεφαλαιακών ροών προς τη Wall Street (Βαρουφάκης 2012: 195).

Όσον αφορά το πρώτο, η αμερικάνικη πολιτική κινήθηκε με γνώμονα την τόνωση της ανταγωνιστικότητας των αμερικανικών επιχειρήσεων και την αύξηση του κόστους παραγωγής των ανταγωνιστριών της. Η συμπίεση του εργατικού κόστους αύξησε την πολυπόθητη ανταγωνιστικότητα και παράλληλα προσέλκυσε ξένες και εγχώριες επενδύσεις. Σ' ένα δεύτερο επίπεδο, η “ουδέτερη” στάση των ΗΠΑ στο ζήτημα της αύξησης της τιμής του πετρελαίου, εξασφάλισε την επιβάρυνση των επιχειρήσεων της

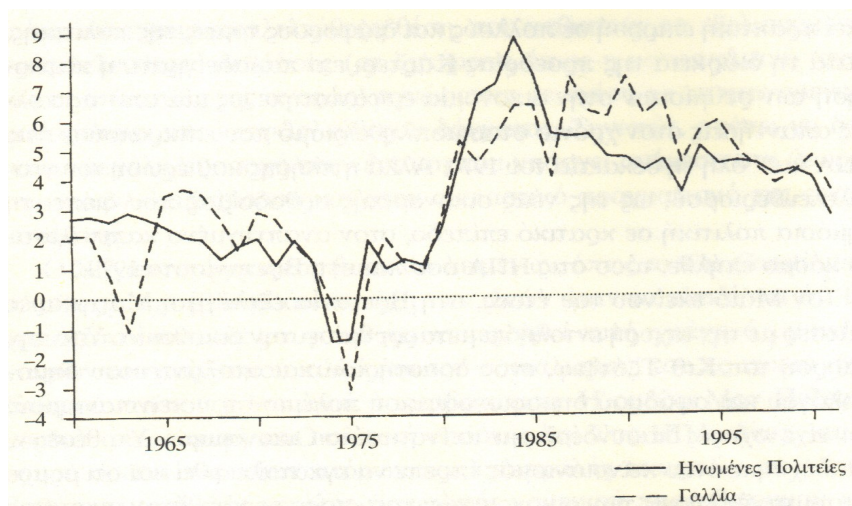
⁴³ Απόσπασμα από ομιλία του Ρ. Volker στο Πανεπιστήμιο του Warwick το 1978, λίγο πριν αναλάβει τα ηνία της Ομοσπονδιακής Τράπεζας (Fed) των ΗΠΑ. Βλ. στο Βαρουφάκης Γ., *Παγκόσμιος Μινώταυρος – Οι πραγματικές αιτίες της Κρίσης*, Αθήνα, Εκδ. οίκος Α.Α. ΛΙΒΑΝΗ, 2012, σελ. 201.

Ιαπωνίας και της Δυτικής Ευρώπης, καθώς στερούνταν ίδιων πετρελαϊκών πόρων. Επιπλέον, η άνοδος της τιμής του πετρελαίου δημιούργησε τεράστια αποθεματικά στις αραβικές χώρες του ΟΠΕΚ. Αυτό προκάλεσε μεγάλη εισροή κεφαλαίων (πετροδολάρα) στις επενδυτικές τράπεζες της Ν. Υόρκης⁴⁴, λόγω της αύξησης των ονομαστικών επιτοκίων από 6% το 1971 σε 7,83% το 1974 (ipid: 195-197).

Η εξέλιξη όμως που υπήρξε καθοριστική για την εδραίωση του νεοφιλελευθερισμού, με σοβαρό αντίκτυπο στην αμερικάνικη και παγκόσμια οικονομία, ήταν η πολιτική απόφαση του προέδρου Carter να διορίσει ως πρόεδρο της Ομοσπονδιακής Κεντρικής Τράπεζας των ΗΠΑ, τον P. Volker. Η συγκεκριμένη επιλογή βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με το σχεδιασμό της αμερικανικής κυβέρνησης να τιθασεύσει τον πληθωρισμό σε μονοψήφιο νούμερο. Τον Οκτώβριο του 1979, ο P. Volker με την αύξηση των επιτοκίων, σηματοδότησε τη μεταστροφή της δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής των ΗΠΑ. Το πραγματικό επιτόκιο, που καθ' όλη τη διάρκεια της πληθωριστικής πίεσης της δεκαετίας του 1970 ήταν συνήθως αρνητικό, απέκτησε θετικό πρόσημο (βλ. Διάγραμμα 2).

Διάγραμμα 2

Το «Σοκ Βόλκερ: μεταβολές του πραγματικού επιτοκίου στις ΗΠΑ και η Γαλλία, 1960-2001

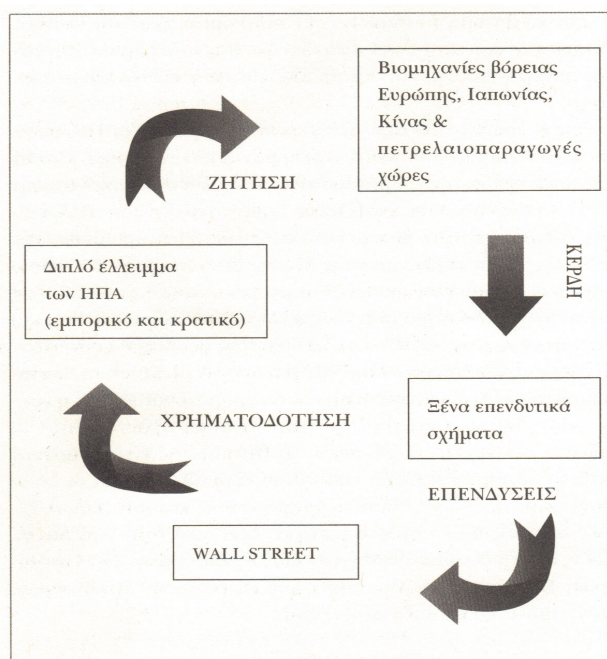

Πηγή: Χάρβεϊ Ντ., *Νεοφιλελευθερισμός – Ιστορία και Παρόν*, ο.π., σελ. 50

⁴⁴ Ο Harvey υποστηρίζει ότι η ανακύκλωση των πετροδολαρίων μέσω των επενδυτικών τραπεζών της Νέας Υόρκης, έγινε υπό την απειλή πολεμικής σύρραξης εκ μέρους των ΗΠΑ. Βλ. σχετ. Στο Χάρβεϊ Ντ., *Νεοφιλελευθερισμός – Ιστορία και Παρόν*, ο.π. σελ. 54.

Με προφανή στόχο τη μείωση του πληθωρισμού και την προσέλκυση ξένων κεφαλαίων, το επιτόκιο αυξήθηκε αρχικά στο 11% και μέχρι τον Ιούνιο του 1981 κυμαινόταν μεταξύ 20-21,5%. Πράγματι, με τη ραγδαία αύξηση της τιμής του χρήματος, η Κεντρική Τράπεζα των ΗΠΑ κατάφερε να μειώσει τον πληθωρισμό στο 3,2% το 1983 (Βαρουφάκης 2012:197). Η ανατροπή του μεταπολεμικού παγκόσμιου σχεδίου ήταν πλέον γεγονός. Το σχέδιο της ελεγχόμενης διάλυσης της παγκόσμιας ισορροπίας, προκειμένου οι ΗΠΑ να ανακυκλώνουν τα πλεονάσματα των άλλων χωρών χωρίς να μειώνουν τα δικά τους ελλείμματα είχε τεθεί σε εφαρμογή (βλ. Σχήμα 1). Αποτελούσε πιστή αντιγραφή των όσων είχε υποστηρίξει ο P. Volker κατά την ομιλία του στο Πανεπιστήμιο του Warwick λίγο πριν αναλάβει τις τύχες της Κεντρικής Τράπεζας των ΗΠΑ: «Γνωρίζω ότι ο κόσμος όλος ποθεί τη σταθερότητα, όμως η σταθερότητα δε μας συμφέρει στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού. Γι' αυτό ετοιμαζόμαστε να αποσταθεροποιήσουμε την παγκόσμια οικονομία δρομολογώντας όλο και πιο ασύμμετρες ροές κεφαλαίων και αγαθών που θα μας επιτρέψουν: α) να διατηρούμε την ηγεμονία μας παρά τα ελλείμματά μας, β) να μη χρειάζεται να σφίγγουμε το ζωνάρι μας (τουλάχιστον οι Αμερικανοί των υψηλότερων εισοδηματικών τάξεων και γ) να διατηρούμε τον παγκόσμιο καπιταλισμό σφριγηλό απορροφώντας τις καθαρές εξαγωγές εμπορευμάτων των πλεονασματικών χωρών (Γερμανίας, Ιαπωνίας και, αργότερα, Κίνας). Κλειδί σε όλα αυτά θα είναι το μέρος των ασύμμετρων ροών κεφαλαίων που θα ωθούν τα κέρδη των μη αμερικανικών επιχειρήσεων προς την Wall Street, χρηματοδοτώντας έτσι τα ελλείμματά μας.» (ipid: 202).

Σχήμα 1

Πηγή: Βαρουφάκης Γ., Παγκόσμιος Μινώταυρος, εκδ. Α.Α. Λιβάνη 2012, σελ. 204

Το σοκ-Βόλκερ προκάλεσε βίαιη αναδιάρθρωση στο εσωτερικό και είχε οδυνηρές συνέπειες για τις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Στις ΗΠΑ άρχισε μία παρατεταμένη ύφεση, με εργοστάσια να κλείνουν, τα εργατικά συνδικάτα να διαλύονται, την ανεργία να αυξάνεται κατακόρυφα και τις ανισότητες να μεγεθύνονται. Στον έξω κόσμο, οι αναπτυσσόμενες χώρες ήταν οι πρώτες που πλήρωσαν το βαρύ τίμημα των πολιτικών της αύξησης των επιτοκίων. Όλο το προηγούμενο διάστημα, στο όνομα της ανάπτυξης, είχε ενθαρρυνθεί ο εύκολος δανεισμός από τις τράπεζες της Ν. Υόρκης προς τις αδύναμες χώρες του Τρίτου Κόσμου. Η φιλελευθεροποίηση του χρηματοπιστωτικού τομέα σε διεθνές επίπεδο είχε επιτρέψει στις επενδυτικές τράπεζες να δανείζουν με ευνοϊκά επιτόκια τεράστια ποσά. Συνεπώς, με την απότομη αύξηση των επιτοκίων, οι υπό ανάπτυξη χώρες οδηγήθηκαν μοιραία σε αθέτηση πληρωμών. Σ' αυτή τη βάση, δομήθηκε η πρακτική της διαρθρωτικής προσαρμογής μέσω της οποίας η “σωτηρία” υπερχρεωμένων χωρών (κυρίως του Τρίτου Κόσμου), συνοδεύτηκε από μία σειρά μονεταριστικών δημοσιονομικών προγραμμάτων με οδυνηρές για τις ίδιες συνέπειες (Αργεντινή, Βραζιλία κ.α.) (Χάρβει 2007: 56)⁴⁵.

Το πρώτο θύμα της επιθετικής πολιτικής Volker ήταν το Μεξικό, με την αθέτηση πληρωμών του 1982-84. Ταυτόχρονα όμως, το Μεξικό ήταν και μία από τις πρώτες χώρες στην οποία η παροχή βοήθειας από το ΔΝΤ, την Παγκόσμια Τράπεζα και το Υπουργείο Οικονομικών των ΗΠΑ προσφέρθηκε με αντάλλαγμα τις νεοφιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις. Μεταρρυθμίσεις με στόχο την περικοπή των κοινωνικών δαπανών, τις ιδιωτικοποιήσεις και τις ευέλικτες μορφές εργασίας. Κατ' ουσίαν, η περίπτωση του Μεξικού εγκαινίασε το νέο ρόλο του ΔΝΤ και της Παγκόσμιας Τράπεζας ως προπαγανδιστών του φονταμενταλισμού της ελεύθερης αγοράς. Και πιστοποίησε με emphaticό τρόπο, τη μετάλλαξη της φιλελεύθερης πολιτικής. Μέχρι πρότινος, στο φιλελεύθερο παρεμβατικό κράτος, οι δανειστές αναλάμβαναν το κόστος των αποτυχημένων επενδυτικών δραστηριοτήτων. Με βάση τη νεοφιλελεύθερη πρακτική, οι δανειζόμενοι εξαναγκάζονται να αποπληρώνουν τις αστοχίες του καπιταλιστικού συστήματος με οποιοδήποτε κόστος (κοινωνικό-οικονομικό-πολιτικό). Ο θρίαμβος των διοικητών των κεντρικών τραπεζών και του χρηματοπιστωτικού τομέα έδειχνε να εξασφαλίζει την παλινόρθωση της ταξικής ισχύος των οικονομικών ελίτ των ΗΠΑ και των άλλων αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών, μέσα από την απόσπαση του πλεονάσματος των υπολοίπων, την εκμετάλλευση των πρώτων υλών τους ή την ανάπτυξη αγορών φθηνού εργατικού κόστους (ipid: 56-57).

⁴⁵ Βλ. επίσης στο Stiglitz I., *Η μεγάλη ανταπάτη*, Αθήνα, Εκδ. Οίκος Α.Α. Λιβάνη, 2003.

3.3. Η Οικοδόμηση του Νεοφιλελεύθερου Κράτους - Το αγγλοσαξονικό μοντέλο

Στο ίδιο χρονικό πλαίσιο, με το σοκ-Βόλκερ να θεωρείται ως αναγκαία αλλά μη επαρκής συνθήκη για την κατίσχυση του νεοφιλελευθερισμού, δρομολογούνται εξελίξεις στο πεδίο της κυρίαρχης ιδεολογίας και πολιτικής. Το νεοφιλελεύθερο ιδεολόγημα, ένα συνονθύλευμα θεωριών και αξιωμάτων από τη Νεοαυστριακή σχολή και τη Νέα Κλασική Οικονομία έως το θεώρημα της Δημόσιας Επιλογής και το Μονεταρισμό, έπρεπε να αποκτήσει θεωρητική υπόσταση μέσα από τη διαχείριση της κεντρικής πολιτικής εξουσίας. Η διακήρυξη της ηθικής ανωτερότητας του συστήματος της αγοράς, καθώς είναι το μόνο που εξασφαλίζει την άριστη αμοιβή των συντελεστών παραγωγής, και η οικονομική αποτελεσματικότητα που το διακρίνει, αποτέλεσαν την αιχμή του δόρατος της νεοφιλελεύθερης αντεπίθεσης. Η οποιαδήποτε παρέμβαση στον τέλειο μηχανισμό της ελεύθερης αγοράς – το παρεμβατικό κράτος – απορρυθμίζει στο σύνολό του το εξισορροπητικό οικονομικό κύκλωμα (επενδυτικό – παραγωγικό – διανεμητικό). Στη βάση των παραπάνω, και με κύρια σημεία κριτικής το σπάταλο κοινωνικό κράτος και τον ενισχυμένο θεσμικό ρόλο των εργατικών συνδικάτων, τα οποία λογίζονται ως μονοπώλια της προσφοράς εργασίας⁴⁶, το κυρίαρχο ιδεολογικό ρεύμα της εποχής δεν άργησε να υιοθετηθεί από τους φορείς της δημόσιας πολιτικής ως η νέα οικονομική ορθοδοξία στις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλιστικού κόσμου.

3.3.1. Η άνοδος της Μάργκαρετ Θάτσερ στην εξουσία... για μία “επανάσταση” στη δημοσιονομική και κοινωνική πολιτική

Τον Μάιο του 1979, στη Μ. Βρετανία εξελέγη η Μ. Θάτσερ με μεγάλη πλειοψηφία και μ' ένα πρόγραμμα οικονομικής μεταρρύθμισης και εξορθολογισμού του δημόσιου τομέα. Η αποτυχία διαχείρισης της κρίσης και η διάψευση των προσδοκιών των εργατών από το Εργατικό κόμμα (βλ. Ενότητα 3.2.1.) είχαν δημιουργήσει κοινωνικές αναταραχές με κύριο χαρακτηριστικό τις συνεχείς απεργίες. Η δημόσια ζωή είχε παραλύσει και ο κυρίαρχος Τύπος εναντιώθηκε στους άπληστους συνδικαλιστές συμπαρασύροντας και την κοινή γνώμη. Συγχρόνως, ο φόβος για τη μετάλλαξη της Βρετανίας σε κορπορατίστικο κράτος και η κυριαρχία του νεοφιλελεύθερου δόγματος στη δημόσια συζήτηση, είτε στο

⁴⁶ Κατά τον Hayek, ο ρόλος των συνδικάτων στην εύρεση εργασίας συνιστούσε “μονοπώλιο βίας”, βλ. σχετ. στο Hayek F.A., *Studies in Philosophy, Politics and Economics*, London, Routledge & Kegan Paul, 1967, σελ. 281.

χώρο του Τύπου είτε στον κύκλο των ακαδημαϊκών και ερευνητικών ιδρυμάτων (Ινστιτούτο Οικονομικών Υποθέσεων, Κέντρο Πολιτικών Μελετών, Ινστιτούτο Άνταμ Σμιθ), έδινε στη Μ. Θάτσερ την ευχέρεια να εφαρμόσει μονεταριστικές πολιτικές. Εξαπέλυσε σφοδρή επίθεση σε κάθε μορφή κοινωνικής αλληλεγγύης και θεσμικής κατοχύρωσης του κράτους πρόνοιας, στο όνομα του ατομισμού, των ιδιωτικοποιήσεων, της περικοπής των κοινωνικών δαπανών και της προνομιακής φορολογικής μεταχείρισης των επιχειρηματικών ελίτ. Έχει μείνει στην ιστορία η φράση της «*δεν υπάρχει κοινωνία, παρά μόνο άτομα...* [προσθέτοντας στο τέλος]... *και οι οικογένειές τους*» (Χάρβεϊ 2007: 46).

Σε μία χώρα όμως σαν τη Βρετανία, με ισχυρή παράδοση στο κράτος πρόνοιας και στους εργατικούς αγώνες, το έργο της Μ. Θάτσερ ήταν εξ' αρχής δύσκολο. Τα εργατικά συνδικάτα ήταν εξαιρετικά ισχυρά με ενεργή συμμετοχή σ' όλα τα επίπεδα της οικονομικό-κοινωνικής και πολιτικής ζωής του τόπου. Επίσης, διατηρούσαν ισχυρούς δεσμούς με τους φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης. Επιπλέον, ορισμένες από τις κορυφαίες παραγωγικές μονάδες της χώρας ήταν εθνικοποιημένες (ανθρακωρυχεία, χαλυβουργία, αυτοκινητοβιομηχανία). Χρειαζόταν συνεπώς μία πολυμέτωπη και στοχευμένη επίθεση στις θεσμοκοινωνικά οργανωμένες δυνάμεις της εργασίας με στόχο την ηθική και υλική απαξίωσή τους. Η κυβέρνηση Θάτσερ, υπό την καθοδήγηση των Κιθ Τζότζεφ και Άλαν Μπαντ, ακολούθησε μία οικονομική πολιτική με διττό στόχο, την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και τη μείωση του πληθωρισμού. Η σφιχτή δημοσιονομική πολιτική και η αύξηση των επιτοκίων (πάνω από 10%) δημιούργησαν υψηλή ανεργία και εξασθένησαν τα εργατικά συνδικάτα. Παράλληλα, οι μαζικές ιδιωτικοποιήσεις των δημόσιων επιχειρήσεων, όχι και με τις πιο διαφανείς διαδικασίες, δημιούργησε νέο κύμα ανέργων. Οι επιχειρήσεις ηλεκτρισμού και αερίου, πετρελαίου, τα ανθρακωρυχεία, η χαλυβουργία, οι επιχειρήσεις ύδρευσης, οι δημόσιες συγκοινωνίες, οι σιδηρόδρομοι, οι βρετανικές αερογραμμές, οι τηλεπικοινωνίες, ξεπουλήθηκαν σε εξαιρετικά σύντομο χρονικό διάστημα (Ipid: 91-93). Το αποτέλεσμα των ιδιωτικοποιήσεων ήταν η δημιουργία μίας στρατιάς ανέργων (4,5 εκ. άνεργοι), η συρρίκνωση της εργατικής τάξης με το ποσοστό συμμετοχής της στο ΑΕΠ της χώρας να μειώνεται δραματικά και η διαμόρφωση τριτοκοσμικών συνθηκών σε πολλές περιοχές (Βαρουφάκης 2012: 275). Η Βρετανική κυβέρνηση είχε κατορθώσει να δημιουργήσει αυτό που ο Μαρξ αποκαλούσε *βιομηχανικό εφεδρικό στρατό*. Πράγμα, το οποίο είχε παραδεχθεί αργότερα και ο οικονομικός σύμβουλος της Μ. Θάτσερ, Άλαν Μπαντ: «*οι πολιτικές καταπολέμησης του πληθωρισμού της δεκαετίας του 1980, μέσω της συμπίεσης της οικονομίας και των δημοσίων δαπανών, ήταν το πρόσχημα για το τσάκισμα των εργατών*» (Χάρβεϊ 2007: 91).

Η σκληρότητα με την οποία αντιμετώπισε η Θάτσερ το εργατικό κίνημα αποτυπώθηκε ανάγλυφα στην αντιμετώπιση που είχε η απεργία των ανθρακωρύχων το 1984 και αφού πρώτα είχε καταφέρει να ανακάμψει πολιτικά από τη νίκη στον πόλεμο των Φόκλαντ. Το 1982 η δημοτικότητα της Θάτσερ είχε πέσει στο 25% και η μέτρηση της αποτελεσματικότητας του κυβερνητικού έργου στο 18%. Επιπλέον, την ίδια χρονική περίοδο, μετρούσε ήδη μία αποτυχημένη προσπάθεια διεμβόλησης του συνδικάτου των ανθρακωρύχων. Ο πόλεμος των Φόκλαντ το 1982⁴⁷ και η αίσια έκβασή του για τη Βρετανία, αύξησε και πάλι τη δημοτικότητά της με αποτέλεσμα να κερδίσει τις εκλογές τον επόμενο χρόνο. Έτσι, το 1984 όταν ξέσπασε η απεργία των ανθρακωρύχων, με νωπή την ισχυρή εντολή του Βρετανικού λαού, κατέστειλε την απεργία με εξαιρετικά βίαιο τρόπο και με την εμπλοκή των μυστικών υπηρεσιών για την υπονόμηση του συνδικάτου. Χαρακτηριστική ως προς αυτό είναι η δήλωσή της σχετικά με την απεργία: *«Έπρεπε να πολεμήσουμε τον εξωτερικό εχθρό στα Φόκλαντ και τώρα πρέπει να πολεμήσουμε τον εσωτερικό εχθρό, ο οποίος είναι ένας πολύ πιο δύσκολος αντίπαλος, αλλά εξίσου επικίνδυνος για την ελευθερία»* (Klein 2010: 187-191).

Μία ακόμη σημαντική πτυχή της κυβερνητικής πολιτικής της ήταν η επιτυχημένη προσπάθεια διαίρεσης της εργατικής τάξης. Για όσους κατάφεραν να διατηρήσουν την εργασία τους, οι πραγματικοί μισθοί τους αυξήθηκαν. Σ' ένα δεύτερο επίπεδο, το κράτος τους έδωσε τη δυνατότητα να αγοράσουν με φθηνό αντίτιμο (και φθηνό δανεισμό από τις τράπεζες) κατοικίες εκπληρώνοντας το όνειρο της εργατικής τάξης για την απόκτηση ιδιωτικής κατοικίας. Γεγονός που ικανοποίησε και τις μεσαίες τάξεις, που είδαν να αυξάνεται η αξία των περιουσιακών τους στοιχείων, από την αναθέρμανση της αγοράς των ακινήτων. Επίσης, με τη λεγόμενη Δημοκρατία των Μικρομετόχων, καθένας θα μπορούσε να αγοράζει ένα μικρό πακέτο μετοχών από τις ιδιωτικοποιημένες επιχειρήσεις με το σκεπτικό να διαχυθεί η ιδιοκτησία των μεγάλων εταιρειών σε πολλούς μικρούς επενδυτές. Φαινόμενο που διήρκησε λίγες μόνο μέρες, καθώς όλοι έσπευσαν να τις πουλήσουν προσπαθώντας να αποκομίσουν κέρδη (όπως ακριβώς είχαν πράξει μερικοί και με το σύστημα των φθηνών κατοικιών). Κατά αυτόν τον τρόπο η κυβέρνηση Θάτσερ κατάφερε να δελεάσει την εργατική και μεσαία τάξη, ενθαρρύνοντας τον κτηματομεσιτικό και τον χρηματοπιστωτικό τομέα. Ειδικότερα, όσον αφορά τον τελευταίο, υπήρξε συνειδητή πολιτική επιλογή το City του Λονδίνου να μετατραπεί σε διακομιστικό σταθμό των κεφαλαίων της Wall Street (Βαρουφάκης 2012: 275-279).

⁴⁷ Σχετικά με τον πόλεμο των νησιών Φόκλαντ έχουν γίνει πολλές συζητήσεις που συγκλίνουν στο συμπέρασμα ότι ήταν καθαρά προσχηματικός, προκειμένου η Θάτσερ να βγει από το αδιέξοδο των αποτυχημένων έως τότε πολιτικών επιλογών της.

Η επιθετική πολιτική της Μ. Θάτσερ δεν περιορίστηκε μόνο στο επίπεδο της κεντρικής κυβέρνησης. Στόχο της αποτέλεσε και η τοπική αυτοδιοίκηση, καθώς εντός των δήμων είχε αναπτυχθεί έντονη κινηματική δράση ως ανάχωμα στη νεοφιλελεύθερη επέλαση. Η περιφέρεια του Μείζονος Λονδίνου καταργήθηκε προκειμένου να εκπληρωθεί το ιδεώδες χρηματοπιστωτικό σύστημα του City. Όπως επίσης το Σέφιλντ και το Λίβερπουλ, που λειτουργούσαν ως πρότυπα μοντέλα ενός νέου αυτοδιοικητικού σοσιαλισμού. Μάλιστα στο Λίβερπουλ, η αντίσταση υπήρξε τόσο μεγάλη που οι μισοί δημοτικοί σύμβουλοι κατέληξαν στη φυλακή. Η Θάτσερ ως μέσο πίεσης χρησιμοποίησε την περικοπή της χρηματοδότησης προς τους δήμους, και αργότερα, όταν αυτοί επιχείρησαν να αντισταθμίσουν τις απώλειες με την αύξηση των φόρων ιδιοκτησίας, τους αφαίρεσε με νομοθέτημα κι αυτό το δικαίωμα. Για την ίδια, τα μέλη των προοδευτικών δημοτικών συμβουλίων, δεν ήταν τίποτε άλλο παρά ένα σύνολο από “παλαβούς αριστερούς”. Η μάχη όμως με τους παλαβούς των δήμων έμελλε αργότερα να παίξει καθοριστικό ρόλο στον πολιτικό αφανισμό της. Αιτία υπήρξε ο “κεφαλικός φόρος” που πρότεινε στα πλαίσια της μεταρρύθμισης της τοπικής αυτοδιοίκησης. Οι αντιδράσεις ήταν έντονες και προστέθηκαν στη συσσωρευμένη δυσaréσκεια του κόσμου από τις αντιλαϊκές πολιτικές (Χάρβεϊ 2007: 92).

Ο νεοφιλελευθερισμός επιτάχυνε το μετασχηματισμό της ταξικής δομής της βρετανικής κοινωνίας. Ενώ η εργατική τάξη συρρικνώθηκε υπό το βάρος της αποβιομηχανοποίησης και της ευελιξίας των εργασιακών σχέσεων, η ανάδυση μίας μεσαίας τάξης ως κατόχου ατομικής ιδιοκτησίας και απεριόριστων επιχειρηματικών ευκαιριών, εγκαινίαζε μία νέα περίοδο ατομιστικής και καταναλωτικής κουλτούρας. Η αποκατάσταση δε της ταξικής οικονομικής ισχύος δε διοχετεύθηκε σε παραδοσιακούς τομείς του κεφαλαίου, αλλά στα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα του Λονδίνου, καθιστώντας το City ως μία από τις πλουσιότερες περιοχές του κόσμου (Ipid: 94-95).

Εκ του αποτελέσματος όμως θα μπορούσαν να ειπωθούν πολλά σχετικά με την υλοποίηση των προγραμματικών στόχων της θατσερικής πολιτικής. Η διάλυση της εθνικοποιημένης βιομηχανίας είχε σοβαρό αντίκτυπο στο εμπορικό ισοζύγιο, το έλλειμμα του οποίου διπλασιάστηκε μεταξύ των ετών 1983-1990 (Johnson 1991: 45). Το παραγόμενο από τις δημόσιες επιχειρήσεις ΑΕΠ έπεσε στο μισό τη δεκαετία 1979-1989 και αντίστοιχα η συμμετοχή των περιουσιακών στοιχείων του δημοσίου στο καθαρό εθνικό ενεργητικό μειώθηκε από 44% σε 31% κατά το ίδιο διάστημα. Όσον αφορά το ρυθμό ανάπτυξης του ΑΕΠ έμεινε σε σταθερά επίπεδα (2,2% τις δεκαετίες 1970-79 και 1980-89). Ακόμη και ο πληθωρισμός, που αποτελούσε το πρόταγμα της μονεταριστικής πολιτικής,

μειώθηκε σε σχέση με την περασμένη δεκαετία από 12,5% σε 7%, αλλά πρέπει να λάβουμε υπόψη μας και τις δύο πετρελαϊκές κρίσεις της δεκαετίας του 1970. Παρόλα αυτά ο αγγλικός πληθωρισμός ήταν υψηλότερος εκείνη την περίοδο από τον μέσο όρο των χωρών του ΟΟΣΑ, 5,5% (Φωτόπουλος 1993: 73-77). Όσον αφορά την πολυδιαφημιζόμενη Δημοκρατία των Μικρομετόχων, πράγματι οι κάτοχοι μετοχών τριπλασιάστηκαν τη δεκαετία του 1980. Η αναλογία όμως ατομικών προς τις εταιρικές μετοχές είχε φθίνουσα πορεία από 28% σε 24% το 1986. Επιπλέον, τα μέλη των εργατικών σωματείων μειώθηκαν από 13 εκ. σε 10 εκ. μετά την κυβερνητική θητεία της Θάτσερ (ipid: 62-63). Η πιο τραγική συνέπεια όμως των νεοφιλελεύθερων πρακτικών εντοπίζεται στο πεδίο των κοινωνικών ανισοτήτων. Τη δεκαετία 1979-1989, το εισόδημα του φτωχότερου 20% μειώθηκε κατά 5%, σε αντίθεση με το 20% των πλουσιότερων εισοδημάτων που παρουσίασε αύξηση της τάξης του 40% (ipid: 87). Και η μεγαλύτερη βέβαια αντίφαση του οικονομικού φιλελευθερισμού υπήρξε η αποτυχία στον περιορισμό των δημοσίων δαπανών. Ενώ οι συνολικές δημόσιες δαπάνες το 1972 ήταν σε ποσοστό 26,5 του ΑΕΠ, το 1990 αυξήθηκαν σε 35% προκειμένου το κράτος να πληρώνει τα επιδόματα ανεργίας 3 εκ. ανέργων (ipid: 109). Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι, επί κυβερνήσεως Θάτσερ, πρωταρχικός στόχος της οποίας ήταν ο δημοσιονομικός συντηρητισμός και οι ισοσκελισμένοι προϋπολογισμοί, η Βρετανία εμφάνισε για πρώτη φορά σε περίοδο ειρήνης διογκωμένα δημόσια ελλείμματα, το 1983⁴⁸.

3.3.2. Ο οικονομικός συντηρητισμός του Ρόναλντ Ρέιγκαν

Η οικοδόμηση του συντηρητικού κράτους στις ΗΠΑ έγινε με ένα χρόνο περίπου καθυστέρηση και με διαφορετικά ποιοτικά χαρακτηριστικά στο αρχικό της στάδιο. Η επιχειρηματική ελίτ των ΗΠΑ είχε επιλέξει συνειδητά ως γνήσιο εκπρόσωπό της το Ρεπουμπλικανό κόμμα. Φυσική συνέπεια της άμεσης αυτής υποστήριξης ήταν η άφθονη χρηματοδότηση⁴⁹ των δεξιών αντιδραστικών από τις επιχειρηματικές ελίτ, υπό τον όρο να εξυπηρετούν τα συμφέροντά τους. Βέβαια, η δραστηριότητα αυτή βασιζόταν σ' ένα νομοθετικό πλαίσιο που είχε θεσμοθετηθεί στην Αμερική από τη δεκαετία του 1970 και επέτρεπε σε πρόσωπα ή εταιρείες να δίνουν απεριόριστες προσφορές σε πολιτικά κόμματα και Επιτροπές Πολιτικής Δράσης (ΕΠΔ). Οι ΕΠΔ λειτουργούσαν ως διαμεσολαβητές μεταξύ των ισχυρών οικονομικών εταιρειών και των πολιτικών κομμάτων. Το Ρεπουμπλικανικό κόμμα, εκμεταλλευόμενο και την αμφίσημη στάση του Δημοκρατικού

⁴⁸ Βλ. σχετικά στο Smith K., "The UK economy in the late 1980's", *International Review of Applied Economics*, Vol. 2 (no1), 1988, σελ. 97.

⁴⁹ Κάτι το οποίο δε συνέβη στη Βρετανία, όπου οι εκεί οικονομικές ελίτ είχαν περιοριστεί στον προπαγανδιστικό ρόλο μέσω της υποστήριξης νεοφιλελεύθερων think tanks.

κόμματος (καθώς είχε μεγαλύτερη λαϊκή βάση), διεκδίκησε και απέκτησε την προνομιακή μεταχείριση της κυρίαρχης τάξης (Χάρβεϊ 2007: 79-80).

Παράλληλα, σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο, οι Ρεπουμπλικάνοι αντιλήφθηκαν έγκαιρα την πολιτισμική και θρησκευτική μετατόπιση της αμερικανικής κοινωνίας. Η σύμπλευση με τον ηθικό λόγο της Χριστιανικής Δεξιάς και τον πολιτισμικό εθνικισμό της λευκής εργατικής τάξης (η οποία αισθανόταν περιθωριοποιημένη από τα πολλά προνόμια των μειονεκτουσών ομάδων), εξυπηρετούσε το σχέδιό τους για τη δημιουργία μίας συμπαγούς δεξιάς βάσης του κόμματος. Η δομή του νέου πολιτικού σχηματισμού, της Νέας Δεξιάς, βασίστηκε στη σύνθεση των πολιτισμικών/θρησκευτικών στοιχείων των συντηρητικών χριστιανών, στους νεοσυντηρητικούς των οικονομικών της προσφοράς και στην ισχυρή παρουσία των οικονομικών ελίτ της περιόδου εκείνης. Η συγκεκριμένη πολιτική δομή σηματοδοτούσε την έναρξη ενός σκληρού ταξικού αγώνα, όπου η αναβίωση του οικονομικού φιλελευθερισμού θα αποδομούσε το φιλελεύθερο παρεμβατικό κράτος και όλες τις παραμέτρους του (ipid: 81-82)⁵⁰.

Η εκλογή του Ρ. Ρέιγκαν, τον Ιανουάριο του 1981, δεν ήταν τίποτε άλλο παρά η επιβεβαίωση της μετατόπισης της οικονομικής πολιτικής προς το μονεταρισμό που υποσχόταν περισσότερη ανάπτυξη με λιγότερο κράτος. Ο Ρέιγκαν θεωρούσε ότι η ύφεση της αμερικανικής οικονομίας οφειλόταν στο εξαιρετικά μεγάλο μέγεθος του ομοσπονδιακού κράτους, στην υψηλή φορολογία και στο υπερτροφικό κράτος πρόνοιας, το οποίο, πέραν της οικονομικής επιβάρυνσης του κρατικού προϋπολογισμού, λειτουργούσε και ως ανασταλτικός παράγοντας για την ιδιωτική πρωτοβουλία και το σύστημα της ελεύθερης αγοράς. Οι πρώτες ενέργειες της κυβέρνησής του ήταν η μείωση του ομοσπονδιακού φόρου εισοδήματος και η αύξηση των στρατιωτικών δαπανών. Το πρώτο διάστημα και μέχρι την κατάρρευση του χρηματιστηρίου το 1987, όλοι μιλούσαν για το “οικονομικό θαύμα του Ρέιγκαν” που δημιουργούσε ικανούς ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης για τις ΗΠΑ και τον υπόλοιπο καπιταλιστικό κόσμο. Στην πραγματικότητα όμως η νέα δημοσιονομική πολιτική διόγκωσε το ήδη μεγάλο δίδυμο έλλειμμα της αμερικανικής οικονομίας, στοιχείο που δημιούργησε πολλές στρεβλώσεις στην παγκόσμια οικονομία τις επόμενες δεκαετίες (Gilpin 2004: 278).

Η οικονομική πολιτική της κυβέρνησης Ρέιγκαν θεμελιωνόταν στη θεωρία των οικονομικών της προσφοράς (supply side economics), η οποία συμπυκνωνόταν στον περιορισμό του ρόλου του κοινωνικού κράτους, στην άρση των εμποδίων για τους

⁵⁰ Βλ. επίσης στο Βούλγαρης Γ., *Φιλελευθερισμός, Συντηρητισμός, Κοινωνικό Κράτος 1973-1990*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1994, σελ. 152.

επιχειρηματίες και το χρηματοπιστωτικό τομέα. Στην πράξη όμως, η θεσμική και προπαγανδιστική ισχύς του κρατικού μηχανισμού ήταν αυτή που θα εξασφάλιζε την απρόσκοπτη λειτουργία του συστήματος της ελεύθερης αγοράς. Στην προκειμένη περίπτωση, η προσφορά μεταφράστηκε σε μείωση της φορολογίας για τα υψηλά εισοδήματα, περικοπές των κοινωνικών δαπανών και ενίσχυση των πολεμικών βιομηχανιών μέσω των εξοπλιστικών προγραμμάτων. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο ανώτερος προσωπικός φορολογικός συντελεστής μειώθηκε από 78% σε 28% στα μέσα της δεκαετίας του '80⁵¹. Η συγκεκριμένη οικονομική στρατηγική, όπως και της Θάτσερ, εμφορούνταν από το ιδεολόγημα του *trickledown effect* · της υπόθεσης δηλαδή ότι η αύξηση του πλούτου των ισχυρών θα μπορούσε να διαχυθεί προς τα “κάτω”, προς όφελος και των φτωχών (Βαρουφάκης 2012: 270-271)⁵². Υπό αυτή την έννοια, ο θεσμικός ρόλος του κράτους πρόνοιας αμφισβητούνταν ευθέως. Η διάχυση του πλούτου προς τα “κάτω” ήταν αυτή που θα έλυne τα προβλήματα των ανέργων και των ευάλωτων κοινωνικών ομάδων.

Επιπροσθέτως, η μέχρι τότε αντίληψη ότι τα κοινωνικά δικαιώματα είναι η ασφαλιστική δικλείδα για την ανεξαρτησία του τρόπου ζωής των ανθρώπων από τις δυνάμεις της αγοράς⁵³ άρχισε να υποχωρεί. Στην νέα κατάσταση της νεοφιλελεύθερης κυριαρχίας, η κοινωνική προστασία δε θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη. Αντιθέτως, όλες οι θεσμοθετημένες μορφές κοινωνικής αλληλεγγύης θα επαναπροσδιοριστούν στη βάση της εθελοντικής συνεισφοράς και θα υποχωρήσουν προς όφελος του ατομικισμού και της προσωπικής ευθύνης. Όλα τα παραπάνω περικλείονται στη διατύπωση του Ρ. Ρέιγκαν: «Η προϋπόθεση για τη συλλογική επιτυχία είναι η απρόσκοπτη επίτευξη της ατομικής ευτυχίας» (ibid: 269). Το ηθικό βάρος της έννοιας της προσωπικής ευθύνης των ατόμων για την οικονομική και κοινωνική τους κατάσταση είχε πρωταγωνιστικό ρόλο στη ρητορική των νεοφιλελεύθερων περί *εκούσιας ανεργίας*⁵⁴. Σύμφωνα μ' αυτή, η αμοιβή της εργασίας έχει πάντοτε μία κατώτατη τιμή, κάτω από το όριο της οποίας οι εργαζόμενοι επιλέγουν να μην εργάζονται. Υπό αυτό το πρίσμα, η ανεργία αυξάνεται όταν η κατώτατη τιμή της εργασίας παρουσιάζει ανοδική πορεία. Κατά συνέπεια, η περικοπή των υψηλών

⁵¹ Βλ. σχετικά στο Dumenil G. & D. Levy, “Neoliberal Income Trends: Wealth, Class and Ownership in the USA”, *New Left Review*, 30, 2004, σσ. 105-133.

⁵² Στο σημείο αυτό διαπιστώνεται το πόσο μεγάλη ήταν η επιρροή των απόψεων του F.A. HAYEK στους πολιτικούς φορείς της νεοφιλελεύθερης εξουσίας.

⁵³ Βλ. στο Andersen G.G., *The Three Words of Welfare Capitalism*, Cambridge, Polity Press, 1990, σελ. 3.

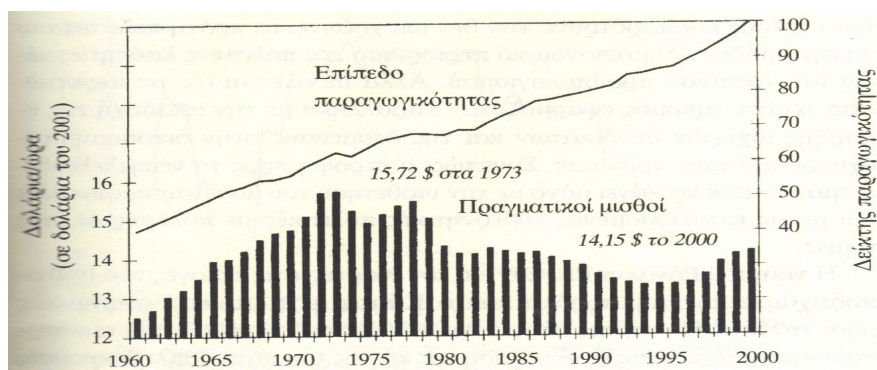
⁵⁴ Ο R. Lucas, ένας από τους πρωτεργάτες της μονεταριστικής αντεπανάστασης, στην ανάλυσή του σχετικά με τον εξισορροπητικό μηχανισμό του οικονομικού συστήματος της ελεύθερης αγοράς, είχε υποστηρίξει ότι δεν υφίσταται ακούσια ανεργία και ότι: «...κάποιος που απολύθηκε θα μπορούσε πιθανώς, να γυαλίζει παπούτσια σ' ένα σιδηροδρομικό σταθμό ή να πουλά μήλα στη γωνιά ενός δρόμου. Αν δεν κάνει κανένα από αυτά τα πράγματα, τότε το άτομο αυτό επιλέγει να μην κάνει τίποτα». Βλ. στο Lucas R., “Keynes, Lucas and Scientific Progress”, *American Economic Review*, Vol. 77 (no2), May 1987, σελ. 131.

επιδομάτων κοινωνικής πρόνοιας που καθορίζουν αυτή την τιμή, είναι η μόνη λύση για τη μείωση της ανεργίας (Χάρβεϊ 2007: 85). Σ' αυτή τη θεωρητική βάση, και με παράδειγμα την εξουδετέρωση των ισχυρών συνδικάτων της Νέας Υόρκης, δομήθηκε η αντεπίθεση της κυβέρνησης Ρέιγκαν στα εργατικά σωματεία κατά τη δεκαετία του 1980.

Το πρώτο ισχυρό πλήγμα στα θεμέλια της εργατικής τάξης ήταν το σπάσιμο της απεργίας της ένωσης των ελεγκτών εναέριας κυκλοφορίας (PATCO) το 1981⁵⁵. Η υπονόμευση του αγώνα των εργαζομένων με κάθε δυνατό τρόπο (επίδειξη ισχύος, προβοκάτσιες) και η τελική κατάληξη αυτής της μάχης υπέρ της κυβέρνησης Ρέιγκαν, κατέστησε σαφές σε όλη την κοινή γνώμη των ΗΠΑ ότι τα εργατικά συνδικάτα δε θα είναι πλέον συμμετέχοντες στις εσωτερικές διαβουλεύσεις της κυβέρνησης. Με την ίδια λογική, ο Ρέιγκαν αποδιοργάνωσε το Εθνικό Συμβούλιο Εργασιακών Σχέσεων με το διορισμό υπαλληλικού προσωπικού αρνητικά προσκείμενου στα εργατικά δικαιώματα και υπέρ των συμφερόντων της επιχειρηματικής τάξης. Το 1983, σε διάστημα λιγότερο των έξι μηνών, ανατράπηκε το 40% των ευνοϊκών ρυθμίσεων για τους εργαζόμενους όπως αυτές είχαν διαμορφωθεί τη δεκαετία του 1970. Παράλληλα, εξελισσόταν το μεγαλύτερο ξεπούλημα της δημόσιας περιουσίας. Οι αντιδράσεις των εργαζομένων, οι οποίοι ήδη είχαν χάσει αρκετή από τη δύναμή τους λόγω της υψηλής ανεργίας (10%) στα μέσα της δεκαετίας του 1980, κάμφθηκαν με τη χωρική μετατόπιση της βιομηχανικής δραστηριότητας. Οι μεγάλες βιομηχανικές μονάδες των βορειοανατολικών και μεσοδυτικών πολιτειών, όπου υπήρχε ισχυρή οργάνωση των εργατικών συνδικάτων, μεταφέρθηκαν σ' αυτές του νότου, εάν όχι εκτός συνόρων, όπως στο Μεξικό και στη Νοτιοανατολική Ασία. Βέβαια, η συγκεκριμένη επιχειρηματική δραστηριότητα επιχορηγούνταν από τον κρατικό μηχανισμό, ειδικά για επενδύσεις που αφορούσαν στο χρηματοπιστωτικό τομέα. Η αποβιομηχανοποίηση όμως δεν αρκούσε από μόνη της για να επιφέρει νέες ευέλικτες μορφές εργασίας. Έπρεπε να συνοδευτεί από την πλήρη απαξίωση της φυσιογνωμίας των εργατικών συνδικάτων. Οι σκληρές γραφειοκρατικές δομές τους και η δυσαρέσκεια όσων απείχαν από τα συνδικαλιστικά προνόμια, υποβοήθησαν την ανάπτυξη της νεοφιλελεύθερης ρητορικής. Η γοητεία της ελεύθερης αποτελεσματικής αγοράς δεν άργησε να διεισδύσει στον κοινό νοου του εργατικού δυναμικού. Το εκμεταλλευτικό σύστημα της ευέλικτης συσσώρευσης, βάση του οποίου τα οφέλη της αυξανόμενης, χωρικής και χρονικής, ευέλικτης κατανομής της εργασίας πριμοδοτούν το κεφάλαιο, υπό το μανδύα της “ατομικής ολοκλήρωσης”, κράτησε τους πραγματικούς μισθούς στα ίδια – αν όχι σε κατώτερα – επίπεδα (βλ. Διάγραμμα 3) (ipid: 82-85).

⁵⁵ Η αντιμετώπιση των απεργών της PATCO, αποτέλεσε οδηγό αργότερα για τη Μ. Θάτσερ στον “πόλεμο” εναντίον των ανθρακωρύχων.

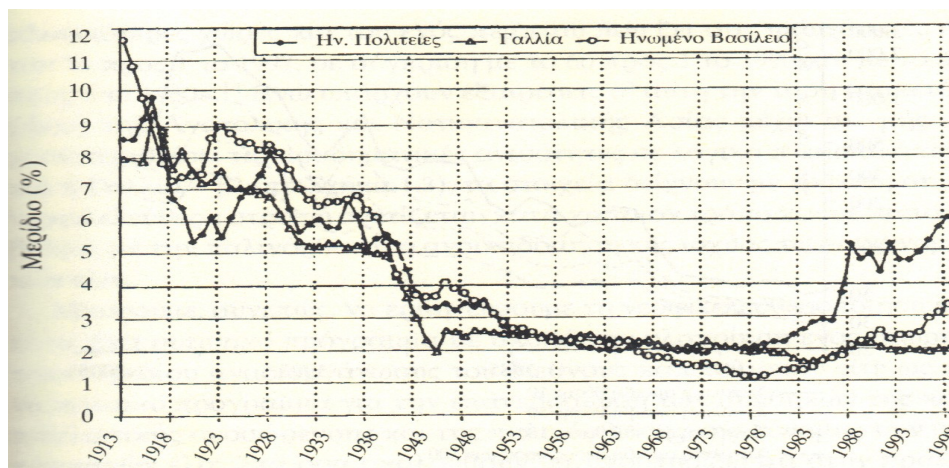
Διάγραμμα 3
Πραγματικοί μισθοί και Παραγωγικότητα στις ΗΠΑ, 1960-2000

Πηγή: Χάρβεϊ Ντ., *Νεοφιλελευθερισμός – Ιστορία και Παρόν*, ο.π., σελ. 51

Αναμφισβήτητα, η συνεισφορά των Ρέιγκαν και Θάτσερ στη διαμόρφωση και την εδραίωση του νεοφιλελεύθερου κράτους υπήρξε καθοριστική για τις μετέπειτα εξελίξεις, όχι μόνο στις χώρες τους, αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο. Θα πρέπει να τους πιστωθεί ότι κατάφεραν να μετατρέψουν σε πολιτική πρακτική και κυρίαρχη ιδεολογία, αντιλήψεις και θεωρητικές υποθέσεις που μέχρι τότε ήταν μειοψηφικές ή στην καλύτερη περίπτωση, η πρακτική εφαρμογή τους ταυτίστηκε με αντιδημοκρατικά-αυταρχικά καθεστώτα. Ο κοινός τόπος των πολιτικών τους ήταν η απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και η αυστηρή δημοσιονομική πολιτική. Όσον αφορά το πρώτο, τα αποτελέσματα ήταν άκρως εντυπωσιακά, πάντα προς όφελος των οικονομικών ελίτ και της ταξικής παλινόρθωσής τους (βλ. Διάγραμμα 4). Σχετικά με το δεύτερο, συνιστά ειρωνεία το γεγονός ότι, οικονομικά προγράμματα με πρωταρχικό στόχο τον εξορθολογισμό του σπάταλου κράτους, δημιούργησαν τα μεγαλύτερα μεταπολεμικά δημόσια ελλείμματα στην ιστορία των συγκεκριμένων χωρών.

Διάγραμμα 4
Το μερίδιο του ανώτερου 0,1% του πληθυσμού στο εθνικό εισόδημα, ΗΠΑ, Βρετανία και Γαλλία, 1913-1998

Πηγή: Χάρβεϊ Ντ., *Νεοφιλελευθερισμός – Ιστορία και Παρόν*, στο ίδιο, σελ. 43

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ:

Η Θεμελίωση της Οικουμενικότητας του Νεοφιλελεύθερου Δόγματος

Κατά τη διάρκεια του τελευταίου τετάρτου του 20ου αιώνα άρχισε να διαμορφώνεται σε παγκόσμιο επίπεδο μία νέα τάση στα οικονομικό-πολιτικά και κοινωνικά δρώμενα, το σύνθετο και αμφιλεγόμενο φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης. Η παγκοσμιοποίηση αντιπροσωπεύει το πέρασμα στη νέα εποχή του καπιταλισμού και είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την εμφάνιση και την εδραίωση του νεοφιλελευθερισμού. Μπορούμε να την αντιληφθούμε ως ένα σύνολο ριζικών μετασχηματισμών, οι οποίοι διαμορφώνουν μία νέα πραγματικότητα με κύρια χαρακτηριστικά την ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου και την απελευθέρωση των αγορών προϊόντων και υπηρεσιών, τις τεράστιες χρηματοοικονομικές ροές, τη χρήση της τεχνολογίας και της πληροφορίας για την αύξηση της παραγωγικότητας, τη μετάλλαξη του εθνικού κράτους και το διαχωρισμό του οικονομικού από το κοινωνικό στις δομές της σύγχρονης κοινωνίας (Λαφονταίν & Μύλλερ 2003: 7). Σύμφωνα με τον McLuhan: *«Η παγκοσμιοποίηση συνίσταται στη ραγδαία ανάπτυξη των τεχνολογιών της πληροφορίας και ειδικότερα στη δυνατότητα των μέσων μαζικής επικοινωνίας να μεταδώσουν την ίδια εικόνα σε όλο τον κόσμο ταυτοχρόνως μετατρέποντας το σύγχρονο κόσμο σ' ένα παγκόσμιο χωριό (global village)»* (McLuhan 1967: 101-102). Στο ίδιο πνεύμα, ο Giddens⁵⁶ ισχυρίζεται ότι με την παγκοσμιοποίηση εντατικοποιήθηκαν οι διεθνείς σχέσεις των διάφορων τοπικοτήτων, σε τέτοιο βαθμό που τοπικά συμβάντα να αλληλοπροσδιορίζονται με άλλα που λαμβάνουν χώρα μίλια μακριά. Ενώ για τον Beck, η παγκοσμιοποίηση αποτελεί: *«... ένα σύνθετο φαινόμενο το οποίο προκλήθηκε από τις νέες τεχνολογικές δυνατότητες που δημιουργήθηκαν στην οικονομία και*

⁵⁶ Βλ. σχετικά με τη συγκεκριμένη ανάλυση στο Gibbens A., *Ο κόσμος των ραγδαίων αλλαγών*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2002

οι οποίες αξιοποιήθηκαν από συγκεκριμένες κοινωνικές δυνάμεις στα πλαίσια ενός νεοφιλελεύθερου σχεδιασμού αποδιάρθρωσης των εθνικών πολιτικών και του υπάρχοντος θεσμικού συστήματος. Η παγκοσμιοποίηση όμως, προκλήθηκε και από τις αλλαγές στον τρόπο ζωής, στη σχέση χώρου και χρόνου για τον άνθρωπο. Δεν είναι προϊόν μόνο οικονομικών αλλαγών και δη μόνο της αγοράς» (Beck 1999: 19-21). Τέλος, για τον Γ. Χουρμουζιάδη, η παγκοσμιοποίηση προήλθε από μία διαδικασία βίαιης επιβολής στην ανθρωπότητα ενός συνόλου οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών δεδομένων, που δεν είναι τίποτε περισσότερο από το αποτέλεσμα της αλλαγής εκμετάλλευσης των μέσων παραγωγής (Χουρμουζιάδης 2004: 51). Αν μη τι άλλο, ο όρος της παγκοσμιοποίησης είναι ευρύτατα διαδεδομένος στο επιστημονικό πεδίο, προκειμένου να εκφράσει το σύνολο των νέων χαρακτηριστικών της καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας. Εμφανίστηκε στη δεκαετία του '60 και με βάση τη θεωρία των διεθνών σχέσεων έχουν ήδη κατατεθεί 28.000 τίτλοι, χωρίς αυτό να σημαίνει απαραίτητα ότι υπάρχουν και αντίστοιχοι ορισμοί (ipid: 50).

Ωστόσο, για αρκετούς ερευνητές, το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης δεν είναι καινούργιο. Αποτελεί συστατικό στοιχείο της ζωντανής πραγματικότητας του καπιταλιστικού συστήματος, του οποίου η εσωτερική λογική είναι εξ αρχής επεκτατική και μετασηματίζεται περνώντας από τη μία ποιότητα στην άλλη. Ο Μαρξ είχε διαπιστώσει από πολύ νωρίς ότι, μετά το στάδιο της πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου και τη συνακόλουθη εδραίωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, το επόμενο βήμα θα ήταν η συγκρότηση μίας παγκόσμιας αγοράς. Μόνο μέσω αυτής θα πραγματοποιόταν η αναγκαία συνθήκη για την κοινωνικοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων που θα εξασφάλιζε τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Έγραφε χαρακτηριστικά: «... η δημιουργία από το κεφάλαιο της απόλυτης υπεραξίας ...εξαρτάται από... τη συνεχή επέκταση της σφαίρας της κυκλοφορίας. Η υπεραξία που δημιουργήθηκε σε ένα σημείο απαιτεί τη δημιουργία υπεραξίας σε ένα άλλο σημείο, με την οποία μπορεί να ανταλλαχθεί... Προϋπόθεση της παραγωγής που βασίζεται στο κεφάλαιο είναι επομένως η παραγωγή μίας συνεχώς διευρυνόμενης σφαίρας κυκλοφορίας... Έτσι, όπως ακριβώς το κεφάλαιο έχει την τάση από τη μία να δημιουργεί ολοένα και περισσότερη υπερ-εργασία, έτσι έχει και τη συμπληρωματική τάση να δημιουργεί περισσότερα σημεία ανταλλαγών... Η τάση δημιουργίας μίας παγκόσμιας αγοράς εμπεριέχεται στην ίδια την έννοια του κεφαλαίου» (Marx 1858: 407-408). Από την περίοδο της πρωταρχικής συσσώρευσης και τις εμποροκρατίας με τη διεθνοποίηση του χρήματος, ο καπιταλισμός πέρασε στην εποχή της κυριαρχίας του βιομηχανικού κεφαλαίου και της μαζικής παραγωγής με τη διεθνοποίηση των προϊόντων της καπιταλιστικής παραγωγής, έως τις μέρες μας όπου έχουμε τη

διεθνοποίηση του παραγωγικού κεφαλαίου (Ψυρούκη 1980: 47, 128)⁵⁷. Η **πρώτη παγκοσμιοποίηση** πραγματοποιήθηκε στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, μία περίοδο κατά την οποία οι τιμές των προϊόντων στις αγορές, οι επενδύσεις με ξένα κεφάλαια και η αγορά εργασίας (αποδημία – μετανάστευση), βρίσκονταν σε πλήρη αλληλεξάρτηση μέσω του διεθνούς εμπορίου. Μεσολάβησε το πισωγύρισμα της παγκόσμιας οικονομίας κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου (1914-1945), ώσπου εμφανίστηκε ένα δεύτερο κύμα διεθνοποίησης μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η παγκοσμιοποίηση του τέλους του 19ου αι. παρουσιάζει αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με αυτή του τέλους του 20ου αι., μεταξύ των οποίων τη στενή αλληλεπίδραση των οικονομιών του κόσμου και κυρίως τη μόνιμη αύξηση του όγκου και της αξίας του εμπορίου και των ξένων επενδύσεων (Berend 2009: 370).

Η παγκοσμιοποίηση όμως του μεταψυχροπολεμικού κόσμου διακρίνεται από τη δραματική ποσοτική μεταβολή στις προαναφερόμενες αλληλεπιδράσεις. Όχι τόσο στον τομέα του εξωτερικού εμπορίου, αφού η αναλογία εξωτερικού εμπορίου και εθνικής παραγωγής των βιομηχανικών χωρών ήταν υψηλότερη πριν το 1914⁵⁸, όσο ως προς τον όγκο της επενδυτικής δραστηριότητας, που επηρεάζουν καθοριστικά την εθνική παραγωγή. Οι ποιοτικές και ποσοτικές μεταβολές της νέας τάσης διεθνοποίησης της παραγωγικής διαδικασίας δεν ήταν τυχαίο γεγονός. Οι αναφορές στο “τέλος της κοινωνίας της εργασίας” και την παγκοσμιοποίηση, μονοπώλησαν το ενδιαφέρον στη θεματολογία των ΜΜΕ και στη δημόσια οικονομική συζήτηση, συμβάλλοντας στη νομιμοποίηση του νεοφιλελεύθερου δόγματος και στην άκριτη αποδοχή των παρελκόμενων του, κοινωνικές ανισότητες, κυριαρχία του οικονομικού επί του πολιτικού, μείωση του κοινωνικού κράτους (Χαραλάμπης 1998: 191). Εν κατακλείδι, ήταν αποτέλεσμα διεργασιών και πολιτικών πρακτικών, που είχαν ως κύριο στόχο την αναπαραγωγή της προνομιακής θέσης των αναπτυγμένων βιομηχανικών χωρών (κυρίως των ΗΠΑ) στο νέο διεθνοποιημένο περιβάλλον και των οικονομικών ελίτ του σύγχρονου καπιταλιστικού κόσμου.

Η κατάρρευση του συστήματος Bretton Woods το 1971 και η συνακόλουθη κρίση υπερσυσσώρευσης αποτέλεσαν τη συνθήκη αφύπνισης του παγκόσμιου κεφαλαίου και προκάλεσαν ντόμινο εξελίξεων στην παγκόσμια οικονομία. Οι ισχυρές χώρες, με πρωτοπόρες τις ΗΠΑ και τη Δ. Γερμανία (για να ακολουθήσουν αργότερα η Βρετανία το

⁵⁷ Βλ. επίσης στο Wallerstein I., *The Modern World-System, Vol. I: “Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century”*, New York, Academic Press, 1974 και του ίδιου: *The Modern World-System, Vol. II: “Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy. 1600-1750”*, New York, Academic Press, 1974.

⁵⁸ Βλ. σχετικά στην εισαγωγή του Κ. Βεργόπουλου στο Κρούγκμαν Π., *Η εποχή των μειωμένων προσδοκιών*, Αθήνα, Πόλις, 1995, σελ. 12-13.

1979 και η Ιαπωνία το 1980), ανέστειλαν τη λειτουργία των μηχανισμών ελέγχου της ροής κεφαλαίων προκειμένου να εκμεταλλευτούν τη ρευστότητα χρήματος από τις δύο πετρελαϊκές κρίσεις της δεκαετίας του '70. Η χρηματιστηριακή επανάσταση, σε συνδυασμό με το σύστημα των κυμαινόμενων ισοτιμιών, αποδυνάμωσαν το ρυθμιστικό ρόλο των κρατών με αποτέλεσμα να μη μπορούν να ελέγξουν τις αγορές και την παγκόσμια κυκλοφορία των κεφαλαίων. Επιπλέον, η ανατροπή των κοινωνικών και πολιτικών ισορροπιών υπέρ των κεφαλαιούχων, διαμόρφωσαν ένα νέο μοντέλο παραγωγικών σχέσεων. Οι εργοδότες, χωρίς καμία θεσμική δέσμευση και με όπλο την εισαγωγή νέων τεχνολογιών στην παραγωγή, συνέγραψαν το συμβόλαιο των νέων ταξικών συσχετισμών εις βάρος της εργασίας.

Στον ίδιο χρόνο, η πρώτη πρακτική εφαρμογή των νεοφιλελεύθερων πολιτικών σε χώρες της καπιταλιστικής μητρόπολης μέσα από τα κυβερνητικά προγράμματα των Μ. Thatcher και R. Reagan, δημιουργούσε τις αρχικές προϋποθέσεις για την κυριαρχία του οικονομικού φιλελευθερισμού⁵⁹. Και χρησιμοποιούμε τον όρο “αρχικές”, διότι οι οικονομικές επιδόσεις των δύο χωρών κατά τη δεκαετία του 1980 ήταν κάτω του αναμενόμενου. Μπορεί ο πληθωρισμός να μειώθηκε και τα επιτόκια να έπεσαν κάποια στιγμή, όμως το τίμημα για το κοινωνικό σύνολο ήταν βαρύ. Η ανεργία σημείωσε υψηλά ποσοστά (7,5% στις ΗΠΑ και πάνω από 10% στη Βρετανία) και η χαμηλή οικονομική μεγέθυνση συνοδεύτηκε από μεγάλες εισοδηματικές και κοινωνικές ανισότητες. Παράλληλα, η αποτυχία του νεοφιλελεύθερου μοντέλου στις χώρες της Λατινικής Αμερικής⁶⁰ σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που η δεκαετία του 1980 να χαρακτηρίζεται ως “**χαμένη δεκαετία**”, αμφισβητούσε το σύγχρονο οικονομικό ευαγγέλιο των καπιταλιστών (Χάρβεϊ 2007:125-126). Απαιτούνταν ένα νέο ιδεολογικό εργαλείο για την παγκόσμια διάχυση της μονεταριστικής οικονομικής ορθοδοξίας.

⁵⁹ Σύμφωνα με το συντάκτη Thomas L. Friedman, οι δύο συντηρητικοί αυτοί πολιτικοί επέβαλαν στον κόσμο ένα “χρυσό καλούπι”, σύμφωνα με το οποίο εδραιώνεται η κυριαρχία του ιδιωτικού τομέα, εξασφαλίζεται η απρόσκοπτη λειτουργία της ελεύθερης αγοράς (εξάλειψη περιορισμών στο εμπόριο και τις ξένες επενδύσεις) και κατορθώνει να συντηρεί έναν ισοσκελισμένο προϋπολογισμό, αν όχι πλεονασματικό. Βλ. Στο Friedman T.L., *The Lexus and the Olive Tree*, New York, Farrar, Straus and Giroux, 1999, σ.σ. 86-87.

⁶⁰ Στο βιβλίο της Ν. Klein παρουσιάζεται μία διαφορετική εκδοχή για τα προγράμματα διαρθρωτικής προσαρμογής του ΔΝΤ στη Λατινική Αμερική και την Αφρική. Σύμφωνα με αυτή, το υψηλόβαθμο στέλεχος του ΔΝΤ, Ντέιβισον Μπαντού, που ήταν υπεύθυνο για την κατάρτιση αυτών των προγραμμάτων, παραδέχεται κυνικά ότι «... όλα όσα κάναμε από το 1983 και μετά βασίζονταν σε μία αίσθηση ότι έπρεπε να εκπληρώσουμε μία αποστολή: ο Νότος έπρεπε να “ιδιωτικοποιηθεί” ή να πεθάνει. Για το λόγο αυτόν προκαλέσαμε αδιάντροπα ένα οικονομικό χάος στη Λατινική Αμερική και στην Αφρική από το 1983 μέχρι το 1988» Βλ. στο Klein N., *Το Δόγμα του Σοκ...*, ο.π., σελ. 225.

4.1. Η Συναίνεση της Ουάσινγκτον (The Washington Consensus)

Η σταδιακή ιδεολογική επικυριαρχία της νεοφιλελεύθερης ατζέντας της Σχολής του Σικάγο στο ΔΝΤ και την Παγκόσμια Τράπεζα υπήρξε για μεγάλο διάστημα μία σιωπηρή διαδικασία. Προς τα τέλη όμως της δεκαετίας του '80, η αλλαγή του ιδεολογικού προσανατολισμού των δύο θεσμικών οργανισμών επικυρώθηκε με τον πιο εκκωφαντικό τρόπο. Το 1989⁶¹, ο αμερικανός J. Williamson, στέλεχος της Παγκόσμιας Τράπεζας, προτείνει να συνοψιστούν οι βασικές θέσεις των νεοφιλελεύθερων οικονομολόγων και να κωδικοποιηθεί η πολιτική εφαρμογή τους σε μία λίστα δέκα σημείων, που θα συνιστούσαν την ελάχιστη προϋπόθεση για να διασφαλίζεται η οικονομική υγεία, τονίζοντας ότι θα έπρεπε να βρούμε *«έναν κοινό πυρήνα σοφίας που τον ασπάζονται όλοι οι σοβαροί οικονομολόγοι»* (Klein 2010: 224). Βέβαια, όταν μιλούσε για τις συγκεκριμένες προτάσεις, αναφερόταν κυρίως στα μέτρα που έπρεπε, κατά τη γνώμη του, να εφαρμοστούν στις χώρες της Λατινικής Αμερικής. Στο αμέσως επόμενο διάστημα, το σύνολο των μεταρρυθμίσεων του J. Williamson, έμελλε να καθιερωθεί ως η περίφημη “Συναίνεση της Ουάσινγκτον” ή ως οι “Δέκα Εντολές”, στις οποίες όλες οι κυβερνήσεις έπρεπε να υπακούσουν, προκειμένου να ενταχθούν στη διεθνή κοινότητα (Ραμονέ 2009: 51-52). Στην ουσία, δεν ήταν τίποτε παραπάνω από πιστή αποτύπωση των απόψεων του M. Friedman, του τρίπτυχου δηλαδή των ιδιωτικοποιήσεων⁶², της απορρύθμισης των αγορών και των δραστηκών περικοπών των κοινωνικών δαπανών. Γεγονός, που έδωσε την αφορμή στον πρώην επικεφαλής οικονομολόγο της Παγκόσμιας Τράπεζας, J. Stiglitz, να τη χαρακτηρίσει ως *«μία συναίνεση μεταξύ του ΔΝΤ, της Παγκόσμιας Τράπεζας και του αμερικανικού Υπουργείου Οικονομικών για τις “ορθές” πολιτικές που όφειλαν να ακολουθήσουν οι αναπτυσσόμενες χώρες... Η δημοσιονομική λιτότητα, η ιδιωτικοποίηση και η απελευθέρωση των αγορών ήταν οι τρεις στυλοβάτες της Συναίνεσης της Ουάσινγκτον που ενθαρρύνθηκαν καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 και της δεκαετίας του 1990»* (Stiglitz 2002: 16-17). Και να επικρίνει το νέο ρόλο της Παγκόσμιας Τράπεζας λέγοντας ότι *«ο Κέινς θα στριφογυρνούσε στον τάφο του αν έβλεπε τι είχε απογίνει το παιδί του»* (ipid: 13).

⁶¹ Το έτος 1989 θεωρείται χρονιά ορόσημο για τη σύγχρονη παγκόσμια ιστορία. Η πτώση του τείχους του Βερολίνου σηματοδότησε την αρχή του τέλους του Ανατολικού Μπλοκ και του υπαρκτού σοσιαλισμού. Η διαφαινόμενη παγκόσμια κυριαρχία του καπιταλισμού οδήγησε στην υιοθέτηση των αρχών του Οικονομικού Φιλελευθερισμού, κάνοντας τον F. Fukuyama να αποφανθεί περί του “τέλους της ιστορίας”.

⁶² Κατά τον Z. Ζιγκλέρ, η “Συναίνεση της Ουάσινγκτον”, αποτέλεσε το εγχειρίδιο της ιδιωτικοποίησης του κόσμου. Βλ. στο Ζιγκλέρ Z., *Η Ιδιωτικοποίηση του κόσμου και οι νέοι κοσμοκράτορες*, Αθήνα, Σύγχρονοι Ορίζοντες, 2004, σελ. 50.

Η στοχευμένη και καλοδιατυπωμένη στρατηγική των ΗΠΑ είχε ως κεντρικό στοιχείο σχεδιασμού τη δέσμευση σε παγκόσμιο επίπεδο για την εφαρμογή πολιτικών “open-door” (ανοιχτών θυρών), καταλύοντας στην ουσία τον προστατευτισμό στη διακίνηση κεφαλαίων αγαθών, ατόμων και ιδεών. Οι ΗΠΑ είχαν το ρόλο του εγγυητή της νέας ανοιχτής και ολοκληρωμένης διεθνούς τάξης, διατηρώντας το προνόμιο της επιβολής των κανόνων του παιχνιδιού (Basevich 2008: 3-8). Το δόγμα της νέας διεθνούς τάξης πραγμάτων συνοψίζεται, μέσω της “Συναίνεσης της Ουάσινγκτον” στις εξής βασικές αρχές⁶³.

- I. **Δημοσιονομική Πειθαρχία:** Η δημοσιονομική πειθαρχία αποτελεί το κλειδί για την οικονομική ανάκαμψη μίας χώρα. Όταν μία χώρα έχει υψηλό δημόσιο χρέος και χρόνια ελλείμματα, απειλείται άμεσα με αποκλεισμό από τις διεθνείς αγορές και διαταράσσεται το επενδυτικό κλίμα στο εσωτερικό της. Ο δανεισμός των χωρών από το ΔΝΤ θα πρέπει να συνοδεύεται απαρέγκλιτα από ανάλογα προγράμματα δημοσιονομικής εξυγίανσης προκειμένου οι χώρες αυτές να είναι σε θέση να αποπληρώσουν τα χρέη τους.
- II. **Επαναπροσδιορισμός των Προτεραιοτήτων σε επίπεδο δημοσίων δαπανών:** Οι επιδοτήσεις σε εγχώρια προϊόντα και κρατικές επιχειρήσεις, καθώς και τα μεγάλα ποσά που δαπανούνται για τα εξοπλιστικά προγράμματα των ΗΠΑ, συνιστούν σοβαρή σπατάλη δημοσίου χρήματος. Τα χρήματα αυτά θα μπορούσαν να διατεθούν σε τομείς όπως η Υγεία και η Παιδεία που είναι σημαντικοί για την οικονομία, εφόσον αυξάνουν την παραγωγικότητα του ανθρώπινου κεφαλαίου. Η κατανομή των κρατικών πόρων θα πρέπει να κατευθύνεται προς τα χαμηλότερα εισοδηματικά στρώματα του πληθυσμού. Επιπλέον, οι προαναφερόμενες κρατικές επιχορηγήσεις δημιουργούν ένα είδος προστατευτισμού στην εγχώρια οικονομία, γεγονός που δε συνάδει με τις επιταγές της ελεύθερης αγοράς. Απαιτείται λοιπόν η κατάργησή τους, ώστε να ενισχυθεί η ανταγωνιστικότητα της οικονομίας και να διοχετευτούν οι κρατικοί πόροι στη δημιουργία εκείνων των υποδομών που θα ενισχύσουν τον επενδυτικό τομέα της χώρας (ξένες επενδύσεις).
- III. **Φορολογική μεταρρύθμιση:** Σε κάθε χώρα-οφειλέτη, η μείωση του ελλείμματος μέσω της φορολογικής μεταρρύθμισης μπορεί να δρομολογηθεί με βάση δύο κριτήρια: α) τη μείωση της φορολογικής επιβάρυνσης ώστε να δωθούν κίνητρα στους επιχειρηματίες να πραγματοποιήσουν παραγωγικές επενδύσεις και β) τη διεύρυνση της φορολογικής βάσης, θέση, που εκ των υστέρων μεταφράστηκε σε κατάργηση των

⁶³ Βλ. σχετικά στο Williamson, J. (1990), *What Washington Means by Policy Reform in Latin American Adjustment: How Much Has Happened?*, Washington: Washington Institute for International Economics. Βλ. επίσης στο Ζιγκλέρ Ζ., *Η Ιδιωτικοποίηση του κόσμου και οι νέοι κοσμοκράτορες*, στο ίδιο, σελ. 51-52.

φορολογικών προνομίων των χαμηλών και μεσαίων εισοδημάτων. Επιπροσθέτως, η φορολόγηση των κεφαλαίων που φεύγουν από τη χώρα θα αποτελούσε μία πολύ καλή λύση για τα κρατικά έσοδα.

- IV. **Απελευθέρωση των επιτοκίων και χρηματοπιστωτική απελευθέρωση:** Σύμφωνα με τον Williamson, ο καθορισμός των επιτοκίων δανεισμού θα πρέπει να είναι αποκλειστική αρμοδιότητα των διεθνών αγορών και όχι εσωτερικών παραγόντων. Παράλληλα, το ύψος του επιτοκίου θα πρέπει να είναι θετικό μέχρι ενός σημείου, ώστε να αποφέρει κέρδη στους επενδυτές και να ενισχύει την αποταμίευση, και ταυτόχρονα να αναχαιτίζει την εκτίναξη του δημοσίου χρέους.
- V. **Συναλλαγματική Ισοτιμία:** Κάθε σοβαρή οικονομία θα πρέπει να στηρίζεται σε μία ανταγωνιστική συναλλαγματική ισοτιμία. Η ελεύθερη διακύμανση των τιμών συναλλάγματος ευνοεί σε μεγάλο βαθμό την ανάπτυξη του εξαγωγικού εμπορίου. Χρειάζεται όμως ιδιαίτερη προσοχή, καθώς οι συνεχείς διακυμάνσεις των συναλλαγματικών ισοτιμιών είναι πιθανό να προκαλέσουν κλίμα αβεβαιότητας στον επενδυτικό κόσμο της χώρας και κατά συνέπεια φυγή κεφαλαίων προς το εξωτερικό.
- VI. **Απελευθέρωση του Διεθνούς Εμπορίου:** Οι διεθνείς εμπορικές συναλλαγές δε θα πρέπει να περιορίζονται από τον κρατικό προστατευτισμό. Τα εισαγόμενα προϊόντα δε μπορούν να υπόκεινται σε δασμούς (ή ποσοτικούς) περιορισμούς. Μόνο κατά αυτόν τον τρόπο θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί το ελεύθερο εμπόριο, με τον ανταγωνισμό εγχώριων και εισαγόμενων προϊόντων και την προσφορά στον καταναλωτή πολλών επιλογών και καλύτερων τιμών. Βέβαια, σε εξαιρετικές περιπτώσεις, όπως αυτή της νηπιακής βιομηχανίας, το σύστημα θα μπορούσε να ήταν πιο ελαστικό και να προσφέρει τη δυνατότητα κάποιου είδους προστατευτισμού. Τέλος, αναγνωρίζεται η δυσκολία της μετάβασης από το καθεστώς του προστατευτισμού στο ελεύθερο εμπόριο και προτείνεται η σταδιακή ετήσια μείωση των τελωνειακών δασμών κατά 10%.
- VII. **Απελευθέρωση των Άμεσων Ξένων Επενδύσεων:** Ένα ιδανικό – φιλελεύθερο επιχειρηματικό περιβάλλον επιβάλλεται να δίνει εγγυήσεις ίσης μεταχείρισης εγχώριων και ξένων επενδύσεων. Οι άμεσες ξένες επενδύσεις από πολυεθνικές εταιρείες αυξάνουν τις παραγωγικές δυνατότητες μίας χώρας, καθώς υπάρχει εισροή κεφαλαίων, νέες θέσεις εργασίας και μεταφορά τεχνογνωσίας.
- VIII. **Ιδιωτικοποιήσεις:** Η ιδιωτικοποίηση των επιχειρήσεων που ανήκουν στο κράτος ή στον ευρύτερο δημόσιο τομέα αποτελούσε βασικό πυλώνα της “Συναίνεσης της Ουάσινγκτον”. Σύμφωνα με τον Williamson, η πολιτική των ιδιωτικοποιήσεων εμφανίζει δύο σημαντικά πλεονεκτήματα: α) Σε συνέχεια των προηγούμενων θέσεών

του, ότι δηλαδή οι κρατικές επιδοτήσεις σε δημόσιες επιχειρήσεις είναι ζημιογόνες για τον προϋπολογισμό, υποστηρίζει ότι η πώληση μίας τέτοιας επιχείρησης θα απαλλάξει το κράτος από τη συγκεκριμένη δέσμευση και θα αποφέρει μακροχρόνια κέρδη στον κρατικό προϋπολογισμό. β) Σ' ένα δεύτερο επίπεδο, βραχυχρόνια, η πώληση μίας εταιρίας θα φέρει έσοδα στα ταμεία του κράτους που θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν για τη μείωση του δημόσιου χρέους. Επιπλέον, γίνεται σαφές ότι, οι ιδιωτικοποιημένες επιχειρήσεις θα είναι σίγουρα πιο λειτουργικές και αποτελεσματικές, καθώς οι ιδιοκτήτες τους θα είναι πιο ανταγωνιστικοί στην προσπάθειά τους να αποκομίσουν κέρδη από τα επενδύσιμα κεφάλαιά τους.

- IX. **Αποκανονικοποίηση:** Οι περισσότερες οικονομίες που εμφανίζουν χρόνια ελλείμματα και υψηλό δημόσιο χρέος διακρίνονται από ένα σύνολο νομοθετικών ρυθμίσεων που εκπορεύεται από τον υπέρμετρο παρεμβατικό ρόλο του κράτους. Φαινόμενα όπως η γραφειοκρατία, η υψηλή φορολόγηση των επιχειρήσεων, τα επενδυτικά εμπόδια (δασμοί και έλεγχος τιμών στα εισαγόμενα προϊόντα) θα πρέπει να αρθούν προκειμένου μία χώρα να επιτύχει την οικονομική της εξυγίανση. Η απορρύθμιση των αγορών θα πρέπει να είναι το πρώτο μέλημα μίας υγιούς οικονομίας.
- X. **Πνευματικά Δικαιώματα – Δικαιώματα Ιδιοκτησίας (Property Rights):** Τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας θα πρέπει πλέον να προστατεύονται με νόμο προκειμένου να λειτουργήσει δίκαια και αποδοτικά ο ανταγωνισμός στο νέο οικονομικό περιβάλλον.

Η “Συναίνεση της Ουάσινγκτον” υπήρξε ο θεμέλιος λίθος του νεοφιλελευθερισμού, κατά πολλούς ήταν το σύγχρονο ιδεολογικό μανιφέστο για το πέρας στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Τα πολιτικά της συμπεράσματα υιοθετούσαν εργαλεία πολιτικής που ήταν πλήρως εναρμονισμένα με την κυρίαρχη αντίληψη στους νεοφιλελεύθερους κύκλους. Δεν αφορούσαν μόνο στις προτεινόμενες πολιτικές για οικονομική ανάπτυξη των χωρών της Λατινικής Αμερικής, αλλά και στον ελάχιστο παρονομαστή της νέας οικονομικής ορθοδοξίας, βάση του οποίου η πιο ενδεδειγμένη οδός για την παγκόσμια ανάπτυξη είναι το άνοιγμα των οικονομιών στην παγκόσμια αγορά. Δεν είναι καθόλου συμπτωματικό ότι, η συζήτηση περί παγκοσμιοποίησης αναθερμάνθηκε την ίδια περίοδο με την εκπόνηση του νεοφιλελεύθερου σχεδίου για απορρύθμιση, ιδιωτικοποιήσεις, απελευθέρωση των χρηματοπιστωτικών αγορών, προγράμματα διαρθρωτικών προσαρμογών και περιορισμού των κυβερνήσεων να παρεμβαίνουν στην οικονομική πραγματικότητα⁶⁴ (Held & McGrew

⁶⁴ Σύμφωνα με τον J. Stiglitz, η “Συναίνεση της Ουάσινγκτον” υπερεκτιμούσε τα οφέλη και υποτιμούσε τα κόστη των προτεινόμενων μεταρρυθμίσεων. Εκπροσωπούσε τον φονταμενταλισμό της αγοράς, την κατανάλωση του φιλελεύθερου παρεμβατικού κράτους και την επιβολή ενός μη παρεμβατικού μοντέλου στηριζόμενου στον κυρίαρχο ρόλο των αγορών. Βλ. σχετικά στο Stiglitz J., “More Instruments and Broader Goals: Moving Toward the

2004: 22). Ακόμη και το βρετανικό περιοδικό *The Economist* σχολιάζοντας τη “Συναίνεση της Ουάσινγκτον” αναφέρει σχετικά: «*Anti-globalists see the Washington Consensus as a conspiracy to enrich banker. They are not entirely wrong. (Οι αντίπαλοι της παγκοσμιοποίησης θεωρούν τη Συναίνεση της Ουάσινγκτον ως συνωμοσία για να πλουτίσουν οι τραπεζίτες. Δεν έχουν και πολύ άδικο)*» (*The Economist*).

4.2. Παγκοσμιοποίηση και Φιλελευθερισμός σε μία κοινή πορεία

Η καθολική αποδοχή του νέου πλαισίου οργάνωσης της συναίνεσης με βάση τις επιταγές του κεφαλαίου από τους διεθνείς οργανισμούς και τις ισχυρές οικονομίες του πλανήτη, σηματοδότησε τη μετάβαση στο νεοφιλελευθερισμό⁶⁵. Η αναπροσαρμογή των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας στις απαιτήσεις του νέου υποδείγματος και η εγκαθίδρυση νέων μορφών κρατικής συγκεφαλαίωσης της αστικής εξουσίας οριοθέτησαν μία ιστορικά νέα μορφή καπιταλιστικού κράτους. Και όπως σε όλα τα δόγματα, έτσι και στο μονεταρισμό, υπήρξε απόκλιση ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη. Το ιδεολογικό κατασκεύασμα της κυρίαρχης αστικής τάξης, εκμεταλλεζόμενο τον ευνοϊκό συσχετισμό δυνάμεων, ουδέποτε αρνήθηκε την κρατική παρέμβαση όταν αυτή ήταν υπέρ του κεφαλαίου και ενάντια στην εργατική τάξη ή υπέρ των συμφερόντων των πλούσιων και ιμπεριαλιστικών κρατών. Ένας από τους μεγαλύτερους θεωρητικούς της σύγχρονης κοινωνιολογίας, ο αμερικανός I. Wallerstein, ο οποίος ανέδειξε τον εκμεταλλευτικό και εξουσιαστικό χαρακτήρα των σχέσεων μεταξύ των εθνών-κρατών του “κέντρου” και της “περιφέρειας” του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος⁶⁶, ισχυρίζεται ότι η λειτουργία και η αναπαραγωγή της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας, ανέκαθεν προϋπέθεταν τη διαμόρφωση σχετικά ισχυρών κρατικών μηχανισμών στις χώρες του κέντρου. Οι συστηματικές και κατ' εξακολούθηση παρεμβάσεις αυτών των μηχανισμών στο παγκόσμιο

Post-Washington Consensus”, *The 1998 wider Annual Lecture (Helsinki-Finland)*, January 7, 1998, [http://www.globalpolicy.org/content/article/...](http://www.globalpolicy.org/content/article/), (πρόσβαση 17-8-2013).

⁶⁵ Σύμφωνα με τον D. Harvey, ασκήθηκε έντονη πίεση στην Ιαπωνία, την Ευρώπη και τον υπόλοιπο κόσμο να ακολουθήσουν το νεοφιλελεύθερο μοντέλο των Reagan και Thatcher. Και μάλιστα από κυβερνήσεις που προέρχονταν από την κεντροαριστερά (Clinton στις ΗΠΑ και Blair στη Βρετανία). Βλ. στο Χάρβεϊ Ντ., *Νεοφιλελευθερισμός, Ιστορία και Παρόν*, ο.π., σελ. 131.

⁶⁶ Η θεώρηση του Wallerstein, όπως παραδέχεται και ο ίδιος, είχε ως αφετηρία το έργο του A.G. Frank, σύμφωνα με το οποίο η δομή του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος βασίζεται σ' ένα δίκτυο σχέσεων κυριαρχίας και εξάρτησης μεταξύ των χωρών της “μητρόπολης” και των “δορυφόρων” της. Βλ. σχετικά στο Wallerstein I., “The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis”, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 16 (no4), 1974, σ.σ. 387-415. Σχετικά με την ανάλυση του A.G. Frank βλ. στο Frank A.G., *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, Harmondsworth, Penguin, 1967, σ.σ. 32-41.

οικονομικό σύστημα, συνιστούσαν τη δικλείδα ασφαλείας της προνομιακής θέσης των χωρών του κέντρου (Wallerstein 1974: 38, 134). Το κράτος συνεχίζει να εκλαμβάνεται ως το υποκείμενο και το εξωγενές στοιχείο της παραγωγής, του οποίου η “ορθή” λειτουργία θα έδινε τη λύση στα αδιέξοδα του καπιταλισμού. Σε διακρατικό επίπεδο, οι μεγάλες δυνάμεις της καπιταλιστικής μητρόπολης και οι υπό τον έλεγχό τους διεθνείς οργανισμοί (ΔΝΤ, Παγκόσμια Τράπεζα, ΠΟΕ), τις τελευταίες δεκαετίες επέβαλαν στις αναπτυσσόμενες χώρες να ενστερνιστούν «...*συνταγές που οι αναπτυγμένες χώρες δεν ήταν διατεθειμένες να εφαρμόσουν για τον ίδιο τους τον εαυτό*» (Ραμονέ 2009: 54), σύμφωνα με τα λεγόμενα του Χ. Κίσινγκερ, πρώην υπουργού εξωτερικών των ΗΠΑ.

Στη νέα εποχή της παγκόσμιας συναίνεσης οι διεργασίες και οι μετασχηματισμοί που έλαβαν χώρα στο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό πεδίο ήταν καταγιγιστικοί. Η ποιοτική και ποσοτική μεταβολή στους όρους κυκλοφορίας του χρήματος και στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας, στο διεθνές εμπόριο και στο συσχετισμό δυνάμεων στην παραγωγική διαδικασία εκτυλίχθηκε παράλληλα μ' ένα σύνολο ιστορικών γεγονότων και συγκυριών που άλλαξαν δραματικά τον παγκόσμιο χάρτη.

- **Το Διεθνές Εμπόριο**

Η πολυδιάστατη και αντιφατική δυναμική του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης, ως το όχημα για την ταξική παλινόρθωση της κυρίαρχης τάξης, εκδηλώθηκε ασύμμετρα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 και επιταχύνθηκε στις υπόλοιπες δεκαετίες. Σ' ένα πρώτο επίπεδο, το διεθνές εμπόριο απεγκλωβίστηκε από τον προστατευτισμό που είχε κάνει την επανεμφάνισή του κατά τις κρίσιμες δεκαετίες του 1970 και 1980. Η σημαντική μείωση του κόστους των μεταφορών και των επικοινωνιών λόγω της τεχνολογίας, επέτρεψε την ταχεία εξάπλωση της γεωγραφικής κινητικότητας του κεφαλαίου. Το εμπόριο αυξήθηκε με αλματώδεις ρυθμούς έπειτα από την άρση των δασμών και των συναλλαγματικών ελέγχων. Καθοριστικό ρόλο σ' αυτό έπαιξε η εκστρατεία των Δυτικών δυνάμεων για το άνοιγμα των αγορών μέσα από ένα πλήθος διεθνών συμφωνιών. Ο Γύρος του Τόκυο που ολοκληρώθηκε το 1979 και κυρίως η έναρξη των εμπορικών διαπραγματεύσεων του Γύρου της Ουρουγουάης, με τη Διακήρυξη της Πούντα δελ Έστε το 1986, ως αποτέλεσμα των πιέσεων των αμερικάνων προς την Ευρώπη και τους υπόλοιπους εμπορικούς εταίρους, οδήγησε στο δραστικό και μεγαλύτερο άνοιγμα των αγορών. Η ολοκλήρωση του Γύρου της Ουρουγουάης, την 1η Ιανουαρίου του 1995, επικύρωσε τη φιλελεύθερη στροφή στη διαχείριση του διεθνούς εμπορίου με την ίδρυση

του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου (ΠΟΕ) (Gilpin 2004: 128-129). Οι παγκόσμιες εξαγωγές γνώρισαν εντυπωσιακή αύξηση, από 0,3 τρις δολάρια το 1950 και 1,7 τρις δολάρια το 1973, έφθασαν στα 5,8 τρις δολάρια στο τέλος του αιώνα. Ιδιαίτερα για την Ευρωπαϊκή ήπειρο, η αναλογία των εξαγωγών σε σχέση με το ΑΕΠ ήταν δύο φορές υψηλότερη από τον παγκόσμιο μέσο όρο (Berend 2009: 374). Γεγονός που ερμηνεύει ως ένα βαθμό, το πρόβλημα ανταγωνιστικότητας της αμερικανικής οικονομίας και τη στροφή προς ένα υπερδιογκωμένο και πλανητικό χρηματοπιστωτικό σύστημα.

- **Η χρηματοπιστωτική επανάσταση**

Η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τον χρηματοπιστωτικό τομέα. Από τη στιγμή που η ελεύθερη διακίνηση των κεφαλαίων έγινε ολοκληρωτική, ο συγκεκριμένος τομέας είναι αναμφίβολα ο κυρίαρχος στη σφαίρα της οικονομίας. Οι άμεσες ξένες επενδύσεις (FDI) και οι επενδύσεις χαρτοφυλακίου αυξήθηκαν με πρωτοφανή ρυθμό και ακανόνιστα, ανάλογα με την ανταγωνιστικότητα του επιχειρηματικού περιβάλλοντος της κάθε χώρας. Ενώ για το έτος 1980 οι ξένες επενδύσεις ανέρχονταν σε 107 δις, την επόμενη δεκαπενταετία υπερδιπλασιάστηκαν και αυξήθηκαν τέσσερις φορές πιο γρήγορα από το εξαγωγικό εμπόριο. Άγγιξαν το 6% της εγχώριας συσσώρευσης κεφαλαίου, ποσοστό τρεις φορές μεγαλύτερο από το 1970. Παράλληλα, οι ροές συναλλάγματος, από 15 δις δολάρια ημερησίως το 1970, εκτινάχτηκαν στα 1,3 τρις δολάρια ημερησίως έως το 1995. Αριθμός κατά 50 φορές μεγαλύτερος σε σχέση με τη συνολική αξία του παγκόσμιου εμπορίου. Το ίδιο χρονικό διάστημα, οι διασυνοριακές συναλλαγές ομολόγων και μετοχών αποτελούσαν το 140% του συνολικού ΑΕΠ των αναπτυγμένων χωρών της ομάδας των επτά (G7). Σύμφωνα με ορισμένες μελέτες, λιγότερο από το 1/5 των συναλλαγματικών ροών εξυπηρετούσαν την πραγματική οικονομία (διεθνές εμπόριο – παραγωγικές επενδύσεις), ενώ τα υπόλοιπα 4/5 συντηρούσαν τα κερδοσκοπικά παιχνίδια των περισσότερων από 200.000 εταιριών που δραστηριοποιούνταν στο παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα. Επιπλέον, ο διεθνής τραπεζικός δανεισμός συνδέθηκε άμεσα με την οικονομική δραστηριότητα, από το 0,7% του παγκόσμιου προϊόντος το 1964 έφθασε στο 16% στη δεκαετία του '90 (Ipid: 375). Η ανεξέλεγκτη αυτή λειτουργία των χρηματοπιστωτικών αγορών άλλαξε τους συσχετισμούς δυνάμεων στην παγκόσμια οικονομία. Στη δεκαετία του 1980, η αρμονική συνεργασία τραπεζών και επιχειρηματικού κόσμου είχε υπηρετήσει άψογα την οικονομική μεγέθυνση των Ιαπώνων και των Δυτικογερμανών. Η κυριαρχία των χρηματοπιστωτικών αγορών ανέτρεψε την υπάρχουσα κατάσταση. Η ολοένα και αυξανόμενη διασύνδεση των πολυεθνικών με τα

χρηματιστήρια εξυπηρετούσε αυτή τη φορά τα σχέδια των ΗΠΑ και της Βρετανίας, που ήταν έτοιμες από καιρό. Και ιδιαίτερα σε μία περίοδο που οι ανταγωνίστριες δυνάμεις βρίσκονταν αντιμέτωπες με σοβαρές προκλήσεις. Η μεν Ιαπωνία έπρεπε να αντιμετωπίσει την οικονομική ύφεση που είχε προκληθεί από την κατάρρευση της αγοράς ακινήτων και γης, η δε Γερμανία βρισκόταν μπροστά στο φάσμα της τεχνολογικής και οικονομικής καθυστέρησης, εξαιτίας της διαδικασίας ενοποίησης με την Ανατολική Γερμανία (Χάρβεϊ 2007: 128).

- **Η παντοδυναμία των Πολυεθνικών**

Στο νέο διεθνοποιημένο οικονομικό περιβάλλον, η φιλελευθεροποίηση του εμπορίου και των υπηρεσιών (πρωτίστως των χρηματοπιστωτικών), ανέδειξαν την πολυεθνική επιχείρηση σε πρωταγωνιστή της παγκόσμιας οικονομικής πολιτικής. Με βάση τον ευρέως διαδεδομένο ορισμό, πολυεθνικές είναι εκείνες οι επιχειρήσεις συγκεκριμένης εθνικότητας που δραστηριοποιούνται εντός δύο ή περισσότερων εθνικών οικονομιών, μέσω της ιδιοκτησίας πολλών θυγατρικών εταιριών. Η υπερπόντια επέκταση αυτών των επιχειρήσεων βασίζεται κατά κύριο λόγο στις άμεσες ξένες επενδύσεις και έχει ως στόχο τον έλεγχο του μάρκετινγκ, της παραγωγής ή άλλων παραμέτρων της οικονομικής δραστηριότητας στη χώρα επένδυσης κεφαλαίων. Βασική συνισταμένη της επενδυτικής στρατηγικής των πολυεθνικών είναι η σύμπτυξη διεταιρικών συμμαχιών με εταιρίες διαφορετικής εθνικότητας προκειμένου να ενισχύσουν την ανταγωνιστικότητά τους (Gipplin 2004: 204-205).

Πράγματι, στο τέλος του 20ου αιώνα διαπιστώνεται εντυπωσιακή μεταβολή στον αριθμό των πολυεθνικών επιχειρήσεων. Από τις περίπου 7.000 πολυεθνικές της δεκαετίας του 1970, ο αριθμός τους εκτινάχτηκε στις 44.000 με περίπου 300.000 ξένες θυγατρικές που απασχολούσαν 12 εκ. άτομα. Ο όγκος παραγωγής τους αντιστοιχούσε στο 1/4 με 1/3 του συνολικού παγκόσμιου παραγόμενου προϊόντος και οι πωλήσεις τους, έως τα μέσα της δεκαετίας του 1990, έφθασαν τα 7 τρις δολάρια αντιπροσωπεύοντας το 40% του παγκόσμιου εμπορίου και το 75% της βιομηχανικής παραγωγής. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι μέχρι εκείνη την περίοδο, 75 από τις 100 μεγαλύτερες πολυεθνικές του κόσμου είχαν ως χώρες προέλευσης τις ΗΠΑ, την Ιαπωνία και τη Γερμανία (Berend 2009: 377-378). Σύμφωνα με κάποιες εκτιμήσεις, οι άμεσες ξένες επενδύσεις, οι διεταιρικές συμμαχίες και το ενδοεπιχειρησιακό εμπόριο απογείωσαν την παγκόσμια οικονομία (μεταξύ 1986 και 1998 σχηματίστηκαν πάνω από 20.000 εταιρικές συμμαχίες). Συνέβαλαν ουσιαστικά στη διαμόρφωση μίας εξαιρετικά αλληλεξαρτώμενης διεθνούς οικονομίας, η οποία

δημιούργησε τις προϋποθέσεις για μία παγκόσμια συνεργασία σε οικονομικό επίπεδο και είχε ως αποτέλεσμα την επίτευξη οικονομικών αποτελεσμάτων συγκρίσιμων με τη μεγάλη έκρηξη του διεθνούς εμπορίου στα τέλη της δεκαετίας του 1940 (Gilpin 2004: 212). Για τους θιασώτες της παγκοσμιοποίησης, οι πολυεθνικές επιχειρήσεις, ως “παγκόσμιες” πλέον, συμβάλλουν καθοριστικά στην οικονομική ανάπτυξη και στην κοινωνική ευημερία. Η εδραίωση τους δε, αντιπροσωπεύει το θρίαμβο της οικονομίας επί της πολιτικής και ανοίγει το δρόμο για μία πιο ορθολογική διαχείριση της παγκόσμιας οικονομίας (ibid: 204).

Στον αντίποδα, οι επικριτές της παγκοσμιοποίησης, θεωρούν ότι η συγκέντρωση τεράστιας οικονομικής ισχύος στις πολυεθνικές επιχειρήσεις τις κάνει να συμπεριφέρονται κατά τρόπο κοινωνικά ανεύθυνο, διαπλεκόμενο και αλαζονικό. Σε τέτοιο σημείο μάλιστα που να τους δίνεται η δυνατότητα να υποκαθιστούν το ρόλο του κράτους ή ακόμη και να ανεβοκατεβάζουν κυβερνήσεις. Το Δεκέμβρη του 2000, το Ινστιτούτο Πολιτικών Μελετών της Ουάσινγκτον, δημοσίευσε μία έρευνα με αρκετά αποκαλυπτικά στοιχεία για τη φυσιογνωμία των πολυεθνικών⁶⁷. Στις 100 μεγαλύτερες οικονομικές οντότητες του κόσμου οι 51 ήταν εταιρίες και οι 49 χώρες. Από αυτές, οι διακόσιες (200) κορυφαίες στον κλάδο τους, συγκέντρωναν περισσότερο από το 25% της παγκόσμιας οικονομικής δραστηριότητας και απασχολούσαν λιγότερο από το 1% του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού. Το διάστημα 1980-1992, τα περιουσιακά στοιχεία των πεντακοσίων (500) μεγαλύτερων επιχειρήσεων των ΗΠΑ αυξήθηκαν κατά 227% (από 1,18 σε 2,68 τρις δολάρια). Την ίδια περίοδο, το απασχολούμενο εργατικό δυναμικό αυτών των επιχειρήσεων μειώθηκε κατά 28% (από 15,9 σε 11,5 εκατομμύρια). Και φυσικά, ενώ οι μισθοί των εργαζομένων μειώθηκαν, οι αντίστοιχοι των διευθυντικών στελεχών αυξήθηκαν κατακόρυφα (Burnett & Games 2006: 187). Οι γιγαντιαίες παγκόσμιες εταιρίες και η χρηματοπιστωτική επανάσταση αντιπροσωπεύουν τη χειρότερη εκδοχή του καπιταλιστικού συστήματος. Ασύδοτες επιχειρήσεις που εκμεταλλεύονται τους λαούς του κόσμου με μοναδικό στόχο τη συνεχή κερδοφορία τους (Gilpin 2004: 204).

⁶⁷ Σύμφωνα με την ανάλυση των Burnett & Games: «Στους προηγούμενους αιώνες οι περισσότερες χώρες στον αποκαλούμενο σήμερα αναπτυσσόμενο κόσμο ήταν αποικίες των ευρωπαϊκών δυνάμεων, που τις κυβερνούσαν μέσω μιας σχετικά διαφανούς ιεραρχικής εξουσιαστικής δομής. Οι εμπορικές αποφάσεις λαμβάνονταν προς όφελος της μητρικής χώρας: οι κυριαρχούμενοι εργάτες ήταν αντικείμενο μακροχρόνιου σχεδιασμού που έθετε τα συμφέροντα της αυτοκρατορικής εξουσίας πρώτα. Καθώς η αυτοκρατορική εποχή υποχωρούσε, υπήρξαν πολλοί που ήλπιζαν ότι οι μετα-αποικιακές χώρες θα μπορούσαν να ενστερνιστούν την ανεξαρτησία και να αρχίσουν να διαμορφώνουν το δικό τους πεπρωμένο. Ωστόσο, όλο και περισσότερο, φαίνεται ότι οι ίδιες χώρες – η Βραζιλία, η Ινδία, η Κίνα – αναγκάστηκαν να δεχθούν μία νέα μορφή αποικιακής κυριαρχίας. Να κυβερνιούνται όχι από αποικιακές εξουσίες, αλλά από επιτελεία της Nike, της Gap, της Ford ή της Dell». Βλ. στο Burnett T. & Al. Games, *Ποιος διοικεί πραγματικά τον κόσμο*, Αθήνα, Εκδ. Α.Α. Λιβάνη, 2006, σελ. 288.

- **Ο νέος διεθνής καταμερισμός της εργασίας**

Ο ρόλος των πολυεθνικών επιχειρήσεων ήταν εξίσου σημαντικός και στην εδραίωση ενός νέου τύπου διεθνούς καταμερισμού της εργασίας. Το φορντικό μοντέλο ήταν κυρίως εθνικό μοντέλο συσσώρευσης · η γεωγραφία της παραγωγής ήταν εθνική και αφορούσε κυρίως την ανάπτυξη της εγχώριας αγοράς. Στη νέα κατάσταση, η μετατόπιση της οικονομικής δραστηριότητας από το εθνικό στο διεθνές επίπεδο και η πολλαπλή διασύνδεση των οικονομιών του κόσμου, απαιτεί ένα παραγωγικό σύστημα με κύριο χαρακτηριστικό την παρουσία ενός σύγχρονου πληροφοριακού δικτύου επικοινωνίας που θα διασφαλίζει τη συνεχή ροή γνώσης και πληροφορίας. Είναι αυτό που ο Harvey απέδωσε με την έννοια της “χρονοχωρικής συμπίεσης” (time-space compression). Σύμφωνα με τη θεωρία του, η επιτάχυνση των διαδικασιών της παγκοσμιοποίησης – η συμπίεση – είναι αποτέλεσμα τεχνολογιών και οικονομικών μεταβολών που βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με την προϊούσα επιτάχυνση της διαδικασίας συσσώρευσης κεφαλαίων σε παγκόσμια κλίμακα. Συγκεκριμένα αναφέρει: «...χρησιμοποιώ τη λέξη “συμπίεση” γιατί κατά κύριο λόγο η ιστορία του καπιταλισμού έχει χαρακτηριστεί από την επιτάχυνση των ρυθμών της ζωής και ξεπέραςμα των χωρικών φραγμών. Η επιτάχυνση αυτή οφείλεται στην ευέλικτη συσσώρευση, στα μετα-φορντικά μοντέλα οργάνωσης παραγωγής, στην αναδιοργάνωση των σχέσεων απασχόλησης, τη διάδοση του πλαστικού χρήματος και των αξιογράφων, στην εφαρμογή των νέων τεχνολογιών, όπως επίσης και στη γενίκευση της κατανάλωσης προϊόντων-συμβόλων» (Harvey 1989: 147, 240, 258).

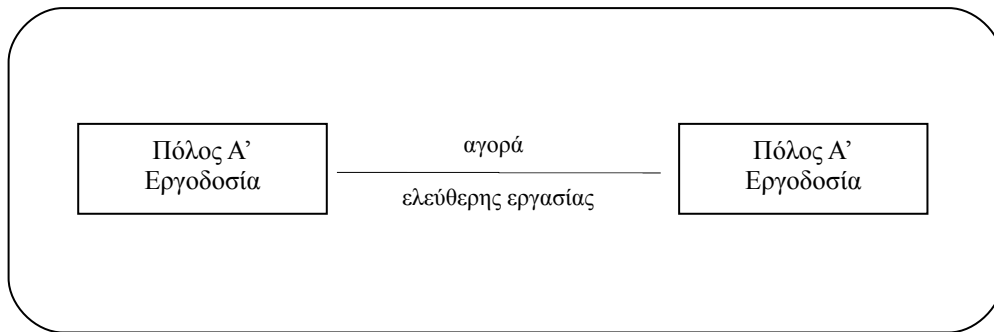
Η παραγωγική διαδικασία και η οργάνωση της εργασίας, μέσω των νέων τεχνολογιών, έπαψαν να επηρεάζονται άμεσα από το χώρο και το χρόνο. Αυτή είναι η ειδοποιός διαφορά της διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης. Η αποσύνδεση του χρόνου από το χώρο, ο κατακερματισμός του χώρου και η μεταβολή του χρόνου παραγωγής σε συνεχή, είναι τα βασικά συστατικά στοιχεία της νέας παραγωγικής διαδικασίας. Ο συνεχής ανταγωνισμός, η διαρκής αναζήτηση των συγκριτικών πλεονασμάτων κόστους, αποδοτικότητας και κέρδους, χαρακτηρίζουν το νέο μοντέλο παραγωγής, μέχρι και την εποχή της παγκοσμιοποίησης. Η συγκρότηση του καπιταλιστικού συστήματος έως τότε, ως ενός κοινωνικού σχηματισμού παραγωγής και αναπαραγωγής, συνδέεται αναπόσπαστα με τη λειτουργία της αγοράς ελεύθερης εργασίας. Εντός αυτής, με την ανταγωνιστική ή συνεργατική σχέση των δύο πόλων που τη συνθέτουν (εργοδότες-εργαζόμενοι), δημιουργείται η έννοια του κεφαλαίου. Στην περίοδο του ορθολογικού καπιταλισμού, η ολοκλήρωση αυτής της σχέσης βασιζόταν στην ισότιμη συνεργασία και τις θεσμικές εγγυήσεις προστασίας των δύο πόλων από το φιλελεύθερο παρεμβατικό εθνικό κράτος. Η

πολιτική οργάνωση και η θεσμοθέτηση του χώρου, εξασφάλιζαν ως ένα βαθμό (ανάλογα με το επίπεδο ωρίμανσης αυτής της σχέσης), την ελευθερία, την ισοτιμία και την αυτονομία των δύο πόλων. Όσο το βασικό πλαίσιο αναφοράς κινούταν ή εξαρτιόταν από τον εθνικό χώρο, η διπολική σχέση μπορούσε να καταστεί λειτουργική και να εξασφαλίσει τις συνθήκες αναπαραγωγής της υλικής τους βάσης. Με την έλευση της παγκοσμιοποίησης και την αντίληψη χώρου ως αμελητέου παράγοντα της παραγωγικής διαδικασίας, ο θεσμοθετημένος χώρος εγκαταλείφθηκε και οι ισορροπίες ανατράπηκαν (Χαραλάμπης 1998: 214-216).

Το νέο πλαίσιο αναφοράς, με σαφή προσανατολισμό στη λογική της καπιταλιστικής συσσώρευσης, απελευθερώνει πλήρως τον πρώτο πόλο (εργοδότες) με την ελεύθερη διακίνηση κεφαλαίων και υπηρεσιών και διατηρεί εγκλωβισμένο – πλην ελάχιστων εξαιρέσεων – τον δεύτερο, εντός του θεσμοθετημένου χώρου. Επιπλέον, με την αύξηση των διεθνών μεταναστευτικών ροών, η πίεση των μισθών του εργατικού δυναμικού εντείνεται δημιουργώντας κλίμα ανασφάλειας και ρατσισμού. Συγχρόνως, το άνοιγμα των αγορών εργασίας του Τρίτου Κόσμου, έδωσε τη δυνατότητα στις πολυεθνικές να μεταφέρουν τις εγκαταστάσεις τους και τις υπηρεσίες τους σε χώρες με φθηνό κόστος παραγωγής. Ο κατακερματισμός της παραγωγικής διαδικασίας, εφόσον το κέντρο διαχείρισης κεφαλαίων και επενδύσεων βρίσκεται εκτός του συγκεκριμένου χώρου πολιτικής θέσμησης, προσέφερε το τέλειο άλλοθι στις επιχειρήσεις για αναζήτηση του “βέλτιστου” επενδυτικού κλίματος (ibid: 217-218). Η απουσία του θεσμοθετημένου χώρου (βλ. Σχήμα 2A), μετάλλαξε την παραγωγική διαδικασία ως εξής: α) με την ύπαρξη ενός πόλου εργοδοσίας εκτός του χώρου ένταξης των επιμέρους πόλων εργασίας (βλ. Σχήμα 2B1) ή β) την παρουσία του πόλου εργοδοσίας εντός ενός θεσμοθετημένου χώρου, τηρώντας τις εκεί ισχύουσες διατάξεις, χωρίς όμως να δεσμεύεται από τους ελεγκτικούς μηχανισμούς των χωρών που έχει εγκαταστήσει τα τμήματα παραγωγής του (βλ. Σχήμα 2B2). Η αποδέσμευση των πολυεθνικών από την αξία της κοινωνικής ευθύνης αποτέλεσε το κύριο χαρακτηριστικό της ανεξέλεγκτης δράσης τους.

Σχήμα 2Α

Η μέχρι την τάση της παγκοσμιοποίησης κατάσταση

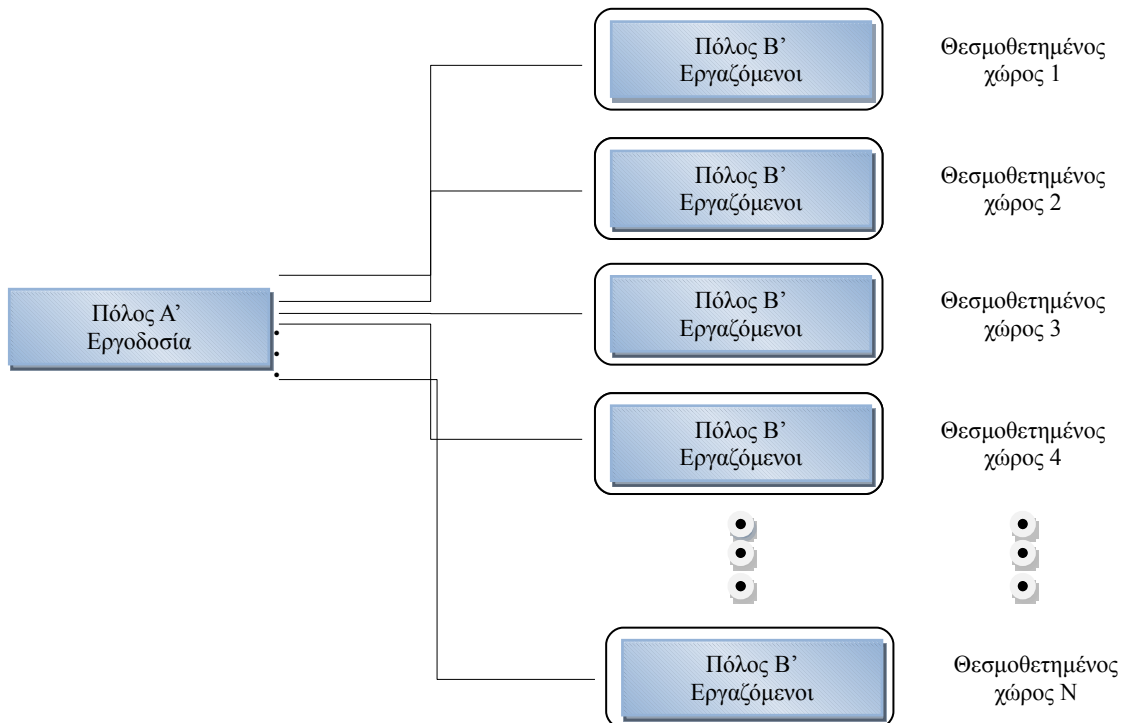

Θεσμοθετημένος χώρος (επικράτεια – έθνος / κράτος)
Θεσμικό πλαίσιο ατομικών πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων

Πηγή: Χαραλάμπης Δ., *Δημοκρατία και Παγκοσμιοποίηση*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1998, σελ. 219

Σχήμα 2B1

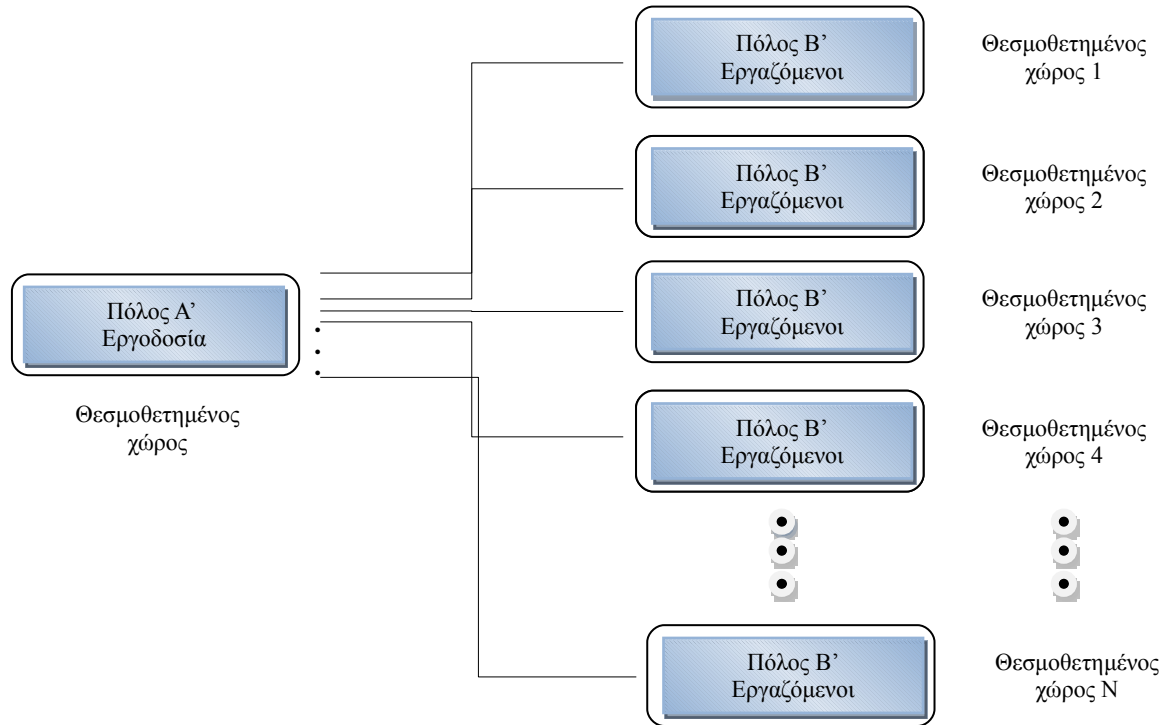
Κατάσταση στην οποία τείνει η παγκοσμιοποίηση

Πηγή: Χαραλάμπης Δ., *Δημοκρατία και Παγκοσμιοποίηση*, στο ίδιο, σελ. 220

Σχήμα 2B2

Κατάσταση στην οποία τείνει η παγκοσμιοποίηση

Πηγή: Χαραλάμης Δ., *Δημοκρατία και Παγκοσμιοποίηση*, στο ίδιο, σελ. 220

4.3. Η Κατάρρευση του Υπαρκτού Σοσιαλισμού

Ενώσω όμως βρισκόταν σε εξέλιξη ο μετασχηματισμός του καπιταλιστικού συστήματος μεσολάβησαν τα ιστορικά γεγονότα στην περιοχή της Ανατολικής Ευρώπης, τα οποία δημιούργησαν νέα δεδομένα, με αποτέλεσμα να επιταχυνθούν ή να πάρουν διαφορετική τροπή και σημασία οι υφιστάμενες διαδικασίες μετασχηματισμού. Η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού κατέστησε τον καπιταλισμό ως το κυρίαρχο σύστημα οικονομικής οργάνωσης παγκοσμίως. Μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, οι αντίπαλοί της χαιρέτησαν το γεγονός ως θρίαμβο του φιλελεύθερου καπιταλισμού και κάποιοι μίλησαν ακόμη και για “το τέλος της Ιστορίας”⁶⁸. Σ’ αυτόν τον πρωτόγνωρα

⁶⁸ Το χειμώνα του 1989, παράλληλα με τη δημοσίευση της “Συναίνεσης της Ουάσιγκτον” από την Παγκόσμια Τράπεζα και το ΔΝΤ, ο F. Fukuyama ως υπεύθυνος πολιτικού σχεδιασμού του Υπουργείου Εξωτερικών των ΗΠΑ,

ευνοϊκό για τον παγκόσμιο καπιταλισμό καταιγισμό εξελίξεων, δομήθηκε η νεοφιλελεύθερη ολοκληρωτική επικράτηση και η μετάβαση από μία μακρόχρονη περίοδο οικονομικής στασιμότητας σε μία πέμπτη περίοδο αναπτυξιακής διαδικασίας του νέου κύκλου Kondratieff. Από το τέλος της δεκαετίας του 1980, το νεοφιλελεύθερο δόγμα επεκτείνεται στο σύνολο των χωρών του Ανατολικού Μπλοκ (οι οποίες προσηλυτίστηκαν μαζικά στη νεοφιλελεύθερη εκδοχή του καπιταλισμού), ασκώντας καθοδηγητικό ρόλο στην καπιταλιστική ενσωμάτωση αυτών των χωρών και διαπράττοντας μία από τις μεγαλύτερες αρπαγές δημοσίου-κρατικού πλούτου που είχαν επισυμβεί στην παγκόσμια ιστορία. Ας παραθέσουμε όμως τη ροή των γεγονότων στη φυσική τους εξέλιξη.

Περίπου μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1970, η κατά κεφαλήν οικονομική ανάπτυξη στην ΕΣΣΔ ήταν ανταγωνιστική των ΗΠΑ και των Ευρωπαϊκών Χωρών. Οπότε ο φόβος για την ύπαρξη ενός εναλλακτικού μοντέλου οικονομικής οργάνωσης, που θα μπορούσε να λειτουργήσει πιο αποδοτικά από τον καπιταλισμό σε μία σειρά οικονομιών, ήταν παραπάνω από υπαρκτός στις χώρες της Δύσης (Glyn 2007: 16). Στη δεκαετία όμως του 1980 έκαναν την εμφάνισή τους τα πρώτα σημάδια δυσλειτουργίας των σοσιαλιστικών συστημάτων. Ήδη από τη δεκαετία του 1970, η επιβράδυνση της σοβιετικής οικονομίας ανά πενταετή περίοδο ήταν ολοφάνερη σε όλους τους τομείς. Οι ρυθμοί ανάπτυξης του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος, της βιομηχανικής και αγροτικής παραγωγής, της κεφαλαιακής επένδυσης, της παραγωγικότητας της εργασίας και του ρυθμού ανάπτυξης του κατά κεφαλήν ΑΕΠ (βλ. Πίνακα 4), άρχισαν να υστερούν από τις Δυτικές οικονομίες. Παράλληλα με την οικονομική επιβράδυνση, στη Σοβιετική Ένωση και στις υπόλοιπες χώρες-δορυφόρους του υπαρκτού σοσιαλισμού, άρχισε να αμφισβητείται έντονα και ο κοινωνικός χαρακτήρας του καθεστώτος. Οι κοινωνικοί δείκτες, με πρώτον αυτόν της θνησιμότητας, δεν παρουσίαζε αυξητική τάση όπως στις υπόλοιπες χώρες εκτός Ανατολικού Μπλοκ. Επιπλέον, στη δεκαετία του '80, με την εμφάνιση του όρου νομεκλατούρα, επιβεβαιώθηκε η ανικανότητα και η διαφθορά της κομματικής γραφειοκρατίας της ΕΣΣΔ και κατ' επέκταση η παρακμιακή κατάσταση στην οποία είχε υπεισέλθει το όλο σύστημα της Σοβιετικής Δημοκρατίας (Hobsbawm 2010: 600-601).

σε μία διάλεξή του στο Πανεπιστήμιο του Σικάγο με τίτλο “Πλησιάζουμε στο Τέλος της Ιστορίας;”, είχε υποστηρίξει ότι: «*Η κατάρρευση του κομμουνισμού δεν οδηγούσε στο “Τέλος της Ιδεολογίας” ή σε μία σύγκλιση ανάμεσα στον καπιταλισμό και στο σοσιαλισμό, [...] αλλά στην αδιαφιλονίκητη νίκη του οικονομικού και πολιτικού φιλελευθερισμού. Δεν είχε έρθει το τέλος των ιδεολογιών, αλλά την Ιστορία αυτής καθ αυτήν*», Βλ. στο Klein N., Το Δόγμα του Σοκ, ο.π., σελ. 250.

Πίνακας 4
Ο ρυθμός αύξησης του κατά κεφαλήν ΑΕΠ

Περιφέρεια	1950-1973	1973-1998
Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη	3,79	0,37
Σοβιετική Ένωση και δορυφόροι	3,36	-1,75
Δυτική Ευρώπη και Μεσόγειος	4,80	1,78

Πηγή: Maddison A., *The World Economy. A Millennial Perspective*, OECD, 2001, σελ. 186

Στη βάση όλων των παραπάνω, και με τη διαδικασία διεθνοποίησης της παγκόσμιας οικονομίας να βρίσκεται σε εξέλιξη από τη δεκαετία του 1970, η εμπλοκή του σοσιαλισμού στην παγκόσμια οικονομία όξυνε τα ήδη μεγάλα προβλήματά του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η πετρελαϊκή κρίση του 1973. Ενώ κάποιος θα περίμενε ότι οι χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού θα έμεναν αλώβητες από την κρίση της καπιταλιστικής Δύσης, συνέβη το αντίστροφο. Η άνοδος της τιμής του πετρελαίου απέφερε τεράστια έσοδα στα κρατικά ταμεία του σοβιετικού κράτους. Η ευφορία όμως των υψηλών κερδών αύξησε κατακόρυφα τις εισαγωγές από τη Δύση και οδήγησε τον Μπρέζνιεφ σε αλλαγές κατεύθυνσης στα ζητήματα διεθνούς πολιτικής. Η ολοένα αυξανόμενη συμμετοχή της ΕΣΣΔ στο παιχνίδι του διεθνούς ανταγωνισμού με τις ΗΠΑ, ιδιαίτερα στον τομέα των εξοπλιστικών προγραμμάτων, εξουθένωσε την οικονομία της χώρας. Επιπροσθέτως, οι συνεχείς χρηματοοικονομικές ροές και ο εύκολος δανεισμός από το διεθνές τραπεζικό σύστημα, ώθησαν ορισμένες σοσιαλιστικές χώρες (ιδιαίτερα την Ουγγαρία και την Πολωνία) στην αποδοχή χρημάτων προκειμένου να χρηματοδοτήσουν την οικονομική τους ανάπτυξη. Στην κρίση όμως της δεκαετίας του '80, οι χώρες αυτές δε μπόρεσαν να ανταποκριθούν καθώς οι δομές της οικονομίας τους δε διέθεταν την απαραίτητη ευελιξία προκειμένου να ενισχύσουν την παραγωγική τους διαδικασία. Έτσι, στις αρχές της δεκαετίας του '80, που ο υπαρκτός σοσιαλισμός βρέθηκε αντιμέτωπος με μία σοβαρή ενεργειακή κρίση, δεν είχε παρά να την αντιμετωπίσει (εκτός από την Ουγγαρία και την Πολωνία) με κεντρικό πολιτικό σχεδιασμό, δίνοντας παράταση στη μετέπειτα ολοσχερή συντριβή του (ipid: 602-603).

Πολύ πριν το τείχος του Βερολίνου γίνει το κατεξοχήν σύμβολο της πτώσης του υπαρκτού σοσιαλισμού, το σύμπλεγμα των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης είχε δώσει τα πρώτα μηνύματα για την αστάθεια του σοβιετικού συστήματος. Μετά την Άνοιξη της Πράγας, το κεντρικά ελεγχόμενο από τη Μόσχα σύστημα είχε απολέσει κάθε νομιμοποιητική βάση στην ευρύτερη περιοχή. Πόσο δε μάλιστα, σε μία περίοδο

οικονομικής κρίσης που δεν επέτρεπε την παροχή υλικών ανταλλαγμάτων παρά μόνο τη συντήρηση των καθεστώτων με την κρατική καταστολή. Ωστόσο, για μεγάλο χρονικό διάστημα δεν είχε εμφανισθεί κάποιου είδους οργανωμένη μορφή αμφισβήτησης της υπάρχουσας κατάστασης. Μοναδική εξαίρεση ήταν η Πολωνία λόγω της ταυτόχρονης συνύπαρξης τριών βασικών παραγόντων: α) της συντριπτικής απόρριψης του καθεστώτος από την κοινή γνώμη και τα αντιρωσικά αισθήματα του πολωνικού εθνικισμού, β) της ισχυρής και ανεξάρτητης Εκκλησίας του Πολωνικού έθνους και γ) της ύπαρξης ενός πανίσχυρου, πολιτικά οργανωμένου, συνδικαλιστικού εργατικού κινήματος, της Αλληλεγγύης – Solidarnosc (Ipid: 604). Η περίπτωση της Πολωνίας όμως παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον και για έναν ακόμη λόγο· το πλάνο ανάκαμψης της οικονομίας της χώρας σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε με βάση τη συνταγή των Παιδιών της Σχολής του Σικάγο.

Όταν η Αλληλεγγύη κέρδισε τις εκλογές, η πολωνική οικονομία βρισκόταν στα όρια της κατάρρευσης. Το χρέος της άγγιζε τα 40 δις δολάρια και ο πληθωρισμός είχε φθάσει στο 600%, με τον ηγέτη Λεχ Βαλέσα να δηλώνει προφητικά: *«Για μεγάλη μας δυστυχία, κερδίσαμε!»* (Klein 2010: 240). Και παρά τις υποσχέσεις και τα ευχολόγια των Διεθνών Οργανισμών, η βοήθεια που ανέμενε η πρώτη δημοκρατική κυβέρνηση εντός του Ανατολικού Μπλοκ δεν έφθασε ποτέ. Το ΔΝΤ, μη επιτελώντας το θεσμικό του ρόλο, άφησε την Πολωνία να καταρρεύσει για να θέσει σε εφαρμογή το ριζικό πρόγραμμα της θεραπείας-σοκ. Καταλληλότερος άνθρωπος από τον Σακς, για την εφαρμογή του προγράμματος, δε θα μπορούσε να υπάρξει. Με τον τίτλο του οικονομικού δόκτορα του σοκ, από τα επιτεύγματά του στη Βολιβία και στις άλλες χώρες που δραστηριοποιήθηκε, έπεισε την κυβέρνηση του Τ. Μαζοβιέσκι να ακολουθήσει το πρότυπο της Βολιβίας. Με την υποστήριξη του ΔΝΤ, το περίφημο “Σχέδιο Σακς” τέθηκε σε εφαρμογή με πρωτεργάτη τον Υπουργό Οικονομικών της Πολωνικής κυβέρνησης και θαυμαστή του Μ. Friedman, L. Balcerowicz. Επρόκειτο για μία θεραπεία-σοκ με σαρωτικά αποτελέσματα: εκτός από τις περικοπές των κρατικών επιδοτήσεων, επέβαλαν την πώληση των κρατικών ορυχείων, ναυπηγείων και εργοστασίων στο ιδιωτικό κεφάλαιο. Το σύνολο του βιομηχανικού δυναμικού της χώρας ξεπουλήθηκε στους ιδιώτες (Ipid: 243). Όσο για τα αποτελέσματα της νεοφιλελεύθερης πολιτικής, τα στοιχεία μιλούν από μόνα τους. Στην πρώτη διετία εφαρμογής του “Σχεδίου Σακς”, η βιομηχανική παραγωγή μειώθηκε κατά 30% και η ανεργία εκτοξεύτηκε στο 25%. Φαινόμενο που εξακολούθησε να υπάρχει στην Πολωνική κοινωνία και αργότερα σύμφωνα με τα στοιχεία της Παγκόσμιας Τράπεζας (το 2006 η ανεργία έφθασε στο 20%). Όπως επίσης και το ποσοστό φτώχειας του πληθυσμού, ενώ το

1989 το 15% του πληθυσμού της χώρας ζούσε κάτω από τα όρια της φτώχειας, το 2003 εμφανίζεται να είναι στο 59%. Η δε “δημοφιλία” των οικονομικών θεραπειών που ακολούθησε η κυβέρνηση της Αλληλεγγύης αποτυπώθηκε στις εκλογές του Σεπτεμβρίου του 1993. Η Αλληλεγγύη είχε διασπαστεί και οι δύο νέοι πολιτικοί φορείς που προέκυψαν δεν κατάφεραν να συγκεντρώσουν παραπάνω από το 16% των ψήφων (ipid: 262-264). Παρόλα αυτά, ο L. Balcerowicz εξακολουθούσε να δηλώνει το 2006: «Ζω σε μία Πολωνία που είναι πλέον ελεύθερη, και θεωρώ ότι ο M. Friedman είναι ο κύριος διανοητής-αρχιτέκτονας της ελευθερίας της χώρας μου» (Balcerowicz 2006).

Το τελευταίο κομμάτι του παζλ της αποτυχίας του κομμουνισμού τοποθετήθηκε από έναν μεταρρυθμιστή του ΚΚΣΕ, τον Μιχαήλ Γκορμπατσώφ. Η εκλογή του Γκορμπατσώφ στη θέση του Γενικού Γραμματέα του Σοβιετικού Κομμουνιστικού Κόμματος, αντιπροσώπευε το αίτημα για την αλλαγή πορείας του σοσιαλιστικού κόσμου. Υποστηριζόμενος από τη σοβιετική ελίτ, η οποία συμπεριελάμβανε όχι μόνο την ηγετική ομάδα του Κομμουνιστικού Κόμματος, αλλά και ένα πλήθος στελεχών από την πνευματική – τεχνική διανοήση και τον οικονομικό διευθυντικό τομέα, επιχείρησε να οδηγήσει τη χώρα στη νέα εποχή. Αποδοχή όμως η οποία δεν ήταν καθολική, καθώς στη συνείδηση του σοβιετικού λαού, ελλείψη επαρκούς και αντικειμενικής πληροφόρησης, το καθεστώς ήταν καθόλα νομιμοποιημένο και αποδεκτό (Hobsbawm 2010: 606).

Το μεταρρυθμιστικό σχέδιο του Γκορμπατσώφ τέθηκε σ’ εφαρμογή στη βάση δύο συνισταμένων: της **περεστρόικα** (ανοικοδόμηση) και της **γκλάσνοστ** (διαφάνεια). Το νέο οικονομικό σύστημα της περεστρόικα επιχειρούσε να οικοδομήσει μία σοσιαλιστική οικονομία της αγοράς, όπου αυτόνομες και βιώσιμες επιχειρήσεις υπό τον διακριτικό έλεγχο του κράτους θα μπορούσαν να λειτουργήσουν αποδοτικά. Ένας συνδυασμός δηλαδή ελεύθερης αγοράς και ισχυρού κοινωνικού δικτύου προστασίας. Ένα σχέδιο όμως το οποίο δεν ήταν επαρκώς μελετημένο, με ημιτελή νομοθετικά μέτρα και άλτο το πρόβλημα της ‘διπλής οικονομίας’ που λειτουργούσε εντός του σοβιετικού κράτους (ipid: 612). Σε πολιτικό επίπεδο, η εφαρμογή της γκλάσνοστ έφερε καλύτερα αποτελέσματα. Η αποκατάσταση της ελευθερίας του Τύπου, η ανεξαρτησία του Συνταγματικού Δικαστηρίου, οι ελεύθερες εκλογές για το κοινοβούλιο και τα τοπικά συμβούλια, σηματοδοτούσαν την προσπάθεια θέσπισης ενός δημοκρατικού κράτους στη βάση του κράτους δικαίου και των ατομικών και πολιτικών ελευθεριών. Ο απώτερος στόχος ήταν η δημιουργία ενός σοσιαλδημοκρατικού κράτους στα πρότυπα του σκανδιναβικού μοντέλου: «*ένα σοσιαλιστικό φάρο για ολόκληρη την ανθρωπότητα*» (Klein 2010: 297).

Ο Γκορμπατσώφ όμως είχε να αντιμετωπίσει τη συγκρουσιακή σχέση αυτών των δύο πολιτικών. Η μεταρρυθμιστική προσπάθεια ερχόταν από την κορυφή της κομματικής πυραμίδας. Ταυτόχρονα όμως, η κομματική γραφειοκρατία συνιστούσε και ανασταλτικό παράγοντα στη διαδικασία μετασχηματισμού του κράτους. Η γκλάσνοστ σηματοδοτούσε το διαχωρισμό του κράτους από το κόμμα και την επιβολή διαδικασιών διαφάνειας στη λειτουργία του κρατικού μηχανισμού. Στην ουσία, αυτό που κατάφεραν οι δίδυμες πολιτικές της γκλάσνοστ και της περεστρόικα ήταν η επιτάχυνση της αποδόμησης της σοβιετικής παντοδυναμίας. Η γκλάσνοστ οδήγησε στην αποσύνθεση του εξουσιαστικού μηχανισμού και η περεστρόικα στην απενεργοποίηση του οικονομικού. Η οικονομική κατάρρευση έφερε αναπόφευκτα και την πολιτική αστάθεια. Η μη αναστρέψιμη πορεία του κομμουνιστικού καθεστώτος ήταν πλέον γεγονός. Από τον Αύγουστο του 1989 έως το τέλος του έτους, η μία μετά την άλλη, οι χώρες του Ανατολικού Μπλοκ εγκατέλειπαν τον κομμουνισμό· η Πολωνία, η Τσεχοσλοβακία, η Ουγγαρία, η Ρουμανία, η Βουλγαρία και η Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας. Στα Βαλκάνια, η Γιουγκοσλαβία και η Αλβανία ακολούθησαν ίδια πορεία. Η διάλυση του Ανατολικού Μπλοκ, με εξαίρεση τη Ρουμανία, έγινε αναίμακτα. Γεγονός που καταδεικνύει την παρακμή και την εθελοντική απόσυρση της ΕΣΣΔ (Hobsbawm 2010: 616-618).

4.4. Η Μετάλλαξη της Σοσιαλδημοκρατίας

Η πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού και η εδραίωση του μονεταρισμού ως της νέας οικονομικής ορθοδοξίας της παγκοσμιοποίησης, προκάλεσαν αμηχανία στις πολιτικές δυνάμεις και στους διανοούμενους του σοσιαλιστικού και σοσιαλδημοκρατικού κόσμου. Η ιδεολογική σύγχυση που επικράτησε και η οικονομική στασιμότητα της Ευρώπης στα τέλη της δεκαετίας του '80, έθεσαν υπό αμφισβήτηση τον μετριοπαθή κοινοβουλευτικό σοσιαλισμό της Ευρωπαϊκής Σοσιαλδημοκρατίας. Κι ενώ σ' αυτή την περίοδο βασικός πολιτικός φορέας της νεοφιλελεύθερης πρακτικής εξακολουθούσε να είναι ο Δεξιός νεοσυντηρητισμός (M. Thatcher & R. Reagan), τη δεκαετία του '90 η δυτικοευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία πραγματοποιεί την πολιτική μεταστροφή της υιοθετώντας το νεοφιλελεύθερο πρότυπο ως το εκσυγχρονιστικό μοντέλο της μετανεωτερικής κοινωνίας. Έπειτα από έντονες εσωτερικές διεργασίες, και με δεδομένη τη δυσaráσκεια απέναντι στη φιλελεύθερη και στη μαρξιστική θεωρία, τα σοσιαλιστικά κόμματα της Ευρώπης ενσωμάτωσαν στον πολιτικό τους λόγο τις αξίες της ατομικής ευθύνης και ελευθερίας, την

εργασιακή ευελιξία, την παραγωγική αποτελεσματικότητα, τη σύμπραξη δημόσιου και ιδιωτικού τομέα και την οικολογία. Τα πρώτα δείγματα γραφής ήρθαν από τις παραδοσιακά ισχυρές οικονομικές δυνάμεις της Ευρώπης. Στη Βρετανία, η Επιτροπή Πολιτικού Απολογισμού του Εργατικού Κόμματος (Labor Party) που συστήθηκε στο ετήσιο Συνέδριο το 1987, διαπιστώνει ότι θα πρέπει το Εργατικό Κόμμα να ενθαρρύνει την ατομική ελευθερία, την προσωπική επιλογή και την οικολογία. Σύμφωνα με τον A. Giddens: «οι παλαιότερες εκκλήσεις για επέκταση της κρατικής ιδιοκτησίας στη βιομηχανία παραμερίστηκαν, η κενόνσιανή διαχείριση της ζήτησης εγκαταλείφθηκε ρητά, ενώ η εξάρτηση από τα εργατικά σωματεία μειώθηκε» (Giddens 1998: 34). Ανάλογες τάσεις εμφανίστηκαν και στη Γερμανία, όπου η πολιτική ανανέωση εκφράστηκε μέσα από ένα ισχυρό οικολογικό κίνημα. Στο πρόγραμμα βάσης του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος (SPD), η θεωρία του οικολογικού εκσυγχρονισμού αποτέλεσε τη βάση για την ιδεολογική αναδιάταξη και την κοινωνικοποίηση της σύγχρονης Ευρωπαϊκής Αριστεράς. Η ένταξη της οικολογίας στο παραγωγικό μοντέλο, η αειφόρος ανάπτυξη και η προστασία του περιβάλλοντος ήταν τα νέα στοιχεία της σύγχρονης σοσιαλδημοκρατικής πολιτικής. Το συγκεκριμένο πρόγραμμα συμπεριελάμβανε στα τελικά του συμπεράσματα τη διαπίστωση ότι η εύπορη πλειοψηφία είχε πλέον αποστασιοποιηθεί από τις παραδοσιακές σοσιαλδημοκρατικές αξίες του κολεκτιβισμού και της αλληλεγγύης. Ως εκ τούτου, θα έπρεπε να αναδειχθούν με σαφήνεια τα προτερήματα της ατομικότητας και της οικονομικής ανταγωνιστικότητας (ibid: 36). Στο ίδιο μήκος κύματος το 1986-1988, το Εργατικό Κόμμα της Νορβηγίας στο «Διάλογο για την Ελευθερία» εξυμνούσε της εξισορρόπηση του δηmosίου και ιδιωτικού τομέα, την ευέλικτη εργασία, τις γνωσιακές ικανότητες και τις περιβαλλοντικές ευαισθησίες.

Η θεωρητική αναδίπλωση της σοσιαλδημοκρατίας στην ευρωπαϊκή ήπειρο πραγματοποιήθηκε μέσα από την στροφή της στο σοσιαφιλελευθερισμό. Η σύγχρονη σοσιαλδημοκρατία δε συνιστά υπέρβαση των καπιταλιστικών δομών οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας, παρά μόνο μία σύγχρονη διαχειριστική διευθέτησή του, με τον A.Giddens να αποδέχεται τη μη-ύπαρξη εναλλακτικής λύσης απέναντι στο καπιταλιστικό σύστημα και να διακηρύσσει ότι: *«όσες διαφωνίες παραμένουν, αφορούν το βαθμό που θα πρέπει να διαχειρίζεται ή να ρυθμίζει κανείς τον καπιταλισμό και με ποιους τρόπους»* (ibid: 67). Και συνεχίζει, με τη διακήρυξη της άμβλυνσης της κυρίαρχης μέχρι τότε ιδεολογικής διαμάχης, θεωρώντας ανεπίκαιρο και ανεφάρμοστο το διαχωρισμό αριστεράς-δεξιάς. Η επιλογή ενός Τρίτου Δρόμου, στα πρότυπα της αστικής φιλελεύθερης δημοκρατίας σε συνδυασμό με τα οφέλη της παγκοσμιοποίησης, απαλλαγμένου από αναχρονιστικές

ιδεολογικές διαφορές, κοινωνικές διαμάχες και διεθνείς συγκρούσεις, προβάλλει ως η μόνη εναλλακτική και ρεαλιστική πρόταση (Ipid: 194).

Ταυτόχρονα όμως, η Νέα Αριστερά προβάλλει ως η νέα εκσυγχρονιστική δύναμη που μπορεί να ανταπεξέλθει στις προκλήσεις της τρίτης βιομηχανικής επανάστασης και οριοθετώντας τη στάση της απέναντι στους πολιτικούς της αντιπάλους (τη Δεξιά) και την παλαιά σοσιαλδημοκρατία. Η νέα προοπτική που προσφέρει είναι ταυτόσημη με τη Δημοκρατία και βάζει στο στόχαστρο τον ωφελμιστικό ατομισμό της αγοράς που εκπροσωπεί η σύγχρονη Δεξιά, αλλά και δε φοβάται να έρθει σε ρήξη με το ίδιο της το παρελθόν για τη συρρίκνωση της κοινωνίας των πολιτών και τη λειτουργία του συγκεντρωτικού καταπιεστικού κράτους (Γκλotts 1986: 23). Η μόνη ελπίδα για τις δημοκρατικές κοινωνίες είναι η ενεργοποίηση του κοινωνικού συνόλου εκ των άνω, τα νέα κοινωνικά κινήματα. Υπό αυτό το πρίσμα, το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης αντιμετωπίζεται ως τεράστια πρόκληση, ως το μεγάλο στοίχημα. Οι νέες τεχνολογίες, η οικολογική συνείδηση, η αποδοχή του διαφορετικού, η διαχείριση των κινδύνων του σύγχρονου καπιταλισμού μέσω του ελέγχου της οικονομίας της αγοράς⁶⁹, συνθέτουν τη νέα ρεαλιστική ουτοπία της σοσιαλδημοκρατίας (Γκίντενς 1999: 386). Η παγκοσμιοποίηση, αναγνωρισμένη ως ένα σύνθετο πλέγμα διαδικασιών, επιτάσσει την ατομική δράση και ευθύνη. Η έννοια του νέου ατομισμού – υποκειμενικότητας – δεν είναι στην ουσία απαξιώτικη και αντίθετη προς την κοινωνική αλληλεγγύη, αλλά ο μόνος δρόμος ελευθερίας και χειραφέτησης (Ipid: 146). Ως πρόταγμα κοινωνικής και προσωπικής συμπεριφοράς, συνδέεται με την υποχώρηση της παράδοσης και των εξισωτικών συλλογικοτήτων ως συνέπεια της παγκοσμιοποίησης. Η διαμόρφωση παγκόσμιας αλληλεγγύης επιβάλλει να σκεπτόμαστε με τρόπο μετα-παραδοσιακό χωρίς αυτό να σημαίνει ότι υπάρχει σύγκλιση με την ατομιστική ιδιοτέλεια της νεοφιλελεύθερης θεωρίας (Μπεκ 1999: 274).

Το κράτος δε θα μπορούσε να λείπει από την αναλυτική σκέψη των θεωρητικών της σύγχρονης σοσιαλδημοκρατίας. Το σύγχρονο κοινωνικό κράτος οφείλει να είναι ενεργό και προσανατολισμένο στις νέες οικουμενικές συνθήκες της οικονομίας. Δε μπορεί να λειτουργεί πλέον με βάση το κείνσιανό πρότυπο, γιατί στις νέες συνθήκες οικονομικής στασιμότητας δε θα είναι βιώσιμο. Για τον Giddens: «Το κράτος πρόνοιας που συγκροτούσε τον πυρήνα της σοσιαλδημοκρατικής πολιτικής, σήμερα πλέον παράγει τόσα τουλάχιστον προβλήματα όσα κι αυτά που επιλύει» (Giddens 1998: 33). Κατά συνέπεια, το κοινωνικό κράτος δε μπορεί να εξαντλείται σε αναδιανεμητικές πολιτικές προκειμένου να

⁶⁹ Στοιχείο που παραπέμπει στην αποδοχή του καπιταλισμού, έστω και με τους απαιτούμενους ελεγκτικούς μηχανισμούς, ως τη μόνη πρόταση για την οικονομική πρόοδο και την ευημερία.

εξασφαλίσει την κοινωνική συνοχή και ευημερία. Οφείλει να διαμορφώσει ένα νέο μοντέλο προστασίας, στα πλαίσια του οποίου θα αναδεικνύονται οι ατομικές ικανότητες και θα παρέχονται ίσες ευκαιρίες σε όλους για ουσιαστική συμμετοχή στα οικονομικά και κοινωνικά δρώμενα (Φρολόβ 1992: 30). Στην ουσία, πρόκειται για τη μειωμένη ηθική υποχρέωση της πολιτείας να εγγυάται την πλήρη απασχόληση και την κοινωνική ασφάλιση

70.

Είναι γεγονός ότι, η σύγχρονη σοσιαλδημοκρατία συντίθεται από ένα σύνολο πολιτικών και θεωρητικών τάσεων που εμφανίζουν ιδιαίτερη ποικιλομορφία. Από τη διαλογική συμμετοχική δημοκρατία και την έννοια της κοινωνικής συμπερίληψης του Τρίτου Δρόμου του Γκίντενς και την κοινωνία των 2/3 του Γκλotts έως τη γραφικότητα της κοινωνικής εργασίας του Γκορζ. Και από τη ρεαλιστική εκδοχή του Τρίτου Δρόμου της σοσιαλδημοκρατίας του Τ. Μπλερ, την κοινωνική σοσιαλδημοκρατία του Ζοσπέν και στη συνέχεια του Ολάντ έως και τον οραματιστή της οικουμενικής κοινωνίας, Μπ. Κλίντον. Στην πραγματικότητα όμως οι σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις της τελευταίας εικοσαετίας, αρκετές εκ των οποίων είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο στις παγκόσμιες εξελίξεις, δεν ήταν παρά μία διαφορετική κυβερνητική εκδοχή αναπαραγωγής του μεταβιομηχανικού καπιταλισμού με κάποια μεγαλύτερη δόση κοινωνικής ευαισθησίας λόγω των ιδεολογικών καταβολών της (Γκορζ 1999: 24-25). Με πρώτο ζητούμενο τον εκσυγχρονισμό και αντλώντας λεκτικούς όρους από το οπλοστάσιο της Δεξιάς, όπως ανταγωνιστικότητα και ποσοτικοποίηση στόχων, λειτουργεί απολύτως συμβατά με τις δυνάμεις της αγοράς και ανακηρύσσει το κεφάλαιο ως κοινωνικό εταίρο⁷¹, και όχι ως ταξικό αντίπαλο. Οι πολυεθνικές επιχειρήσεις και το ιδιωτικό κεφάλαιο ταυτίζονται καταχρηστικά με την ανάπτυξη και την ευημερία, παρόλο που τα μέχρι τώρα δεδομένα μιλούν για διόγκωση του ιδιωτικού κέρδους και απουσία παραγωγικών επενδύσεων (Βεργόπουλος 1999: 403-404). Κινούμενη προς την ίδια κατεύθυνση με τη μονεταριστική λογική, έχει αποδεχθεί πλήρως τις πολιτικές λιτότητας, τις ευέλικτες μορφές εργασίας και τη συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας.

Το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης αποτέλεσε το τέλειο άλλοθι για την υιοθέτηση των συντηρητικών πολιτικών. Η μία και οικουμενική κοινωνία ως πραγμάτωση της

⁷⁰ Αντίληψη η οποία εμφανίζεται κατά διαστήματα στον πολιτικό λόγο των σοσιαλδημοκρατών: Ο Γκλotts είχε χαρακτηριστικά δηλώσει ότι θα έπρεπε: «...η αριστερά να πάρει διαζύγιο από πολλά ζωτικά ψεύδη. Από την εν μέρει τυφλή πίστη στη διαρκή δημιουργία θέσεων εργασίας μέσω κρατικών προγραμμάτων απασχόλησης για παράδειγμα ή από το υψηλότερο κόστος των δημοσίων υπηρεσιών», Βλ. στο Γκλotts Π., *Μανιφέστο για μία Νέα Αριστερά*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1986, σελ. 39.

⁷¹ Η σοσιαλδημοκρατική ελίτ της Ευρώπης έχει ενσωματωθεί πλήρως στα διοικητικά επιτελεία των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων και των ιδιωτικών επιχειρήσεων. Μία ενσωμάτωση που δε συμβαδίζει με τους παραδοσιακούς δεσμούς που έχει η σοσιαλδημοκρατία με τον κόσμο της εργασίας. Βλ. στο Bensaid D., «Η χλιαρή δύναμη της σοσιαλδημοκρατίας», *Καθημερινή*, 3/1/1999.

ελευθερίας, στην ουσία αποτελεί την ιδεολογική επικάλυψη για την προώθηση εμπορικών και οικονομικών εθνικών συμφερόντων χωρίς φραγμούς (Τσόμσκι 1996: 263). Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η εμπορική πολιτική της κυβέρνησης Κλίντον και το εγχείρημα της ΟΝΕ στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Επιπλέον, στο όνομα της παγκόσμιας συνεργασίας, η Ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία σύρεται πίσω από τις μιλιταριστικές επιδιώξεις των ΗΠΑ υπό το μανδύα των ‘ανθρωπιστικών παρεμβάσεων’, όπως στις πολεμικές συρράξεις του Κοσσόβου, του Περσικού Κόλπου κλπ. (Τσόμσκι 1999: 258).

Εν τέλει, ο σοσιαλισμός σήμερα αποτελεί μία πολύ μακρινή και αδιόρατη ανάμνηση για την Ευρωπαϊκή Σοσιαλδημοκρατία. Μπορεί να διαφοροποιείται ως ένα βαθμό από τις νεοφιλελεύθερες επιλογές σε ζητήματα κοινωνικής πολιτικής και οικολογικής συνείδησης, να υποστηρίζει με θέρμη την τεχνολογική επανάσταση και τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης, αλλά στους βασικούς άξονες πολιτικής συναινεί με την αγοραία λειτουργία των κοινωνικών σχηματισμών. Κατά τα νεοφιλελεύθερα πρότυπα, αποδέχεται το νέο μοντέλο παραγωγής και εργασίας ως φυσική εξέλιξη και όχι ως προϊόν συνειδητής επιλογής για την ταξική παλινόρθωση του κεφαλαίου. Οι πολιτικές πρακτικές της εμφανίζουν αρκετά σημεία σύγκλισης με τις αντίστοιχες των δεξιών κομμάτων, γεγονός που την καθιστά αναξιόπιστη και αλλοτριώνει τον κοινωνικό – ανθρωπιστικό χαρακτήρα της. Δεν υπάρχει μεγαλύτερη επιβεβαίωση για τη μετάλλαξη της σοσιαλδημοκρατίας από το σχόλιο του πρώην Προέδρου του Eurogroup, Ζαν Κλοντ Γιούνκερ, σε συνέντευξη που παραχώρησε στην εφημερίδα *ΤΟ ΒΗΜΑ*. Ερωτώμενος για την πρόταση των Ευρωπαίων Σοσιαλιστών να αντικατασταθεί η Τρόικα στην Ελλάδα από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, απάντησε χωρίς περιστροφές: *«Έχω τις αμφιβολίες μου για τον τρόπο με τον οποίο η Τρόικα λειτουργεί στην Ελλάδα και στις υπόλοιπες χώρες. Δεν πιστεύω όμως ότι θα ήταν καλύτερο για τα κράτη αυτά να αντικαταστήσουν την Τρόικα με ένα άλλο σώμα. Αναφερθήκατε στους Ευρωπαίους Σοσιαλιστές... Ορισμένες φορές εκπλήσσω συνομιλητές μου λέγοντάς τους ότι από τα 17 κράτη-μέλη της ευρωζώνης, στα 12 υπάρχουν σοσιαλιστικές κυβερνήσεις. Να σας θυμίσω... [συνεχίζει] ότι ο Ολλανδός Υπουργός Οικονομικών, που είναι και Πρόεδρος του Eurogroup, αλλά και ο Φιλανδός Υπουργός Οικονομικών προέρχονται από σοσιαλιστικά κόμματα. Οι Σοσιαλιστές συμπεριφέρονται σαν να μην υπήρξαν ποτέ κομμάτι αυτής της ιστορίας. Ξέρετε γνωρίζω πολύ καλά ποιος έχει πει τι...»* (Κρουστάλλη & Αθανασόπουλος 2013: Α19).

- **Η Ευρώπη σε νεοφιλελεύθερη τροχιά**

Με τον πολιτικό (και πνευματικό) κόσμο να έχει ασπαστεί σε μεγάλο βαθμό το μοντέλο των νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων, η Ευρωπαϊκή Ένωση εγκαινίασε μία νέα περίοδο αναπτυξιακής οικονομικής πολιτικής. Σ' αυτό βέβαια συνέβαλε αποφασιστικά και η πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού, απότοκο της οποίας ήταν η επαναχάραξη του γεωγραφικού χάρτη της Ανατολικής Ευρώπης. Στη θέση των οκτώ κρατών που προϋπήρχαν, εμφανίστηκαν είκοσι έξι ανεξάρτητα κράτη. Οι ηγέτες της ΕΟΚ είδαν στην Ανατολική Ευρώπη το πρόσφορο έδαφος για την επέκταση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και άρχισαν να δέχονται ως μέλη στην Κοινότητα τις πρώην κομμουνιστικές χώρες του Ανατολικού Μπλοκ. Η διευρυμένη Ευρωπαϊκή Ένωση διαμόρφωσε ένα νέο πλαίσιο οικονομικών δραστηριοτήτων (Berend 2009: 391).

Τα πρώτα βήματα προς την κατεύθυνση μίας ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς είχαν γίνει με την υπογραφή της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης στη Σύνοδο του Λουξεμβούργου το 1986, στην οποία ενσωματώθηκε η Λευκή Βίβλος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής με τον τίτλο *“Η ολοκλήρωση της εσωτερικής αγοράς”* (είχε πρωτοδημοσιευθεί το 1985). Η Λευκή Βίβλος ενθάρρυνε ανοιχτά την ολοκλήρωση της ενιαίας εσωτερικής αγοράς, με κύρια επιχειρήματα την υποχώρηση της ευρωπαϊκής ανταγωνιστικότητας στους κλάδους υψηλής τεχνολογίας και τη συνακόλουθη απειλή για την εθνική ασφάλεια των χωρών-μελών της Κοινότητας. Σύμφωνα με τις προτάσεις της, η διαδικασία ολοκλήρωσης θα έπρεπε να είχε επιτευχθεί έως τα τέλη του 1992, ώστε να αρθεί κάθε εμπόδιο στην ελεύθερη διακίνηση κεφαλαίων, υπηρεσιών, προϊόντων και πολιτών. Αποτελούσε κοινή πεποίθηση των Ευρωπαίων ηγετών ότι, η λειτουργία μίας τέτοιας αγοράς θα προσέδιδε τον αναγκαίο δυναμισμό στην ευρωπαϊκή οικονομία και επιχειρηματικότητα και θα την καθιστούσε ανταγωνιστική έναντι των Αμερικανών και των Ιαπώνων (Gilpin 2004: 243).

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990, η λήξη του ψυχρού πολέμου με την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και την επανένωση της Γερμανίας, επιτάχυναν την όλη διαδικασία τόσο ως προς τη λογική του εγχειρήματος όσο και ως προς τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα. Έτσι, το Δεκέμβριο του 1991, στη Διάσκεψη Κορυφής του Μάαστριχτ, συμφωνήθηκε η επίσπευση της τήρησης ενός χρονοδιαγράμματος για την πολιτική και οικονομική ενότητα, το οποίο έθετε τις βάσεις για τη μετεξέλιξη της ΕΟΚ στη σημερινή Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.). Η Συνθήκη του Μάαστριχτ υπήρξε προϊόν γαλλογερμανικής συμμαχίας στη βάση μίας ανταλλαγής πολιτικών και οικονομικών συμφερόντων. Η Γαλλία, με προφανή στόχο να αντιμετωπίσει την ανάκαμψη της γερμανικής οικονομίας, επιζητούσε μεγαλύτερη συμμετοχή στον έλεγχο των χρηματοοικονομικών και

νομισματικών υποθέσεων της Ευρώπης. Η δε Γερμανία, για λόγους πολιτικής και στρατιωτικής ασφάλειας, επεδίωκε μία συγκεντρωτική θεσμική δομή, ένα ευρωπαϊκό ομοσπονδιακό πολιτικό οικοδόμημα. Επί μακρόν, η Γερμανία βρισκόταν στο ενδιάμεσο της σταθερής Δ. Ευρώπης και της ασταθούς Ανατολικής με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζει εξωτερικές πιέσεις. Επιπροσθέτως, ο καγκελάριος Helmut Kohl, ήταν εξαιρετικά ανήσυχος για το ενδεχόμενο μίας πιθανής αναβίωσης του γερμανικού εθνικισμού, γεγονός που θα έθετε σε κίνδυνο την επανένταξη της χώρας στις δημοκρατικές δυνάμεις της νέας Ευρώπης. Εν τέλει, η Γερμανία απέκτησε λόγο στη γαλλική εξωτερική πολιτική, και η Γαλλία πήρε ως αντάλλαγμα το ευρώ, παρά τις αρχικές διαφωνίες των γερμανών, και τον εξευρωπαϊσμό της Γερμανικής Κεντρικής Τράπεζας (ipid: 242-245).

Η Συνθήκη του Μάαστριχτ (Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση) προέβλεπε τη δημιουργία μία Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης (ONE) και την πολιτική ενοποίηση της Ε.Ε. μέσω της εγκαθίδρυσης ενός ευρωπαϊκού ομοσπονδιακού πολιτικού συστήματος που θα ασκούσε κοινές πολιτικές σε θέματα εξωτερικής πολιτικής και ασφάλειας. Με εμφανή τη δυσκολία της πολιτικής ενοποίησης, λόγω σφοδρών αντιρρήσεων από τα κράτη-μέλη και τα γερμανικά ομόσπονδα κράτη (Lander), η συμφωνία περιορίστηκε στην αρχή της επικουρικότητας βάση της οποίας προβλεπόταν το δυνατόν χαμηλότερο επίπεδο κυβερνητικού παρεμβατισμού. Κατά συνέπεια, το κύριο βάρος της συνθήκης έπεσε στην οικονομική και νομισματική ενοποίηση με κύρια εργαλεία το κοινό ευρωπαϊκό νόμισμα (ευρώ) και την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ). Το εγχείρημα της ONE χωρίστηκε σε τρία βασικά στάδια: Το πρώτο στάδιο ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 1990· προέβλεπε την κατάργηση των περιορισμών στην κίνηση κεφαλαίων και το νομισματικό συντονισμό των κρατών-μελών με την εισαγωγή του νομίσματος κάθε χώρας στο Ευρωπαϊκό Νομισματικό Σύστημα (ΕΝΣ). Επίσης, στο πρώτο στάδιο, δημιουργήθηκε το αρχικό πλαίσιο σύγκλισης των οικονομιών με στενά κριτήρια (πληθωρισμός, δημόσια ελλείμματα, δημόσιο χρέος και επιτόκια). Η έναρξη του δεύτερου σταδίου τοποθετείται στον Ιανουάριο του 1994 και χαρακτηρίζεται από την αυστηροποίηση των όρων σύγκλισης στην πορεία μετάβασης προς την ONE. Ιδρύθηκε το Ευρωπαϊκό Νομισματικό Ινστιτούτο (ΕΝΙ) με στόχο να συντονίζει τις νομισματικές πολιτικές και να ελέγχει την εφαρμογή των όρων σύγκλισης των ευρωπαϊκών οικονομιών. Ένα από τα σημαντικότερα προαπαιτούμενα ήταν η διατήρηση του ελλείμματος στον κρατικό προϋπολογισμό κάθε χώρας σε ποσοστό μικρότερο του 3% από το ΑΕΠ της. Προς το τέλος του δεύτερου κύκλου, ιδρύθηκαν η ΕΚΤ και το Ευρωπαϊκό Σύστημα Κεντρικών Τραπεζών (ΕΣΚΤ) με στόχο τη χάραξη ενιαίας νομισματική πολιτικής. Τελικά, το 1998, με

τις τακτικές της «δημιουργικής λογιστικής», οριστικοποιήθηκε ο κατάλογος των έντεκα κρατών-μελών που πληρούσαν τις προϋποθέσεις σύγκλισης και η διαδικασία ολοκλήρωσης έμπαινε στο τελευταίο της στάδιο. Από την 1^η Ιανουαρίου του 1999, οι συναλλαγματικές ισοτιμίες της ζώνης του ευρώ κλείδωσαν και η ΕΚΤ ήταν πλέον η κυρίαρχη κεντρική τράπεζα. Όλα τα εθνικά νομίσματα αντικαταστάθηκαν σταδιακά από το ευρώ και η καταπολέμηση του πληθωρισμού έγινε το κύριο μέλημα των εθνικών οικονομιών σύμφωνα με τις προσταγές της ευρωζώνης (ipid: 242-251).

Η Συνθήκη του Μάαστριχτ υπήρξε αναμφίβολα η πρώτη καθαρή και συγκροτημένη νεοφιλελεύθερη στροφή στην Ευρώπη. Η απελευθέρωση της κίνησης των κεφαλαίων, η ενοποίηση των εθνικών αγορών και το ενιαίο νόμισμα, οι ευέλικτες μορφές εργασίας, η κυριαρχία των αντιπληθωριστικών δημοσιονομικών πολιτικών κατά το μονεταριστικό υπόδειγμα, αποτελούν κατ' ουσίαν την πλήρη ευθυγράμμιση των ευρωπαϊκών πολιτικών με τις αρχές της Συναίνεσης της Ουάσινγκτον. Και ως τέτοια, έτυχε καθολικής αποδοχής από τους πολιτικούς φορείς και από τα θεσμικά όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ενδεικτικά, καταθέτουμε απόσπασμα από ενημερωτικό έντυπο που δημοσιεύθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή στις αρχές του **2009**, με αφορμή τα δέκα χρόνια από την υιοθέτηση του ενιαίου νομίσματος και τίτλο *“Δέκα χρόνια με το ευρώ: 10 ιστορίες επιτυχίας”*: *«Ωστόσο, τα πλεονεκτήματα του ευρώ δε φαίνονται μόνο σε αριθμούς και στατιστικά στοιχεία. Παρέχει περισσότερες επιλογές, μεγαλύτερη βεβαιότητα, περισσότερη ασφάλεια και περισσότερες ευκαιρίες στην καθημερινή ζωή των πολιτών. Στο παρόν φυλλάδιο, παρουσιάζουμε κάποια παραδείγματα του πως το ευρώ έχει επιφέρει, και συνεχίζει να επιφέρει, πραγματικές βελτιώσεις στη ζωή των ανθρώπων σε όλη την Ευρώπη. Οι άνθρωποι που παρουσιάζονται σε αυτές τις δέκα ιστορίες είναι φανταστικοί: περιγράφουν συνήθεις καταστάσεις με βάση τα πραγματικά δεδομένα»* (Krugman 2012: 192)⁷².

⁷² Βέβαια, όπως θα διαπιστώσουμε στην πορεία της εργασίας η ευρωζώνη παρουσίαζε εξαρχής δομικά προβλήματα ως ενιαίο νομισματικό σύστημα, βλ. στο Κεφάλαιο 6 της παρούσης εργασίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟΥ ΚΑΔΡΟΥ

Το νέο διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα, ως απότοκο της φιλελευθεροποίησης των αγορών, χαρακτηρίζεται από την ακανόνιστη, ταχύτατα εξελισσόμενη και σε τεράστια κλίμακα ελεύθερη διακίνηση των κεφαλαιακών ροών. Η ρευστότητα του κεφαλαίου και ο προσανατολισμός σε βραχυπρόθεσμες επενδυτικές πράξεις με καθαρά κερδοσκοπικό χαρακτήρα, δημιούργησαν ένα χρηματοοικονομικό σύστημα ευάλωτο στις διαδοχικές κρίσεις, η συχνότητα των οποίων όμως είναι ιδιαίτερα ανησυχητική. Πρόδρομοι αυτών των κρίσεων υπήρξαν σε όλη την ιστορία του παγκόσμιου καπιταλισμού · από τη ‘μανία της τουλίπας’ το 1637 στην Ολλανδία, τη ‘Φούσκα της Εταιρείας της Νότιας Θάλασσας’ στην Αγγλία (1720) έως και το ‘μεγάλο κραχ’ του 1929 στις ΗΠΑ, όπου το επενδυτικό ρίσκο κινήθηκε εκτός οικονομικής και ηθικής νομιμότητας (Gilpin 2004: 169). Από το 1973 και εντεύθεν όμως έχουν λάβει χώρα πολυάριθμες οικονομικές κρίσεις (κυρίως χρηματοπιστωτικές, βλ. Πίνακα 5), σε αντιδιαστολή με τη χρονική περίοδο 1945-1973 κατά την οποία οι κρίσεις ήταν στο περιθώριο της οικονομικής και κοινωνικής πραγματικότητας.

Πίνακας 5

Κρίσεις χρηματοπιστωτικού συστήματος αναπτυγμένων χωρών

ΧΩΡΕΣ	Αρχικό έτος κρίσης
<i>Σχεδόν συστημικές κρίσεις</i>	
Ισπανία	1977
Νορβηγία	1987
Φινλανδία	1991
Σουηδία	1991
Ιαπωνία	1992
<i>Ελαφρότερες κρίσεις</i>	
Ηνωμένο Βασίλειο	1974
Γερμανία	1977
Καναδάς	1983
ΗΠΑ	1984
Ισλανδία	1985
Δανία	1987
Ν. Ζηλανδία	1987
Αυστραλία	1989
Ιταλία	1990
Ελλάδα	1991
Ηνωμένο Βασίλειο	1991
Γαλλία	1994
Ηνωμένο Βασίλειο	1995

Πηγή: Reinhart C. & K. Rogoff, *This Time is Different*, Princeton University Press, 2009, σελ. 216

Μέχρι σχεδόν τα τέλη της δεκαετίας του 1990 οι κυρίαρχοι οικονομικοί κύκλοι προωθούσαν την αντίληψη ότι η ανθρωπότητα είχε απαλλαγεί από τα δεινά των οικονομικών κρίσεων λόγω της τελειότητας του συστήματος της ελεύθερης αγοράς και της τεχνολογικής προόδου. Προεξοφλούσαν το τέλος των ‘οικονομικών κύκλων’⁷³ και σημείωναν ότι ακόμη κι αν παρουσιασθούν κάποιες κρίσεις, αυτές δε θα οφείλονται στην εγγενή λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος. Ωστόσο, η κρίση της περιόδου 1997-1998 που ξεκίνησε από τις χώρες της Ανατολικής Ασίας και μεταδόθηκε σε αρκετές χώρες ανά την υφήλιο, έδειξε ξεκάθαρα ότι το χρηματοπιστωτικό σύστημα που είχε οικοδομηθεί από τη νεοφιλελεύθερη θεωρία μπορούσε να γίνει επικίνδυνα εύθραυστο (Gilpin2004: 172).

⁷³ Ακόμη και το 2003, ο Ρ. Λούκας, Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Σικάγο και βραβευμένος με Νόμπελ Οικονομίας το 1995, ισχυριζόταν ότι ο οικονομικός κύκλος είχε δαμαστεί σε τέτοιο βαθμό που η οποιαδήποτε συζήτηση για μία παρατεταμένη ύφεση ήταν άκαιρη. Στο ίδιο μήκος κύματος και ο Πρόεδρος της Ομοσπονδιακής Τράπεζας των ΗΠΑ, Μ. Μπερνάκι, διακήρυξε ότι η μακροοικονομική πολιτική έχει λύσει το πρόβλημα του οικονομικού κύκλου. Βλ. στο Κρούγκμαν Π., *Η κρίση του 2008 και η επιστροφή των οικονομικών της ύφεσης*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2009, σ.σ. 39-40.

Την κυρίαρχη οικονομική αντίληψη της εποχής αμφισβήτησε ένας μη διακεκριμένος έως τότε οικονομολόγος, ο Hyman Minsky, με τη διατύπωση της θεωρίας της “χρηματοοικονομικής αστάθειας”. Σύμφωνα με τον Minsky, η ανορθολογικότητα των οικονομικών-επενδυτικών πράξεων και οι χρηματοπιστωτικές κρίσεις είναι εγγενές χαρακτηριστικό του σύγχρονου καπιταλισμού. Η έκρηξη μίας χρηματοπιστωτικής κρίσης προκαλείται από τη ‘μετατόπιση’ ή διαφορετικά τον εξωγενή κλονισμό της οικονομίας, ο οποίος όμως θα πρέπει να είναι αρκετά δυνατός και διεισδυτικός. Ο εξωτερικός κλονισμός μπορεί να έχει τη μορφή πολέμου, αυξομείωσης της παραγωγής ή να σχετίζεται με καινοτόμα στοιχεία που προκύπτουν από την τεχνολογική πρόοδο. Οι συντριπτικές αλλαγές που επιφέρει δημιουργούν νέες ευκαιρίες για κέρδος και πυροδοτούν επενδυτική έκρηξη. Στο νέο περιβάλλον αυξάνονται γεωμετρικά οι τραπεζικές πιστώσεις που τροφοδοτούν τις επενδύσεις και κατ’ επέκταση τη συνολική προσφορά χρήματος. Τα ιδιωτικά κεφάλαια και οι τραπεζικές πιστώσεις κατευθύνονται προς την ενίσχυση της κερδοσκοπικής έκρηξης με αποτέλεσμα να εντείνονται η προσφορά χρήματος και η επεκτατική δραστηριότητα. Σ’ αυτό το στάδιο της ευφορίας, η κερδοσκοπική αύξηση των τιμών προσδίδει κύρος στη συγκεκριμένη αγορά με αποτέλεσμα όλο και περισσότεροι επενδυτές, με στόχο πάντα το κέρδος, να τοποθετούν νέα κεφάλαια αγνηφώντας τους “νόμους” της ορθολογικής επενδυτικής συμπεριφοράς και την επικινδυνότητα της εν λόγω αγοράς. Στη βάση αυτής της ανορθολογικής εξέλιξης, η έντονη επενδυτική δραστηριότητα μεταβάλλεται σε “μανία” ή κοινώς “φούσκα”. Στο ανώτερο όμως σημείο της κερδοσκοπικής φούσκας, κάποιοι επενδυτές με επαρκή και εμπιστευτική πληροφόρηση, αποσύρουν τα κεφάλαιά τους προς άλλες πιο ‘ποιοτικές’ επενδύσεις. Οι κερδοσκόποι πωλούν τα υπερτιμημένα περιουσιακά τους στοιχεία, οι αγορές πέφτουν σε χρηματοπιστωτικό πανικό και οι συνέπειες επιβαρύνουν (ανάλογα με την ένταση του πανικού) τα τραπεζικά ιδρύματα, τις επιχειρήσεις, ακόμη και ολόκληρα κράτη. Η κατάρρευση των τιμών οδηγεί σε χρεοκοπίες, οι τράπεζες σταματούν να χορηγούν δάνεια και πολύ πιθανόν να υπάρξει οικονομική ύφεση (ipid: 172-174).

Το θεωρητικό μοντέλο του Minsky αμφισβητήθηκε έντονα από τους επαγγελματίες οικονομολόγους. Κατά πρώτον, μία χρηματοπιστωτική κρίση συνιστά ιστορική συγκυρία με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και δε μπορεί να ερμηνευτεί με γενικές θεωρίες. Κατά δεύτερον, οι θεωρίες περί αστάθειας, αβεβαιότητας και κερδοσκοπίας δε συμβαδίζουν με τη νομοτελειακή ορθολογικότητα του συστήματος της ελεύθερης αγοράς. Ο M. Friedman ισχυρίζεται ότι, από τη στιγμή που οι οικονομικοί δρώντες λειτουργούν ορθολογικά, απομακρύνεται το ενδεχόμενο κερδοσκοπίας σε μία οικονομία της αγοράς. Η λεγόμενη

κερδοσκοπία δεν αποτελεί παρά την προσπάθεια των επενδυτών να προστατευθούν από τις ανορθολογικές πρακτικές του κρατικού παρεμβατισμού. Αντιθέτως, για τον Kindleberger, αν και δεν αποδέχεται τις χρηματοπιστωτικές κρίσεις ως εγγενές χαρακτηριστικό του καπιταλισμού, η θεωρία του Minsky για τη ριζοκίνδυνη κερδοσκοπία μπορεί να βρει εφαρμογή στα διεθνή χρηματοοικονομικά (ipid: 174-175).

Στην πορεία, πλειάδα ερευνών και εργασιών ασχολήθηκαν με τα χαρακτηριστικά και τις συνέπειες των τραπεζικών και συναλλαγματικών κρίσεων ή των κρίσεων χρέους και το πώς αυτές επηρεάζουν την παγκόσμια οικονομία. Οι Kaminsky και Reinhart, έπειτα από εμπειρική μελέτη σε 76 πρόσφατες συναλλαγματικές κρίσεις και σε 26 αντίστοιχες τραπεζικές κρίσεις, κατέληξαν στα εξής συμπεράσματα:

- ✓ Οι τραπεζικές και συναλλαγματικές κρίσεις εμφανίζονται να έχουν άμεση συσχέτιση με την ελεύθερη διακίνηση των χρηματοοικονομικών ροών, με τις πρώτες να προηγούνται χρονικά των δεύτερων.
- ✓ Η ύπαρξη κυκλικών συσχετίσεων μεταξύ συναλλαγματικών και τραπεζικών κρίσεων επιβεβαιώνεται, καθώς σύμφωνα με τις ενδείξεις, τα δομικά προβλήματα του τραπεζικού τομέα εντείνονται από τις συναλλαγματικές κρίσεις.
- ✓ Η ένταση μίας χρηματοοικονομικής κρίσης αυξάνεται όταν πρόκειται για ταυτόχρονη εκδήλωση συναλλαγματικής και τραπεζικής κρίσης⁷⁴ (Kaminsky & Reinhart 1999: 475-498).

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει και η απόπειρα του Kamin να συγκρίνει τις κρίσεις χρέους της δεκαετίας του 1980 σε 15 χώρες⁷⁵, με την κρίση-Τεκίλα που έπληξε το Μεξικό και την Αργεντινή τη διετία 1994-1995 και τη χρηματοοικονομική κρίση των χωρών της Ανατολικής Ασίας στα τέλη της δεκαετίας του 1990 με μεταδοτικές παρενέργειες στις οικονομίες της Λατινικής Αμερικής, της Ρωσίας και της Νότιας Αφρικής. Η συγκεκριμένη έρευνα καταδεικνύει ομοιότητες μεταξύ των τριών ομάδων κρίσεων, οι οποίες εντοπίζονται στην κατάρρευση των τιμών, στην απότομη πτώση των συναλλαγματικών αποθεμάτων, στους χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης και στις δυσλειτουργίες του τραπεζικού τομέα (Kamin 1999: 503-511). Επίσης, για τον Φ. Ραμπίνι, η ιστορία των κραχ μας διδάσκει ότι υπάρχουν τρεις σταθερές που επαναλαμβάνονται εδώ και αιώνες⁷⁶:

⁷⁴ Στα ίδια συμπεράσματα καταλήγει και η έρευνα των Hutchison & Glick. Βλ. σχετ. στο Hutchison M. & R. Glick, "Banking and Currency Crises: How common are Twins?", *UCSC Department of Economics*, Working Paper No 488.

⁷⁵ Στις 15 χώρες περιλαμβάνονται οι: Αργεντινή, Βολιβία, Βραζιλία, Χιλή, Κολομβία, Ακτή Ελεφαντοστού, Ισημερινός, Μεξικό, Μαρόκο, Νιγηρία, Περού, Φιλιππίνες, Ουρουγουάη, Βενεζουέλα και Γιουγκοσλαβία.

⁷⁶ Ο Φρεντερίκο Ραμπίνι είναι συντάκτης στην εφημερίδα «La Repubblica» και διδάσκει στο Πανεπιστήμιο του

1. Πριν από την έλευση μίας χρηματοοικονομικής κρίσης, μεσολαβεί μία περίοδος κερδοσκοπικής μανίας, η λεγόμενη 'φούσκα'. Κατά τη διάρκεια της φούσκας κάνουν την εμφάνισή τους σημάδια χαλάρωσης των νομισματικών κανόνων, εύκολου δανεισμού και δημιουργία κλίματος για συνεχή κερδοσκοπία.
2. Η εμπειρία του κραχ έχει ως αποτέλεσμα τη θέσπιση ρυθμιστικών κανόνων, εντατικοποίηση των ελεγκτικών μηχανισμών και μεγαλύτερες απαγορεύσεις.
3. Η τρίτη και τελευταία σταθερά επαναφέρει τον φαύλο κύκλο. Το νέο ρυθμιστικό πλαίσιο αμφισβητείται, οι νέοι νόμοι υποχωρούν μπροστά στα νέα κερδοσκοπικά παιχνίδια και προετοιμάζεται το έδαφος για τη νέα κερδοσκοπική φούσκα.

Τέλος, όσον αφορά τη διάχυση της κρίσης σε εξωτερικές οικονομίες, ο Summers ισχυρίζεται ότι αυτή πραγματοποιείται μέσω επτά διαφορετικών μηχανισμών:

- 1) Τη συνύπαρξη κοινών αρνητικών παραγόντων σε μία ή περισσότερες χώρες, για παράδειγμα κρίση στην αγορά μετοχών.
- 2) Η εμπορική συνεργασία μεταξύ δύο χωρών συνιστά παράγοντα μεταφοράς αρνητικών επιπτώσεων σε τιμές και εισοδήματα.
- 3) Οι χρηματοοικονομικοί δεσμοί είναι τόσο ισχυροί πλέον, ώστε οι εξελίξεις στην αγορά ή τον τραπεζικό τομέα μίας χώρας να συμπαρασύρουν και τις υπόλοιπες.
- 4) Η μείωση ρευστότητας στην οικονομία μίας χώρας έχει ως αποτέλεσμα και τη μείωση των επενδύσεων στο εξωτερικό.
- 5) Η διασπορά του πανικού στους επενδυτές οδηγεί στην κατάρρευση των τιμών.
- 6) Η περίοδος κρίσης διαταράσσει το επενδυτικό κλίμα της εκάστοτε χώρας και αναχαιτίζει την εισροή ξένων κεφαλαίων
- 7) Ο υψηλός ανταγωνισμός στο διεθνές εμπόριο μπορεί να οδηγήσει σε έντονες συναλλαγματικές υποτιμήσεις των νομισμάτων (Summers 2000: 4-14)

Οι πετρελαϊκές κρίσεις της δεκαετίας του 1970 (1973 και 1979) αποτελούν αναμφισβήτητα κομβικά σημεία στην αλλαγή του προτύπου της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Η είσοδος στη νέα εποχή του άκρατου νεοφιλελευθερισμού, εκτός από τη μετάβαση σ' ένα νέο μοντέλο παραγωγικής διαδικασίας, εγκαινίασε και μία περίοδο ενδημικών και μεταδοτικών χρηματοπιστωτικών κυρίως κρίσεων. Στη δεκαετία του 1980, η κρίση χρέους των αναπτυσσόμενων χωρών προκάλεσε αλυσιδωτές εξελίξεις σε μία σειρά από χώρες της Λατινικής Αμερικής και της Αφρικής. Στην επόμενη δεκαετία, εκδηλώθηκαν δύο ομάδες συσχετιζόμενων χρηματοπιστωτικών κρίσεων με επίκεντρο την κρίση-Τεκίλα

Μπέρκλεϊ. Για τις σταθερές στην ιστορία των κραχ, βλ. στο Ραμπίνι Φ., «Οι σταθερές των κραχ», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 9/11/2008.

στο Μεξικό (1994-95) και την κρίση των Ασιατικών Τίγρων (1997-98) με γεωγραφικό σημείο έναρξης την Ταϊλάνδη. Και στις δύο περιπτώσεις, η ανεξέλεγκτη λειτουργία του χρηματοπιστωτικού τομέα προκάλεσε μεταδοτικές κρίσεις με σοβαρές οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις (Χάρβεϊ 2007: 132-134). Στη συνέχεια, θα παραθέσουμε συνοπτικά τις σημαντικότερες κρίσεις που έλαβαν χώρα στο διάστημα της παγκόσμιας κατίσχυσης του νεοφιλελευθερισμού.

5.1. Η κρίση χρέους των αναπτυσσόμενων χωρών

Καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 οι χώρες της Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής εξυπηρετούσαν τις ανάγκες τους για κρατικές δαπάνες και ανάπτυξη μέσω του εξωτερικού δανεισμού. Στην περίπτωση των χωρών της Αφρικής το μεγαλύτερο μέρος του χρέους ήταν προς διεθνείς οργανισμούς και κυβερνήσεις, ενώ για τις χώρες της Λατινικής Αμερικής, το εξωτερικό χρέος ήταν προς τα μεγάλα τραπεζικά ιδρύματα της Αμερικής, κυρίως της Νέας Υόρκης. Η εκτίναξη της τιμής του πετρελαίου στη δεκαετία του '70 είχε δημιουργήσει πλεονάζοντα κεφάλαια στις χώρες του ΟΠΕΚ, τα οποία επενδύθηκαν στις τράπεζες της Νέας Υόρκης. Οι ενισχυμένες πλέον επενδυτικές τράπεζες της Νέας Υόρκης, στην προσπάθεια αναζήτησης νέων κερδών και αγορών, προχώρησαν στον εύκολο δανεισμό αναπτυσσόμενων κρατών όπως το Μεξικό, η Βραζιλία, η Χιλή ακόμη και η Πολωνία. Και όπως είχε δηλώσει ο Πρόεδρος της Citibank, Ο. Ρίστον: *«...οι χώρες δε μπορούν να την κοπανήσουν – ξέρεις πάντα που να τις βρεις με τα πρώτα ζόρια»* (Harvey 2011: 29).

Η πρώτη μεγάλη δοκιμασία δεν άργησε να κάνει την εμφάνισή της. Η απότομη αύξηση των επιτοκίων από το «σοκ Βόλκερ» είχε τραγικές συνέπειες για τον αναπτυσσόμενο κόσμο. Περισσότερα από 40 κράτη, κυρίως της Λατινικής Αμερικής αλλά και της Αφρικής, αδυνατούσαν να εξυπηρετήσουν το χρέος τους. Στην Αργεντινή, το κληροδοτημένο από τη χούντα χρέος των 45 δισεκατομμυρίων μετατράπηκε σε 65 δις δολάρια. Το χρέος της Βραζιλίας μέσα σε μία εξαετία διπλασιάστηκε από τα 50 δις στα 100 δις δολάρια. Στην Αφρική, το χρέος της Νιγηρίας ανήλθε στα 29 δις δολάρια από τα 9 δις που ήταν προ του σοκ της αύξησης των επιτοκίων. Παράλληλα, οι ίδιες χώρες βρέθηκαν αντιμέτωπες και με σοβαρά προβλήματα στο εξαγωγικό τους εμπόριο λόγω του κλονισμού των τιμών. Η επιδείνωση της συναλλαγματικής ισοτιμίας των νομισμάτων τους σε σχέση με το δολάριο και η συρρίκνωση του παγκόσμιου εμπορίου το 1981, οδήγησε σε μεγάλα

ελλείμματα στα εμπορικά ισοζύγια. Σύμφωνα με μελέτες του ΔΝΤ, οι αναπτυσσόμενες χώρες υπέστησαν 25 οικονομικά σοκ κατά τη διετία 1981-1983 και άλλα 140 στο αποκορύφωμα της κρίσης χρέους, μεταξύ 1984-1987 (Klein 2010: 218-219).

Η κορύφωση της κρίσης χρέους της δεκαετίας του 1980 έλαβε χώρα στο Μεξικό. Το εξωτερικό χρέος από 6,8 δις δολάρια το 1972 εκτινάχτηκε στα 58 δις το 1982. Η μείωση των κρατικών εσόδων αύξησε υπέρογκα το κόστος της εξυπηρέτησης του χρέους και τον Αύγουστο του 1982, το Μεξικό απείλησε με χρεοκοπία (Χάρβεϊ 2007: 138). Η κυβέρνηση Ρέιγκαν, η οποία ήταν αρνητικά διακείμενη ως προς τον εξισορροπητικό ρόλο του ΔΝΤ και σκεφτόταν να αποσύρει την υποστήριξή της προς αυτό, υπαναχώρησε υπό την απειλή μίας γενικευμένης κρίσης και με ορατό τον κίνδυνο οι αμερικάνικες τράπεζες να απολέσουν μεγάλο ποσοστό από τα μερίδια χαρτοφυλακίου που είχαν επενδύσει στην περιοχή. Η συντονισμένη δράση ΔΝΤ, Παγκόσμιας Τράπεζας και Υπουργείου Οικονομικών των ΗΠΑ υπό την καθοδήγηση του Τζ. Μπέικερ, εγγυήθηκαν τη χρηματοδότηση⁷⁷ του Μεξικό με αντάλλαγμα όμως την υιοθέτηση των νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων (άνοιγμα αγορών, ιδιωτικοποιήσεις, φιλελεύθερο χρηματοπιστωτικό σύστημα, ευέλικτες μορφές εργασίας). Έτσι, το 1984, για πρώτη φορά στην ιστορία της, η Παγκόσμια Τράπεζα παραχώρησε δωρεάν δάνειο σε μία χώρα με μοναδικό αντάλλαγμα την εφαρμογή του μονεταριστικού προγράμματος της διαρθρωτικής προσαρμογής. Το Μεξικό, υπό το νέο κυβερνήτη του, Ντε λα Μαντρίτ, εντάχθηκε στη νέα παγκοσμιοποιημένη οικονομία μέσω της προσχώρησης στη Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου (GATT) και την πιστή εφαρμογή του προγράμματος δημοσιονομικής λιτότητας (ipid: 138-139).

Η κρίση χρέους του 1982 προσέδωσε μία νέα διάσταση στην επιστημονική συζήτηση για τους κινδύνους και τις ανισορροπίες του παγκόσμιου χρηματοοικονομικού συστήματος. Ανέδειξε με έμφαση την ισχυρή αλληλεπίδραση που υπάρχει μεταξύ των οικονομιών σε παγκόσμιο επίπεδο. Τα χρηματοπιστωτικά συστήματα των αναπτυγμένων οικονομιών δεν απειλούνταν πλέον μόνο από τις δυσλειτουργίες του εγχώριου οικονομικού περιβάλλοντος αλλά είναι εξαιρετικά ευάλωτα και σε οικονομικά σοκ που προέρχονται και από τον αναπτυσσόμενο κόσμο. Επιπλέον, ο τρόπος δράσης των Διεθνών Οργανισμών στην απειλή οικονομικής κατάρρευσης της χώρας του Μεξικό, έμελλε να αποτελέσει πρότυπο διαχείρισης των κρίσεων σε μία σειρά από αντίστοιχες αρνητικές οικονομικές συγκυρίες και όχημα μετάδοσης των νεοφιλελεύθερων αρχών στον υπόλοιπο κόσμο

⁷⁷ Η Ομοσπονδιακή Τράπεζα και οι άμεσα εμπλεκόμενες αμερικανικές τράπεζες Citicorp, Bank of America και Manufactures Hanover, εξέλαβαν την αντιμετώπιση της κρίσης χρέους στο Μεξικό ως καθήκον υψίστης ασφαλείας. Βλ. στο Krugman P. & M. Obstfeld, *Διεθνής Οικονομική*, Αθήνα, εκδ. Κριτική, 1995, σελ. 453

5.2. Η «Μαύρη Δευτέρα» - 1987

Στις 19 Οκτωβρίου 1987, το αμερικάνικο χρηματιστήριο υπέστη τη μεγαλύτερη ημερήσια πτώση εν καιρώ οικονομικής ειρήνης. Ο δείκτης Dow Jones απώλεσε το 22% της αξίας του μέσα σε λίγες ώρες, καταγράφοντας απώλειες ύψους 550 εκ. δολαρίων και συμπαρασύροντας στην κάθοδο τα ευρωπαϊκά και ιαπωνικά χρηματιστήρια. Η κρίση προκλήθηκε από τα συνεχή κρούσματα εσωτερικής πληροφόρησης, τις επιθετικές εξαγορές, την επιβράδυνση της αμερικανικής οικονομίας και την υποχώρηση του δολαρίου στις διεθνείς οικονομίες (Μελάς 2011: 168)⁷⁸.

Τα πρώτα ανησυχητικά σημάδια είχαν καταγραφεί μία εβδομάδα νωρίτερα, όταν ο δείκτης παρουσίαζε πάλι πτωτικές τάσεις, μικρότερου όμως μεγέθους. Οι κερδοσκόποι έχοντας άμεση πληροφόρηση στοιχημάτισαν σε νέα πτώση και εν τέλει δικαιώθηκαν. Τη στιγμή που η πτωτική τάση των τίτλων ξεπέρασε το 4%, η ηλεκτρονική εφαρμογή που υποστήριζε το σύστημα των αμοιβαίων κεφαλαίων άρχισε να ρίχνει στην αγορά τεράστιες ποσότητες κεφαλαίων χωρίς να μπορούν να βρουν αγοραστή. Εκείνη την περίοδο το πρόγραμμα ήταν επιφορτισμένο να βγάξει μετοχές προς πώληση σε περιπτώσεις που οι απώλειες ξεπερνούσαν το μέγιστο αποδεκτό επίπεδο. Εξαιτίας των ζημιών που προκλήθηκαν, το συγκεκριμένο σύστημα εγκαταλείφθηκε στην πορεία.

Η κρίση του αμερικανικού χρηματιστηρίου, αν και προκάλεσε αναταραχή στις διεθνείς χρηματαγορές, δεν είχε σοβαρό αντίκτυπο και τα χρηματιστήρια ανέκαμψαν γρήγορα. Επιβεβαίωσε όμως τη στενή αλληλεξάρτηση του παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού συστήματος (ipid: 167-168). Αποτέλεσε, αν θέλετε, τον προάγγελο για τις χρηματιστηριακές αναταράξεις που θα επακολουθούσαν.

5.3. Η «παγίδα» του Ιαπωνικού Τραπεζικού Συστήματος

Η Ιαπωνική οικονομία για πολλά χρόνια συνιστούσε το πρότυπο της οικονομικής μεγέθυνσης του μεταπολεμικού κόσμου. Όλοι μιλούσαν για μία νέα και ανώτερη μορφή καπιταλισμού υπό κυβερνητική καθοδήγηση. Ήταν η μόνη προηγμένη χώρα που ακόμη και την περίοδο της μεγάλης ύφεσης του 1973 είχε ρυθμούς ανάπτυξης λίγο κάτω από το 4%. Η οικονομική μεγέθυνση της Ιαπωνίας, βασιζόταν στη διατήρηση ικανοποιητικών

⁷⁸ Βλ. επίσης στο Stiglitz J. & C. Walsh, *Αρχές της μακροοικονομικής*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2009.

οικονομικών και δημοσιονομικών δεδομένων και στην ενεργό συμμετοχή του κράτους στον καθορισμό της οικονομικής πολιτικής. Το μοντέλο του κρατικού ιαπωνικού καπιταλισμού, με αιχμή του δόρατος το υπουργείο Διεθνούς Εμπορίας και Βιομηχανίας (MITI), ήταν ιδιαίτερα προστατευτικό απέναντι στις εγχώριες επιχειρήσεις τόσο ως προς την επιχορήγησή τους όσο και ως προς τον ξένο ανταγωνισμό. Με στόχο τη μακροοικονομική ανάπτυξη, είχε συστήσει συνασπισμούς εταιρειών με κέντρο ένα μεγάλο τραπεζικό ίδρυμα (τα περίφημα κείρέτσου), τα οποία χρηματοδοτούσε και προωθούσε στην εγχώρια αγορά, αλλά και στο εξαγωγικό εμπόριο. Κατά αυτόν τον τρόπο, κατάφερε να αποκτήσει την κυριαρχία σε πολλούς κλάδους του βιομηχανικού και εξαγωγικού εμπορίου (ατσάλι, αυτοκινητοβιομηχανία, Η/Υ, ημιαγωγοί κλπ.). Επιπλέον, με το καθεστώς των υψηλών αποταμιεύσεων και με την επένδυση σε ερευνητικά και εκπαιδευτικά προγράμματα, κατόρθωσε να συντηρεί ένα ισχυρό τραπεζικό σύστημα και ένα καλά εξειδικευμένο εργατικό προσωπικό (Κρούγκμαν 2009: 89-90).

Πράγματι, έως και τα τέλη της δεκαετίας του 1980 η Ιαπωνία ήταν η χώρα με το υψηλότερο ποσοστό ακαθάριστης εθνικής αποταμίευσης (ετήσιος μέσος όρος 1961-1995, 34% του ΑΕΠ) και εξαιρετικά μεγάλο πλεόνασμα στο εμπορικό ισοζύγιο (το 1987 έφθασε τα 96 δις δολάρια). Η αύξηση αυτή ήταν απόρροια της υψηλής ανταγωνιστικότητας και παραγωγικότητας της Ιαπωνικής οικονομίας, τη στιγμή που το αντίπαλο δέος, οι ΗΠΑ, παρουσίαζαν μεγέθυνση του εμπορικού ελλείμματος (Μελάς 2011: 212-213). Η εξέλιξη αυτή αφύπνισε τα κέντρα εξουσίας των ΗΠΑ, οι οποίες με συντονισμένες προσπάθειες και πιέσεις οδήγησαν την Ιαπωνία στη συμφωνία της Plaza τον Σεπτέμβριο του 1985. Με βάση τα συμφωνηθέντα, το γιεν ανατιμήθηκε κατά περίπου 30% έναντι του δολαρίου, γεγονός που μείωσε δραστικά το εξαγωγικό εμπόριο των ιαπωνικών επιχειρήσεων και μετατόπισε την οικονομική δραστηριότητα της χώρας προς τον χρηματοοικονομικό τομέα. Η ανατίμηση του γιεν (endaka) δημιούργησε αντιπληθωριστικές πιέσεις, οι οποίες σε συνδυασμό με την αύξηση του εργασιακού κόστους και του κόστους παραγωγής, δημιούργησαν ένα ασφυκτικό για την Ιαπωνική οικονομία πλαίσιο. Το Υπουργείο Οικονομικών σε μία προσπάθεια τόνωσης της οικονομίας, ωθούμενο και από την υπερσυσσώρευση κερδών λόγω του πλεονάσματος στο εμπορικό ισοζύγιο, αποφάσισε να εισέλθει δυναμικά στο παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα (Gilpin 2004: 324-325).

Η σταδιακή αποκανονικοποίηση του μέχρι τότε αυστηρά ελεγχόμενου πιστωτικού συστήματος της Ιαπωνίας, οδήγησε στην αποσυμφόρηση από την υπερβολική ρευστότητα, μέσω των επενδύσεων σε νέα χρηματιστηριακά προϊόντα ή στις αγορές ακινήτων τόσο στο εξωτερικό όσο και στην εγχώρια κεφαλαιαγορά. Η Ιαπωνική κυβέρνηση επένδυσε σε

ομόλογα του αμερικανικού δημοσίου καλύπτοντας τα ελλείμματα της αμερικανικής οικονομίας και οι ιαπωνικές επιχειρήσεις τοποθέτησαν, μεταξύ 1985-1991, 77 δις δολάρια στην αγορά ακινήτων των ΗΠΑ. Ένα σημαντικό μέρος του πλεονάσματος κατευθύνθηκε στο χρηματιστήριο αξιών του Τόκιο και σε κάθε είδους χρηματιστηριακά προϊόντα της εποχής (παράγωγα πάσης φύσεως, ευρωομόλογα, μετοχές κλπ.). Η ιαπωνική κοινωνία βρισκόταν μπροστά σε έναν κερδοσκοπικό αρμαγεδδώνα με πρωταγωνιστές τους τραπεζικούς και χρηματιστηριακούς ομίλους, τις επιχειρήσεις και τους απλούς πολίτες. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι, στα μέσα της δεκαετίας του '80 περίπου 22 εκ. Ιάπωνες είχαν επενδύσει στο χρηματιστήριο και τα κέρδη των εταιρειών από τα κερδοσκοπικά παιχνίδια είχαν φθάσει το 1987 στα 952 δις γιεν (7 δις δολάρια) από 240 δις γιεν (2 δις δολάρια) τον Μάρτιο του 1985. Ο φρενήρης ρυθμός απελευθέρωσης του χρηματοπιστωτικού συστήματος το οδήγησε σε μία επικίνδυνη κυκλικότητα. Τα κέρδη από τον χρηματιστηριακό τζόγο ενίσχυσαν τις τιμές των μετοχών και αυτές με τη σειρά τους έδιναν νέο ενδιαφέρον και κέρδη στα χρηματιστηριακά παιχνίδια. Το αποτέλεσμα ήταν οι τράπεζες και οι κερδοσκόποι να αποκομίσουν τεράστια κέρδη και να διογκώσουν τεχνητά την οικονομική φούσκα (Μελάς 2011: 215-216).

Με βάση τα εμπειρικά δεδομένα, αρκετές από τις χρηματιστηριακές κρίσεις σχετίζονταν με την αγορά ακινήτων και την ανάπτυξη των αστικών κέντρων. Η χρηματιστηριακή φούσκα της Ιαπωνικής οικονομίας είχε ως αφετηρία την υπέρμετρη αύξηση των τιμών της γης. Στην Ιαπωνία η αξία της γης ήταν ανέκαθεν υψηλή και αυξανόταν με γοργούς ρυθμούς καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο. Το διάστημα από το 1956 έως το 1986 οι τιμές αυξήθηκαν κατά 5000%. Η μεγαλύτερη αύξηση παρατηρήθηκε στη δεκαετία του '80 και όχι τυχαία · η έντονη αστικοποίηση, η φιλελευθεροποίηση της οικονομίας, η υπερβολική ρευστότητα και η επιδίωξη της Ιαπωνικής κυβέρνησης να μετατρέψει το Τόκιο σ' ένα σύγχρονο χρηματοοικονομικό ναό κατά τα πρότυπα της Νέας Υόρκης και του Λονδίνου, συνέβαλαν αποφασιστικά στην εκρηκτική αύξηση των τιμών γης και των ακινήτων. Η συγκεκριμένη αύξηση πυροδότησε την ενεργοποίηση του μηχανισμού πιστώσεων των τραπεζικών ιδρυμάτων δημιουργώντας εκ νέου ριποκίνδυνο κυκλικό φαινόμενο ανάλογο με αυτό των χρηματιστηριακών μετοχών. Οι υπερβολικά αυξανόμενες χορηγούμενες πιστώσεις βάσει της αξίας των ακίνητων περιουσιών προκαλούσαν άνοδο των τιμών των ακινήτων, η οποία τροφοδοτούσε τη χορήγηση και νέων πιστώσεων. Στην πενταετία 1986-1990 το σύνολο των χορηγούμενων δανείων από τις τράπεζες είχε αγγίξει τα 725 δις δολάρια (ipid: 218-220).

Η διόγκωση των τιμών της ακίνητης περιουσίας είχε άμεσο αντίκτυπο στο χρηματοπιστωτικό τομέα. Η αξία της ακίνητης περιουσίας των επιχειρήσεων είχε καταστεί το σημαντικότερο πιστοληπτικό κριτήριο για τη χορήγηση δανείων από τις τράπεζες. Όσο υψηλότερα κοστολογούνταν η αξία της εγγείου ιδιοκτησίας τόσο μεγαλύτερο ήταν και το ύψος των χορηγούμενων πιστώσεων. Κατά συνέπεια, η αποτίμηση των αξιών των επιχειρήσεων και των μετοχών τους στο χρηματιστήριο, σχετίζονταν άμεσα με την αξία της ακίνητης περιουσίας τους. Η παράμετρος αυτή έπαιξε καθοριστικό ρόλο και στην τήρηση του δείκτη κεφαλαιακής επάρκειας (8% του συνόλου του ενεργητικού) που συμφωνήθηκε στη συνάντηση των δέκα μεγαλύτερων κεντρικών τραπεζών στη Βασιλεία της Ελβετίας. Η επίτευξη του συντελεστή φερεγγυότητας στο απαιτούμενο ποσοστό 8% πραγματοποιήθηκε για τις ιαπωνικές τράπεζες όχι με τη μείωση των χορηγούμενων πιστώσεων, αλλά με την αύξηση των ιδίων κεφαλαίων. Η συμφωνία αναγνώρισε ως τμήμα των ιδίων κεφαλαίων το 45% των κατεχόμενων μετοχών από τα ιαπωνικά τραπεζικά ιδρύματα, αρκεί να μην ξεπερνούσε το μισό των απαιτούμενων κεφαλαιακών αποθεμάτων. Συνεπώς, η κυκλική αυτή διευθέτηση καθιστούσε τον τραπεζικό τομέα όμηρο των διακυμάνσεων της χρηματοπιστωτικής αγοράς (ipid: 220-223).

Τα τέλη της δεκαετίας του '80 ήταν για την Ιαπωνία μία περίοδος ευφορίας με υψηλούς ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης, χαμηλά ποσοστά ανεργίας και υψηλών κερδών. Ωστόσο, κανένας οικονομικός δείκτης δε θα μπορούσε να δικαιολογήσει την υπερδιόγκωση των τιμών γης και των μετοχών στα απίστευτα υψηλά επίπεδα της εποχής. Και η ιαπωνική φούσκα δεν άργησε να σκάσει. Όχι όμως αυθόρμητα. Η Τράπεζα της Ιαπωνίας, αντιλαμβανόμενη τις τεράστιες διαστάσεις της κερδοσκοπικής φούσκας, επιχείρησε να επαναφέρει ρυθμιστικούς περιορισμούς στη λειτουργία της αγοράς. Το 1990 άρχισε να αυξάνει τα επιτόκια και μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα οι τιμές των ακινήτων είχαν μειωθεί κατά 60% (Κρούγκμαν 2009: 97). Η κρίση στην αγορά ακινήτων συμπάρεσε σε κρίση τον τραπεζικό τομέα λόγω της υπερβολικής έκθεσής του σε ανεξόφλητα δάνεια. Παράλληλα, η κατακόρυφη πτώση των μετοχών στο χρηματιστήριο συρρίκνωσε την κεφαλαιακή βάση των τραπεζών που ήταν άμεσα εξαρτώμενη με την πορεία των μετοχών. Τα τραπεζικά ιδρύματα αδυνατούσαν πλέον να επιχορηγήσουν την επιχειρηματική δραστηριότητα και η οικονομία βυθίστηκε σε ύφεση.

Το οικονομικό μοντέλο της Ιαπωνίας δομήθηκε σε διαφορετική βάση από τα καπιταλιστικά συστήματα του Δυτικού πολιτισμού. Με κυρίαρχο γνώρισμα τον κρατικό παρεμβατισμό, την πολιτιστική κληρονομιά και την κοινωνική συναίνεση πορεύθηκε με επιτυχία για πολλά χρόνια. Η απόπειρα πλήρους ένταξης της χώρας στο νέο παγκόσμιο

περιβάλλον της χρηματοπιστωτικής επανάστασης δεν είχε τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Η παγίδα ρευστότητας αποσυντόνισε την οικονομική της μηχανή και την οδήγησε για μία δεκαετία και πλέον σε παρατεταμένη ύφεση. Σύμφωνα με τους οικονομολόγους η Ιαπωνία πέρασε μία δεκαετία ύφεσης με ανάπτυξη κατά τη διάρκεια της οποίας η μεγέθυνση της οικονομίας της δεν ήταν αρκετά γρήγορη για να τη βγάλει από το αδιέξοδο (ipid: 98).

5.4. Η κρίση-Τεκίλα στο Μεξικό (1994-1995)

Έως και τα μέσα της δεκαετίας του '80 το Μεξικό θεωρείτο ως μία χώρα με καθυστέρηση και υπερβολικό προστατευτισμό (εθνικοποίηση τραπεζών, υψηλοί δασμοί στα εισαγόμενα προϊόντα κ.α.), η οποία αρνιόταν συνειδητά να ενταχθεί στο παγκοσμιοποιημένο οικονομικό σύστημα. Η εφαρμογή δε του προγράμματος διαθρωτικής προσαρμογής που του είχε επιβληθεί από το ΔΝΤ ως αντάλλαγμα για τη χορήγηση δανείου στην κρίση του 1982, είχε οδυνηρές συνέπειες. Η εκτέλεση της νεοφιλελεύθερης συνταγής μεταξύ 1983 και 1985 οδήγησε σε ετήσια μείωση 5% του κατά κεφαλήν εισοδήματος της χώρας, στη δραματική πτώση της αξίας των πραγματικών μισθών κατά 40%-50% και στη συνεχώς αυξανόμενη τάση του πληθωρισμού που άγγιξε το 100%. Παράλληλα, το πρόγραμμα δημοσιονομικής πολιτικής σύμφωνα με τα πρότυπα του μονεταρισμού είχε ως αποτέλεσμα τη δραστική μείωση των κοινωνικών παροχών με την επιβράδυνση κυρίως των τομέων της υγείας και της παιδείας (Χάρβει 2007: 139).

Παρόλα αυτά, η κυβέρνηση Ντε λα Μαντρίτ ακολουθούσε πιστά τις εντολές του ΔΝΤ με την εφαρμογή πολιτικών ιδιωτικοποιήσεων και απορρύθμισης της οικονομίας. Η ολοκληρωτική μεταστροφή δε της οικονομικής πολιτικής του Μεξικό πραγματοποιήθηκε με την εκλογή στο ανώτερο αξίωμα του Σαλίνας⁷⁹. Ενός τεχνοκράτη με σπουδές στην Αμερική, περιστοιχιζόμενου από μία ομάδα λατινοαμερικάνων οικονομολόγων που ενστερνιζόταν τις θεωρίες της Σχολής του Σικάγο. Από τις πρώτες ενέργειες του Σαλίνας ήταν το άνοιγμα της χώρας στις άμεσες ξένες επενδύσεις (πρόγραμμα maquila), οι ιδιωτικοποιήσεις κρατικών επιχειρήσεων, τραπεζών και η πρωτοβουλία για την ίδρυση ζώνης ελεύθερου εμπορίου με τις ΗΠΑ και Καναδά, η οποία είχε ως αποτέλεσμα τη Βορειο-αμερικάνικη Ζώνη Ελεύθερων Συναλλαγών (NAFTA) (ipid: 140). Επιπλέον, η

⁷⁹ Οι περισσότεροι πολίτες στο Μεξικό και ο εγχώριος τύπος πιστεύουν ότι η εκλογική νίκη του Σαλίνας ήταν αποτέλεσμα μαζικής νοθείας σχετιζόμενης με το συμβάν της κατάρρευσης του συστήματος των υπολογιστών. Πραγματικός νικητής ήταν ο Κάρντενας, ο οποίος είχε αποχωρήσει από το θεσμικό Επαναστατικό Κόμμα λόγω των πρακτικών διαφθοράς και νοθείας. Βλ. στο Κρούγκμαν Π., *Η κρίση του 2008 και η επιστροφή των οικονομικών της ύφεσης*, ο.π., σελ. 66.

μεξικανική κυβέρνηση υιοθέτησε ένα σύστημα σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών μεταξύ του πέσο και του αμερικανικού δολαρίου, προκειμένου να ελέγξει τον υψηλό πληθωρισμό και να διασφαλίσει την απελευθέρωση της κίνησης κεφαλαίων (Sebastian 1999: 4). Η μεγαλύτερη βοήθεια όμως για τον Σαλίνας ήρθε απρόσμενα από τις ΗΠΑ. Η αμερικανική κυβέρνηση, με υπουργό οικονομικών τον Ν. Μπρέντι, για λόγους εθνικού συμφέροντος (αμερικανικές επιχειρήσεις στο Μεξικό, μεταναστευτική πολιτική, συμφωνία NAFTA), αποφάσισε να δώσει λύση στο πρόβλημα χρέους του Μεξικό μέσω της αντικατάστασης του ανεξόφλητου χρέους της χώρας με τα μικρότερης ονομαστικής αξίας ομόλογα “Μπρέντι”. Η εξέλιξη αυτή καθιστούσε βιώσιμο το χρέος και μείωνε κατακόρυφα το έλλειμμα λόγω των μικρότερων τόκων που προέβλεπε η νέα δανειακή ρύθμιση. Παράλληλα, η σταθερή συναλλαγματική ισοτιμία τιθάσευσε ως ένα βαθμό τον πληθωρισμό και όλοι θεωρούσαν ότι το μεταρρυθμιστικό πλαίσιο οδηγούσε τη χώρα σε αναπτυξιακή πορεία. Στις αρχές της δεκαετίας του ’90, το Μεξικό ήταν πλέον μία χώρα φιλική στις επενδυτικές δραστηριότητες. Αρκεί να σημειωθεί ότι το 1993 εισέρευσαν στην οικονομία του Μεξικό πάνω από 30 δις δολάρια (Κρούγκμαν 2009: 66-69).

Η ευφορία και ο ενθουσιασμός όμως για το “μεξικανικό θαύμα” δεν κράτησαν για πολύ. Το 1994 υπήρξε η χρονιά που ανέσυρε στην επιφάνεια όλα τα δομικά προβλήματα της οικονομίας της χώρας και την κοινωνική δυσαρέσκεια από τη σκληρή πολιτική λιτότητας. Σε κοινωνικό επίπεδο, αφορμή στάθηκε το πρόγραμμα ιδιωτικοποίησης των γαιών (ejido) που ευνοούσε μόνο τους μεγαλοαγρότες. Οι χωρικοί που απομακρύνθηκαν από τη γη τους ένωσαν τις δυνάμεις τους με τους ανέργους των πόλεων και υποστήριξαν με σθένος την εξέγερση των Ζαπατίστας στην επαρχία Τσιάπας το 1994. Ταυτόχρονα, η δολοφονία του διαδόχου του Σαλίνας, Ν. Κολόσιο, επανέφερε τη συζήτηση περί διαφθοράς και αντιδημοκρατικών συμπεριφορών, διαμορφώνοντας κλίμα πολιτικής αστάθειας (ipid: 76).⁸⁰

Στο οικονομικό επίπεδο, η μεξικάνικη οικονομία παρουσίαζε καθυστέρηση παρά τις περί του αντιθέτου διαβεβαιώσεις της κυβέρνησης. Οι εξαγωγές δεν πήγαιναν τόσο καλά λόγω του ισχυρού πέσο και παράλληλα παρατηρήθηκε αύξηση των εισαγωγών από την εκρηκτική αύξηση της πίστωσης. Το 1993 το Μεξικό παρουσίαζε έλλειμμα της τάξεως του 8% του ΑΕΠ και η οικονομική μεγέθυνση μετά βίας ξεπερνούσε το ποσοστό της πληθυσμιακής αύξησης (ipid: 73-74). Επιπροσθέτως, οι κεφαλαιακές εισροές στο Μεξικό είχαν βραχυπρόθεσμο χαρακτήρα, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι με τον ίδιο εύκολο τρόπο που εισήλθαν στη χώρα θα μπορούσαν και να εξέλθουν (μέσω ρευστοποίησης) σε

⁸⁰ Βλ. επίσης στο Χάρβεϊ Ντ., *Νεοφιλελευθερισμός – Ιστορία και Παρόν*, ο.π., σελ. 142.

περίπτωση αρνητικής οικονομικής συγκυρίας. Χαρακτηριστικά, στα τέλη του 1993 οι αγορές μετοχών από ξένους επενδυτές υπολογίζονταν σε 54 δις δολάρια, ποσό που εξέρευσε μαζικά από τη χώρα με τα πρώτα σημάδια της κρίσης (Sebastian 1999: 10). Τον Δεκέμβριο του 1994, η Κεντρική Τράπεζα βρέθηκε αντιμέτωπη με μία μεγάλη απώλεια στα συναλλαγματικά της αποθέματα. Προκειμένου να προστατέψει τη σταθερή συναλλαγματική ισοτιμία από τις κερδοσκοπικές επιθέσεις πωλούσε συνεχώς συνάλλαγμα με ορατό πλέον τον κίνδυνο να το εξαντλήσει. Η αναχαίτιση της απώλειας συναλλάγματος θα μπορούσε να επιτευχθεί με δύο τρόπους: είτε θα αύξανε τα επιτόκια, επιβραδύνοντας την οικονομική μεγέθυνση, είτε θα υποτιμούσε το νόμισμά της, αναμένοντας τα αντίστοιχα θετικά αποτελέσματα που υπήρξαν στο παράδειγμα της Βρετανίας το 1992⁸¹. Οι μεξικάνικες αρχές επέλεξαν την υποτίμηση · δεν το έπραξαν όμως σύμφωνα με τους κανόνες της αγοράς, οι οποίοι προϋποθέτουν μεγάλη υποτίμηση και ορθή αντιμετώπιση των επενδύσεων. Η υποτίμηση εν τέλει ήταν 15%, παρά τις παραινήσεις των ανθρώπων της αγοράς για μία υποτίμηση της τάξης του 30%. Η αστοχία όμως δεν περιορίστηκε εκεί · οι κυβερνητικοί αξιωματούχοι, εκτός από την αδιαφορία που επέδειξαν, παρείχαν και εσωτερική πληροφόρηση σε μεξικανούς επιχειρηματίες. Οι εξελίξεις ήταν καταγιγιστικές. Υπήρξε μαζική εκροή κεφαλαίων, η κυβέρνηση δεν κατόρθωσε να διατηρήσει την ισοτιμία και η μεγάλη υποτίμηση του νομίσματος που ακολούθησε εκτόξευσε το δημόσιο χρέος της χώρας. Τα αποτελέσματα ήταν ακόμη χειρότερα. Στις αρχές του 1995, το πραγματικό ΑΕΠ μειώθηκε κατά 7%, η βιομηχανική παραγωγή κατά 15%, χιλιάδες επιχειρήσεις χρεοκόπησαν και η ανεργία αυξήθηκε κατακόρυφα. Η σωτηρία όμως, για άλλη μία φορά, ήρθε από τις ΗΠΑ και το ΔΝΤ⁸² με ένα δάνειο 50 δις δολαρίων (Κρούγκμαν 2009: 79-82).

⁸¹ Τον Αύγουστο του 1992, το βρετανικό νομισματικό σύστημα δέχθηκε κερδοσκοπική επίθεση από το hedge-fund του Soros (Quantum Fund), υπονομεύοντας την είσοδό της στον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Συναλλαγματικών Ισοτιμιών (ΜΣΙ). Η Βρετανία μπορεί να μην κατάφερε να μπει στον μηχανισμό, αλλά η αναγκαστική υποτίμηση της στερλίνας (15% χαμηλότερη τιμή από την προηγούμενη) αναχαίτισε την επερχόμενη κρίση και οδήγησε τελικά σε ανάπτυξη. Βλ. στο Κρούγκμαν Π., *Η κρίση του 2008...*, ο.π., σελ. 155-157.

⁸² Στο σημείο αυτό επιβάλλεται να αναφέρουμε ότι ο Μ. Friedman και οι συντηρητικοί ομοϊδεάτες, θεωρούσαν το ρόλο του ΔΝΤ αναποτελεσματικό και γραφειοκρατικό, και υποστήριζαν με πάθος την κατάργησή του. Σύμφωνα με τον Friedman, η προσφορά χρηματικών πιστώσεων από το ΔΝΤ ενθάρρυνε τις ανεύθυνες και μη βιώσιμες οικονομικές πολιτικές των κρατών. Συγκεκριμένα, για το πακέτο βοήθειας στο Μεξικό ισχυριζόταν ότι: «... η αντίδραση του ΔΝΤ στη μεξικανική κρίση της διετίας 1994-1995 αντιπροσωπεύει ένα κβαντικό άλμα στον αντιπαραγωγικό παρεμβατισμό του ΔΝΤ». Βλ. στο Gilpin R., *Η Πρόκληση του Παγκόσμιου Καπιταλισμού*, ο.π., σελ. 395.

Η κρίση-Τεκίλα όμως δεν έμεινε εντός των συνόρων του Μεξικό. Εξαπλώθηκε σε όλες τις χώρες της Λατινικής Αμερικής και κατά κύριο λόγο στο νομισματικό σύστημα της Αργεντινής. Οι κερδοσκόποι, εκμεταλλευόμενοι την αδυναμία που επέδειξε το Νομισματικό Συμβούλιο της Αργεντινής, οδήγησαν τα τραπεζικά ιδρύματα στο χείλος της καταστροφής, συμπαρασύροντας και την υπόλοιπη οικονομία. Μέσα σε λίγο χρονικό διάστημα, το τραπεζικό σύστημα της Αργεντινής απώλεσε το 18% των αποθεματικών του, το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν συρρικνώθηκε κατά 7,6% και οι τόκοι αποπληρωμής του χρέους αυξήθηκαν περισσότερο από 50% τη διετία 1994-1996. Ακολούθησε μαζική εκροή κεφαλαίων και η οικονομία βυθίστηκε σε ύφεση (Χάρβεϊ 2007: 144). Τελικά, όπως και στην περίπτωση του Μεξικό, η Αργεντινή διασώθηκε από έναν Διεθνή Οργανισμό, την Παγκόσμια Τράπεζα, η οποία χορήγησε πίστωση 12 δις δολαρίων για τη στήριξη του τραπεζικού τομέα της χώρας (Κρούγκμαν 2009: 83). Το τίμημα βέβαια ήταν πάντοτε το ίδιο: η αποδοχή και η πρακτική εφαρμογή της νέας οικονομικής ορθοδοξίας, μέχρι την επόμενη κρίση.

5.5. Το κραχ των Ασιατικών Τίγρων (1997-1998)

Το οικονομικό κραχ που εκδηλώθηκε στις χώρες της Ανατολικής Ασίας στα τέλη της δεκαετίας του '90 αποτελεί μία από τις πιο ηχηρές και συνάμα απρόσμενες χρηματοπιστωτικές κρίσεις στην ιστορία του σύγχρονου καπιταλισμού. Αν και είχε κάποια κοινά γνωρίσματα με την κρίση-τεκίλα, η οικονομική κατάσταση αυτών των χωρών δεν προμήνυε αυτό που θα επακολουθούσε. Οι οικονομίες αυτές για όλο το προηγούμενο διάστημα εξυμνούνταν από την Παγκόσμια Τράπεζα ως τα σύγχρονα υποδείγματα πραγματικής ορθοδοξίας. Δεν παρουσίαζαν χρόνια ελλείμματα, ούτε υψηλό πληθωρισμό και υψηλό δημόσιο χρέος όπως οι χώρες της Λατινικής Αμερικής. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το εξωτερικό χρέος της Ταϊλάνδης ήταν λίγο μικρότερο από τις ετήσιες εξαγωγές της, όταν για τις χώρες της Λατινικής Αμερικής το αντίστοιχο χρέος ήταν 2,7% μεγαλύτερο των εξαγωγών (Ipid: 110). Η κρίση προκλήθηκε από ένα σύνολο εσωτερικών και εξωτερικών παραγόντων που είχαν να κάνουν με τα δομικά στοιχεία των οικονομιών τους αλλά και με τον ορισμό τους ως το νέο σύνορο των χρηματοπιστωτικών ευκαιριών στον Τρίτο Κόσμο. Ήταν πλέον οι αναδυόμενες αγορές που θα μπορούσαν να υποδεχθούν, υπό τη μορφή επενδυτικών κεφαλαίων, τα υπερσυσσωρευμένα κέρδη των καπιταλιστικών μητροπόλεων.

Η οικονομία των «Ασιατικών Τίγρων» (Ταϊλάνδη, Φιλιππίνες, Ταϊβάν, Ινδονησία,

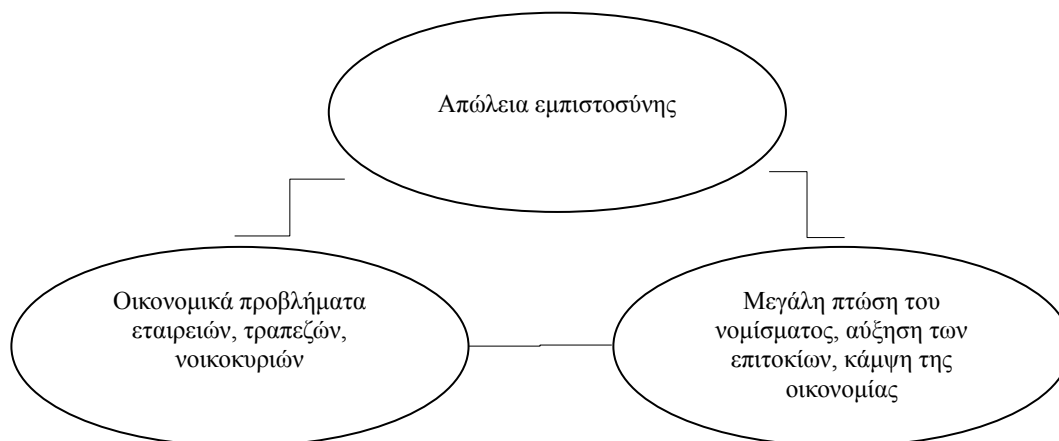
Μαλαισία, Νότια Κορέα, Σιγκαπούρη) εμφάνισε εξαιρετικές επιδόσεις από το 1992 έως το 1995. Ο μέσος όρος του ρυθμού ανάπτυξής τους υπερέβαινε το 7% και το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών δεν παρουσίαζε ανησυχητικά ελλείμματα. Η ανάπτυξή τους βασιζόταν στο εξαγωγικό εμπόριο και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο είχαν προχωρήσει σε σταθερή συναλλαγματική ισοτιμία με το δολάριο. Επιπλέον, οι τράπεζες είχαν καθοριστικό ρόλο στη διατήρηση της ισοτιμίας με την αγοραπωλησία συναλλάγματος. Το στοιχείο όμως που έκανε την ειδοποιό διαφορά στη νομισματική πολιτική ήταν η στρατηγική του “carry trade”. Με αφετηρία το καθεστώς της σταθερής συναλλαγματικής ισοτιμίας και της ευνοϊκής συγκυρίας των χαμηλών επιτοκίων δανεισμού σε ΗΠΑ-Ιαπωνία, η επενδυτική δραστηριότητα προσανατολίστηκε στο δανεισμό σε δολάρια και γιεν και στη συνέχεια στην τοποθέτηση κεφαλαίων σε χρεόγραφα υψηλής απόδοσης των Ασιατικών αγορών. Μέσω αυτής της διαδικασίας εξασφαλιζόταν η συνεχής εισροή ξένων κεφαλαίων στις χρηματοπιστωτικές αγορές των αναδυόμενων χωρών (Eichengreen 2008: 191-192).

Η ανοδική πορεία των Ασιατικών οικονομιών άρχισε να εμφανίζει τα πρώτα σημάδια κόπωσης από τα μέσα της δεκαετίας του '90. Το 1995 η ανατίμηση του αμερικανικού δολαρίου προκάλεσε αυτόματα και την ανατίμηση των νομισμάτων της περιφέρειας με αποτέλεσμα να πληγεί η διεθνής ανταγωνιστικότητα των οικονομιών τους. Από το 1996 το εξαγωγικό εμπόριο άρχισε να παρουσιάζει πτώση και το κόστος παραγωγής μεγάλωνε λόγω της ανατίμησης του νομίσματος. Παράλληλα, η είσοδος της Κίνας στην παγκόσμια αγορά, η οποία συνοδεύτηκε και από υποτίμηση του νομίσματός της το 1994, ανέτρεψε τις ισορροπίες. Οι Ασιατικές οικονομίες δε μπορούσαν να ανταγωνιστούν το χαμηλό κόστος παραγωγής και τις τιμές των κινέζικων προϊόντων. Επιπροσθέτως, η υπερεπέκταση των πιστώσεων, ιδιαίτερα σε ριψοκίνδυνες επενδύσεις στην αγορά ακινήτων και μετοχών, κατέστησε εξαιρετικά ευάλωτες αυτές τις οικονομίες στις νομισματικές διακυμάνσεις. Στις αρχές του 1996, οι οικονομίες των Ασιατικών Τίγρεων άρχισαν να εμφανίζουν ομοιότητες με τη φούσκα της Ιαπωνικής οικονομίας της δεκαετίας του '80 (Κρούγκμαν 2009: 112-113).

Το άνοιγμα των Ασιατικών οικονομιών στην παγκόσμια χρηματοπιστωτική οικονομία είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία τεράστιου εξωτερικού χρέους. Ιδιαίτερα στην Ταϊλάνδη και την Ινδονησία, μεγάλο ποσοστό του χρέους μεταφραζόταν σε βραχυπρόθεσμα χρηματοοικονομικά εργαλεία με αναφορά σε ξένο νόμισμα. Τα προβλήματα ρευστότητας που εμφανίσθηκαν και οι συνεχείς ανατιμήσεις των νομισμάτων, υπήρξαν ανασταλτικοί παράγοντες στην ορθολογική διαχείριση της κρίσης (Gilpin 2004: 180). Στην Ταϊλάνδη, το ασταθές οικονομικό περιβάλλον προκάλεσε τη μείωση του ξένου

δανεισμού και μαζική εκροή κεφαλαίων. Η αύξηση των ελλειμμάτων και η συνεχής ζήτηση συναλλάγματος για να πληρωθούν οι εισαγωγές, εξάντλησαν τα συναλλαγματικά αποθέματα της Κεντρικής Τράπεζας. Στις 2 Ιουλίου 1997, η Ταϊλάνδη, δεχόμενη ισχυρές πιέσεις από διεθνείς κερδοσκόπους, εγκαταλείπει την υπεράσπιση της αξίας του μπατ (Κρούγκμαν 2009: 119). Αυτή η ενέργεια πυροδότησε την κρίση και συμπαρέσυρε στη δίνη της ολόκληρη την περιφέρεια. Οι Ασιατικές οικονομίες εγκλωβίστηκαν σε μία κυκλική διαδικασία χρηματοπιστωτικής κατάρρευσης και μείωσης της εμπιστοσύνης (βλ. Σχήμα 3). Η κυκλική διαδικασία μπορούσε να έχει ως αφετηρία καθένα από τα σημεία που απεικονίζονται, για παράδειγμα την πτώση της εμπιστοσύνης στο νόμισμα και στην οικονομία της Ταϊλάνδης. Η άρση της εμπιστοσύνης των επενδυτών είχε ως αποτέλεσμα την εκροή κεφαλαίων. Αυτό θα προκαλούσε πτώση της αξίας του μπατ από τη στιγμή που η Κεντρική Τράπεζα αδυνατούσε να στηρίξει την αξία του. Η μόνη επιλογή για την αντιμετώπιση της πτώσης του νομίσματος, θα ήταν η αύξηση των επιτοκίων και η απόσυρση του μπατ από την κυκλοφορία. Η μείωση της αξίας του νομίσματος ή η αύξηση των επιτοκίων οδηγούν αναπόφευκτα σε χρηματοπιστωτικές ανισορροπίες τόσο στις επιχειρήσεις όσο και τα τραπεζικά συστήματα. Όσες από τις επιχειρήσεις έχουν χρέη σε δολάρια, επιβαρύνονται από τη μείωση της αξίας του νομίσματος. Αντιστρόφως, για όσες τα χρέη είναι σε μπατ, αδυνατούν να εξυπηρετήσουν τα δάνεια από την αύξηση των επιτοκίων. Εάν σε όλα αυτά προστεθεί και η ανεπάρκεια των τραπεζών να χρηματοδοτήσουν την επιχειρηματικότητα, οδηγούμαστε μαθηματικά στην οικονομική κατάρρευση (ipid: 121-123).

Σχήμα 3

Πηγή: Κρούγκμαν Π., *Η κρίση του 2008*, Εκδ. Καστανιώτη, 2009, σελ. 122.

Το Ασιατικό καθεστώς συσσώρευσης δεν είχε σε διάρκεια την εξέλιξη που ονειρεύονταν οι νεοφιλελεύθεροι οικονομολόγοι. Η διάψευση των προσδοκιών όμως ήταν το μικρότερο κακό · οι κοινωνικές επιπτώσεις της ασιατικής κρίσης ήταν δραματικές για τις χώρες της περιφέρειας. Το ΑΕΠ κατέρρευσε, τραπεζικά ιδρύματα ανέστειλαν τη λειτουργία τους και η ανεργία εκτοξεύτηκε σε πρωτόγνωρα ποσοστά. Στην Ν. Κορέα τετραπλασιάστηκε, στην Ταϊλάνδη τριπλασιάστηκε και στην Ινδονησία δεκαπλασιάστηκε. Τα ποσοστά φτώχειας ακολούθησαν και αυτά αυξητική πορεία. Στην Ινδονησία, η παρέμβαση του ΔΝΤ και η προτροπή προς την κυβέρνηση της χώρας για εφαρμογή πολιτικών λιτότητας προκάλεσε βίαιες κοινωνικές αναταραχές. Η επιχειρηματική κινεζική ελίτ δραπέτευσε προς τη Σιγκαπούρη και η κινεζική μειονότητα έπεσε θύμα εθνικού παροξυσμού (Χάρβεϊ 2007: 135).⁸³

Οι ερμηνείες που δόθηκαν για το Ασιατικό κραχ ήταν πολλές. Οι Διεθνείς Οργανισμοί και οι ΗΠΑ απέδωσαν την κρίση στην μη πιστή εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων της Συναίνεσης της Ουάσινγκτον και στον ‘καπιταλισμό της ευνοιοκρατίας’ που χαρακτήριζε τις αναδύμενες ασιατικές οικονομίες. Πολλά ακούστηκαν για το σκοτεινό ρόλο των hedge funds και για την εξυπηρέτηση που προσέφεραν στο αποταμιευτικό σύστημα των ΗΠΑ. Η ανατρεπτική άποψη για τα δεδομένα της εποχής ήταν ότι, ο πυρήνας του προβλήματος εντοπιζόταν στην ανεξέλεγκτη και ανήθικη λειτουργία των χρηματοπιστωτικών αγορών και των διεθνών κερδοσκόπων. Την άποψη αυτή έρχεται να επιβεβαιώσει το γεγονός ότι οι χώρες που δεν υπέκυψαν στον πειρασμό της απορρύθμισης των κεφαλαιαγορών τους (Σιγκαπούρη, Ταϊβάν, Κίνα), υπέστησαν πολύ μικρότερες ζημιές από τις υπόλοιπες. Σ’ ένα δεύτερο επίπεδο, η Μαλαισία που αγνόησε το ΔΝΤ και η Ν. Κορέα που διέκοψε τη συνεργασία μαζί του, ανέκαμψαν πολύ πιο γρήγορα από τις υπόλοιπες χώρες (ipid: 135).

5.6. Η κρίση στη Ρωσία (1998)

Η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης στη δεκαετία του 1990 σηματοδότησε για τη Ρωσία την έναρξη της διαδικασίας μετάβασης από το σοσιαλισμό στον καπιταλισμό. Η στροφή της Ρωσίας προς το καθεστώς της ελεύθερης αγοράς, συνιστά μία περίοδο έντονης πολιτικής αστάθειας, εξωτερικών παρεμβάσεων, δημοκρατικού ελλείμματος, διαφθοράς

⁸³ Περισσότερες πληροφορίες για την κοινωνική κατάρρευση, τη σκληρότητα των προγραμμάτων διαρθρωτικής προσαρμογής και την υπαρπαγή του δημοσίου πλούτου των χωρών της Νοτιο-Ανατολικής Ασίας, μπορείτε να αναζητήσετε στο Klein N., *Το Δόγμα του Σοκ*, ο.π., σ.σ. 354-376.

και οργανωμένου εγκλήματος⁸⁴. Για πολλά χρόνια έπειτα από την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού η οικονομική μηχανή της Ρωσίας βρισκόταν μεταξύ φθοράς και αφθαρσίας. Το μεσοδιάστημα, η κυβέρνηση Γιέλτσιν, συνεχίζοντας την εξωτερική πολιτική του Γκορμπατσώφ, είχε οικοδομήσει σχέσεις συνεργασίας με τις ΗΠΑ. Το πόσο ανιδιοτελείς ήταν οι σχέσεις αυτές και από τα δύο μέρη δεν είναι της παρούσης. Η πιο καθαρή διαπίστωση όμως είναι ότι η μητρόπολη του κομμουνισμού είχε ενταχθεί στην παγκόσμια αγορά, και μάλιστα αφομοιώνοντας το νεοφιλελεύθερο δόγμα χωρίς να είναι έτοιμη και με σαφή προσανατολισμό. Εν τέλει, μέσα από την ικανοποιητική συνεργασία με τη Δύση, κατάφερε να αποκομίσει οφέλη τα οποία μεταφράστηκαν σε χρηματικά κονδύλια από το ΔΝΤ και την Παγκόσμια Τράπεζα. Πράγματι, ένα χρόνο μόλις πριν την κρίση (1997), η εικόνα της ρωσικής οικονομίας προς τα έξω ήταν καθησυχαστική. Η υιοθέτηση ενός συστήματος σταθερής συναλλαγματική ισοτιμίας με το δολάριο, όπου η διακύμανση οριζόταν σε 5-6 ρούβλια ανά δολάριο, και η ευνοϊκή συγκυρία της υψηλής τιμής του πετρελαίου (23\$ το βαρέλι), τη βοήθησαν να ισοσκελίσει το έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών της και να μειώσει τον πληθωρισμό από 122% το 1995 σε 11% το 1997. Στα τέλη μάλιστα του 1997 έδειχνε να εμφανίζει πλεόνασμα 0,8% του ΑΕΠ δημιουργώντας προσδοκίες για αύξηση της πιστοληπτικής της ικανότητας και κατά συνέπεια φθηνότερου δανεισμού από τις αγορές (Chiodo & Owyang 2002: 7).

Η πραγματική κατάσταση όμως της ρωσικής οικονομίας δεν είχε καμία σχέση με την εξωτερική της εικόνα. Το βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού είχε πέσει στο μισό από αυτό πριν την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης. Η ροή των άμεσων ξένων επενδύσεων ήταν αργόσυρτη και τα φορολογικά έσοδα υστερούσαν λόγω των χαμηλών φορολογικών συντελεστών και της αδυναμίας ή απροθυμίας του κρατικού μηχανισμού να τα συλλέξει (ήταν προκλητική η φορολογική μεταχείριση των επιχειρηματικών ελίτ-ολιγαρχών που σχετιζόνταν με την κυβέρνηση). Εξίσου επιβαρυντικό στοιχείο στη συγκέντρωση εσόδων ήταν η αθέτηση πληρωμής του χρέους των πρώην Σοβιετικών Δημοκρατιών προς το ρωσικό κράτος. Σε επίπεδο πολιτικής, το ήδη ασταθές πολιτικό κλίμα, ήρθε να επιτείνει η ασυμφωνία εντός κυβέρνησης σχετικά με την ιδιωτικοποίηση των ισχυρών κρατικών μονοπωλιακών εταιριών (Koch & Korhonen 2000: 13).

⁸⁴ Στο βιβλίο της Ν. Klein, *Το Δόγμα του Σοκ*, υπάρχει λεπτομερής ανάλυση των γεγονότων που έλαβαν χώρα εκείνη την περίοδο. Επιγραμματικά αναφέρουμε το εξουσιαστικό και δημοκρατικό κενό της Κυβέρνησης Γιέλτσιν, την ωμή παρέμβαση όχι μόνο εξωτερικών αλλά και εξωθεσμικών παραγόντων (παιδιά Σχολής Σικάγο), την εφαρμογή των μονεταριστικών πολιτικών κατ' εντολή του ΔΝΤ και της Παγκόσμιας Τράπεζας που είχαν ως αποτέλεσμα την εξαθλίωση των Ρωσικού Λαού και τη δημιουργία της τάξης των *ολιγαρχών*, και τέλος τη σύμπλευση των οργανωμένων κέντρων του διεθνούς τύπου με τα thinktanks της νεοφιλελεύθερης σχολής. Βλ. στο Klein Ν., *Το Δόγμα του Σοκ*, στο ίδιο, κεφ. 11-12, σ.σ. 296-353.

Εν τω μεταξύ, βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη η κρίση των Ασιατικών Τίγρεων. Η έλλειψη εμπιστοσύνης που είχε δημιουργηθεί προς τις αναδυόμενες οικονομίες οδήγησε τους κερδοσκόπους στην ανάληψη ρίσκου με την τοποθέτηση χρημάτων στη ρωσική αγορά. Η εμπειρία της Ασιατικής κρίσης καλλιεργούσε την προσδοκία για αντίστοιχη υποτίμηση και στο ρούβλι, όπως επίσης σοβαρές πιθανότητες συγκέντρωσε και η αθέτηση πληρωμής του ρωσικού χρέους. Εξάλλου, το κρατικό χρέος προσέφερε τεράστια επιτόκια της τάξης του 150%, αρκετά ελκυστικό επίπεδο ρίσκου που θα μπορούσαν να καλύψουν τα μεγάλα hedge funds (Κρούγκμαν 2009: 165). Η κερδοσκοπική επίθεση εκδηλώθηκε στο τέλος του 1997 με τη ζήτηση συναλλάγματος να εκτοξεύεται, όπως και στις προηγούμενες χρηματοπιστωτικές κρίσεις, και την Κεντρική Τράπεζα της Ρωσίας να υπερασπίζεται επιτυχώς το νόμισμά της και να διατηρεί τη συναλλαγματική ισοτιμία, αφού όμως είχε δαπανήσει 6 δις δολάρια. Η όλη αρνητική συγκυρία για τα έσοδα της χώρας επιβαρύνθηκε και από την ταυτόχρονη πτώση της τιμής του πετρελαίου (Chiodo & Owyang 2002: 8).

Η επόμενη χρονιά θα ήταν καταστροφική τόσο για τη Ρωσία όσο και για την παγκόσμια οικονομία. Οι διαπραγματεύσεις με το ΔΝΤ οδήγησαν σε αδιέξοδο και με την κρίση να είναι προ των πυλών, ο κεντρικός Τραπεζίτης της Ρωσίας, S. Dubinin, επιδεινώνει την κατάσταση, σπέρνοντας τον πανικό, με τη δήλωσή του ότι εντός της επόμενης τριετίας αναμένεται κρίση χρέους. Το χρηματιστήριο κατέρρευσε και η Ρωσία εγκαταλείπει το πρόγραμμα σταθεροποίησης του ΔΝΤ. Η τιμή του πετρελαίου συνέχιζε να πέφτει (11\$ ανά βαρέλι) και την ίδια στιγμή ο οίκος αξιολόγησης Standard and Poor's (Ιούλιος 1998) υποβάθμιζε την πιστοληπτική ικανότητα της χώρας, προκαλώντας εκτίναξη στα spread των δεκαετών ρωσικών ομολόγων (Koch & Horhonen 2000: 18). Τον Αύγουστο, ο J. Soros⁸⁵ παροτρύνει τη ρωσική κυβέρνηση να υποτιμήσει το νόμισμά της και εγκαινιάζει μία νέα κερδοσκοπική επίθεση στο ρούβλι, η αντιμετώπιση της οποίας είχε ως τίμημα 1 δις δολάρια και την εξάντληση σχεδόν όλου του αποθεματικού της Κεντρικής Τράπεζας. Οι αποδόσεις ομολόγων είχαν εκτοξευθεί στα ύψη, η Ρωσία δε μπορούσε να αναχρηματοδοτήσει το χρέος της μέσω των αγορών και το χρηματιστήριο κατέρρευσε. Στις 17 Αυγούστου, η ανακοίνωση της επίσημης κυβέρνησης περί αδυναμίας πληρωμής του δημοσίου χρέους, οριστικοποίησε την πτώχευση του Ρωσικού Κράτους (Chiodo & Owyang 2002: 14).

Ο πανικός που επικράτησε απείλησε σοβαρά ολόκληρο το οικοδόμημα της νέας παγκόσμιας οικονομίας. Η βύθιση σε πολιτικό και οικονομικό χάος μίας μέχρι πρότινος παγκόσμιας δύναμης, προκάλεσε αβεβαιότητα στους επενδυτές και τους ώθησε να

⁸⁵ Βλ. στο Κρούγκμαν Π., *Η κρίση του 2008...*, ο.π., σελ. 166.

κατευθύνουν τα κεφάλαιά τους σε πιο *ασφαλή* επενδυτικά περιβάλλοντα. Η πτώση των εταιρικών κερδών και ο πανικός των επενδυτών απείλησαν όλα τα χρηματιστήρια με κίνδυνο να πληγεί το Κεφάλαιο Μακροπρόθεσμης Διαχείρισης (κεφάλαιο κάλυψης κινδύνων). Οι εξελίξεις αυτές προκάλεσαν πιστωτική ασφυξία, το διεθνές εμπόριο υποχωρούσε και η παγκόσμια οικονομία σημείωνε αρνητικούς δείκτες (Gilpin 2004: 391). Ταυτόχρονα, υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι στη ρωσική κρίση (ως συνέχεια της Ασιατικής) εντοπίζονται τα αίτια μίας σειράς κρίσεων που παρατηρήθηκαν στη Βραζιλία, την Τουρκία και την Αργεντινή, καθώς επίσης και της πτώχευσης ενός από τα μεγαλύτερα hedge funds των ΗΠΑ, του Long Term Capital Management.

5.7. Η κρίση της Βραζιλίας (1999)

Προς τα τέλη της δεκαετίας του '90, η Βραζιλία συμπεριλαμβανόταν στην ομάδα των αναδυόμενων οικονομιών. Είχε προηγηθεί μία περίοδος δομικών αναδιαρθρώσεων στην οικονομία της προκειμένου να μειώσει τα χρόνια ελλείμματα που παρουσίαζε και τα υψηλά ποσοστά πληθωρισμού. Συγκεκριμένα, μεταξύ 1994-1998, η κυβέρνηση της Βραζιλίας προχώρησε σε μία ελεγχόμενα κυμαινόμενη συναλλαγματική ισοτιμία με το δολάριο όπου η αναλογία 1:1 θα μπορούσε να παρουσιάζει ελάχιστες ετήσιες διακυμάνσεις. Στην τετραετία υπήρξε μία συνολική υποτίμηση του ρεάλ της τάξεως του 20%, γεγονός που έδωσε λύση στο πρόβλημα του πληθωρισμού (είχε φθάσει ως και 50%) και ώθηση στην οικονομία της χώρας. Η δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης για την οικονομία της χώρας προσέλκυσε ξένα κεφάλαια και έβαλε τη χώρα σε αναπτυξιακή πορεία (Eichengreen 2008: 200). Η συνέχεια όμως δεν ήταν ανάλογη · η σφικτή δημοσιονομική πολιτική προκάλεσε κοινωνικές αντιδράσεις και η κυβέρνηση μπροστά στο πολιτικό κόστος υπαναχώρησε. Το αποτέλεσμα ήταν οι δημόσιες δαπάνες να αυξηθούν κατά 30%, το μισθολογικό κόστος να υπερβαίνει τα επίπεδα του πληθωρισμού και το κόστος παραγωγής να μετακυλύεται στις τιμές των εξαγωγικών προϊόντων. Και σε μία συγκυρία παγκόσμιας ύφεσης, η μειωμένη ανταγωνιστικότητα και το υπερτιμημένο νόμισμα, ήταν σχεδόν σίγουρο ότι θα δημιουργούσε αρκετά προβλήματα στη βραζιλιάνικη οικονομία.

Η Βραζιλία είχε βρεθεί στο επίκεντρο των οικονομικών αναλύσεων των αμερικανών αξιωματούχων. Υπήρχε έντονη ανησυχία, από το φθινόπωρο του 1998, ότι η χρηματοπιστωτική κρίση θα συνέχιζε να εξαπλώνεται. Τα οικονομικά προβλήματα που

αντιμετώπιζε και η δυσπιστία των επενδυτών έναντι των αναδυόμενων οικονομιών από τις προηγούμενες κρίσεις (Ανατολική Ασία, Ρωσία), την τοποθετούσαν στην κορυφή της λίστας με τις χώρες που αντιμετωπίζουν σοβαρό κίνδυνο κερδοσκοπικής επίθεσης. Επιπλέον, η Βραζιλία αποτελούσε έναν από τους μεγαλύτερους εισαγωγείς των αμερικανικών προϊόντων, αυτό από μόνο του δημιουργούσε ακόμη μεγαλύτερη ανησυχία στο επιτελείο του Clinton (Gilpin 2004: 391).

Οι εκτιμήσεις των αμερικανών αξιωματούχων δεν έπεσαν έξω. Η κατάρρευση της ρωσικής οικονομίας προκάλεσε κερδοσκοπική επίθεση στο βραζιλιάνικο ρεάλ και σημειώθηκε μαζική εκροή κεφαλαίων από τη χώρα. Η κυβέρνηση απευθύνθηκε στο ΔΝΤ και τις ΗΠΑ για χορήγηση βοήθειας βρίσκοντας άμεσα ανταπόκριση. Και όπως σε όλες τις περιπτώσεις χωρών που απειλούνταν με κατάρρευση, το ΔΝΤ χορήγησε ένα μεγάλο πακέτο βοήθειας ύψους 40 δις δολαρίων, με αντάλλαγμα βέβαια την αποδοχή του μεταρρυθμιστικού πλαισίου της Συναίνεσης της Ουάσιγκτον (ibid: 393). Το διαρθρωτικό πρόγραμμα προσαρμογής περιελάμβανε υψηλούς πόρους, περικοπές κρατικών δαπανών και πολιτική υψηλών επιτοκίων (στην αρχή της κρίσης τα επιτόκια είχαν αυξηθεί κατά 50%). Η σφιχτή νομισματική και δημοσιονομική πολιτική οδήγησε τη χώρα σε βαθιά οικονομική ύφεση τον Ιανουάριο του 1999. Η πραγματική οικονομία παρουσίασε μεγάλη κάμψη, οι επενδύσεις μειώθηκαν κατακόρυφα και το δημόσιο χρέος διογκώθηκε (Κρούγκμαν 2009: 145). Η κρίση όμως ήταν παροδική. Κι αυτό οφείλεται στο καλά δομημένο τραπεζικό σύστημα της Βραζιλίας. Η σωστή λειτουργία των εποπτικών μηχανισμών, η μικρή αναλογία δανείων προς τα ίδια κεφάλαια των τραπεζών και η ορθολογική αξιοποίηση των επενδύσεων σε παράγωγα, ελαχιστοποιούσαν τις ζημιές (Eichengreen 2008: 203).

Η κρίση στη Βραζιλία αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτό-εκπληρούμενης προφητείας των κερδοσκόπων επενδυτών. Είχαν προαποφασίσει για τη δεινή οικονομική κατάσταση της Βραζιλίας χωρίς να στηρίζονται σε απόλυτα οικονομικά μεγέθη. Το χρέος της Βραζιλίας ως μερίδιο του εθνικού εισοδήματος ήταν μικρότερο από αντίστοιχα των ευρωπαϊκών χωρών ή της Ιαπωνίας. Επίσης, σημαντικό ποσοστό του ελλείμματος είχε συγκεντρωθεί από την αύξηση των τόκων αποπληρωμής του χρέους λόγω των υψηλών επιτοκίων και την υστέρηση στα φορολογικά έσοδα εξαιτίας της οικονομικής ύφεσης. Η συμπεριφορά όμως των 'αγορών' δε συμβαδίζει απαραίτητα και με τις αρχές της πολιτικής οικονομίας (Κρούγκμαν 2009: 145).

5.8. Η Αργεντινή σε κρίση (2001-2002)

Η πτώση της στρατιωτικής δικτατορίας στην Αργεντινή, στις αρχές της δεκαετίας του '80, άφησε πίσω της μία χώρα με διεφθαρμένο και αυταρχικό κεντρικό κράτος, και κυρίως μία οικονομία με υψηλό δημόσιο χρέος. Ο εκδημοκρατισμός και η αποκατάσταση της οικονομίας της χώρας ήταν ιδιαίτερα δύσκολη με συνεχείς διακυμάνσεις. Από τη δεκαετία του '90 και έπειτα η Αργεντινή άρχισε να εμφανίζει σημάδια ανάκαμψης με τον Κ. Μένεμ στην προεδρία της κυβέρνησης. Ο Μένεμ, εφαρμόζοντας ένα πρόγραμμα δημοσιονομικής λιτότητας και φιλελευθεροποίησης της οικονομίας, με τη συνδρομή φυσικά και των παιδιών της Σχολής του Σικάγο⁸⁶, κυβερνούσε τη χώρα σύμφωνα με τις υποδείξεις των ΗΠΑ και του ΔΝΤ (αν και προεκλογικά υποσχόταν ότι ακολουθούσε την εθνική οικονομική πολιτική του Χ. Περόν). Πραγματοποίησε σαρωτικές ιδιωτικοποιήσεις, μείωσε σε μεγάλο βαθμό τις κοινωνικές παροχές (η κοινωνική ασφάλιση ιδιωτικοποιήθηκε), άνοιξε τη χώρα στο ξένο εμπόριο, καθιέρωσε ευέλικτες μορφές εργασίας και επέδειξε ιδιαίτερα ευνοϊκή μεταχείριση τόσο στις εγχώριες όσο και στις ξένες επιχειρηματικές ελίτ. Στο άκουσμα των νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων του Μένεμ, η χρηματιστηριακή αγορά ανταποκρίθηκε άμεσα και το χρήμα έρευσε άφθονο στη χώρα (Χάρβεϊ 2007: 144). Παράλληλα, για τον έλεγχο του πληθωρισμού, προσέδεσε το πέσο με το δολάριο υπό τη μορφή μίας σκληρής συναλλαγματικής ισοτιμίας (1:1). Το κάθε πέσο αντιστοιχούσε σ' ένα δολάριο των αποθεμάτων, χωρίς όμως να υπάρχει η δυνατότητα από πλευράς της Κεντρικής Τράπεζας να τυπώσει έστω και ένα πέσο εάν δεν είχε προσθέσει αντίστοιχα ένα δολάριο στο συναλλαγματικό της απόθεμα. Γεγονός που καθιστούσε αδύνατη τη χρηματοδότηση του ελλείμματος μέσω της κοπής νέου χρήματος (Saxton 2008: 4). Η ανοδική πορεία της οικονομίας συνεχίστηκε μέχρι την κρίση-Τεκίλα που απείλησε με κατάρρευση το τραπεζικό σύστημα της Αργεντινής. Ακολούθησε μία μικρή περίοδος ανάκαμψης με την παροχή βοήθειας από την Παγκόσμια Τράπεζα και την εισροή ξένων κεφαλαίων έως ότου οι παρενέργειες της Ασιατικής οικονομικής κρίσης εξαπλωθούν αρχικά στη Ρωσία και εν συνεχεία στη γειτονική Βραζιλία.

Στα τέλη της δεκαετίας του '90, η Αργεντινή βρέθηκε εν μέσω αρνητικών διεθνών οικονομικών συγκυριών. Αρχικά, η κατάσταση επιδεινώθηκε από το αυστηρό σύστημα συναλλαγματικής ισοτιμίας με το δολάριο. Η Αργεντινή, λόγω γεωγραφικής θέσης, είχε

⁸⁶ Ο Υπουργός Οικονομικών της Κυβέρνησης Μένεμ, Ντ. Καβάγιο, τοποθέτησε σε καίριες οικονομικές θέσεις της χώρας πρώην στελέχη του ΔΝΤ και της Παγκόσμιας Τράπεζας, οι οποίοι είχαν σπουδές ή διατηρούσαν στενές σχέσεις με το Πανεπιστήμιο του Σικάγο. Βλ. στο Klein N., *Το Λόγμα του Σοκ*, ο.π. σελ. 227.

περισσότερες ανταλλαγές με τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ηπείρου και τη Βραζιλία. Στο νομισματικό της σύστημα όμως δεν υπήρχε η πρόβλεψη για σταθερές ισοτιμίες με το ευρώ ή το ρεάλ, με αποτέλεσμα η παραμικρή άνοδος του δολαρίου έναντι του ευρώ να ανεβάζει τις τιμές των προϊόντων της και να τη θέτει εκτός ευρωπαϊκών αγορών. Κι αυτό ακριβώς συνέβη · τη συγκεκριμένη περίοδο η τιμή του δολαρίου ισχυροποιήθηκε υπέρμετρα έναντι του ευρώ και επιπροσθέτως η Βραζιλία υποτίμησε αρκετά το νόμισμά της εξαιτίας της χρηματοπιστωτικής κρίσης. Ο συνδυασμός αυτών των συναλλαγματικών μεταβολών έπληξε καίρια τη διεθνή ανταγωνιστικότητα της οικονομίας της Αργεντινής και την οδήγησε σε μεγάλη ύφεση. Η συνέχεια είναι λίγο πολύ γνωστή. Οι επενδυτές έχασαν την εμπιστοσύνη τους αποσύροντας τα κεφάλαιά τους. Η αναστροφή των εισροών κεφαλαίου προκάλεσε πιστωτική συμπίεση και η μαζική απώλεια χρημάτων, τραπεζική κρίση. Η κυβέρνηση σε μία τελευταία προσπάθεια να προσελκύσει επενδυτές προτίμησε να διατηρήσει τη συναλλαγματική ισοτιμία (αντί να την αφήσει να κυμαίνεται ελεύθερα) και να προχωρήσει σε μειώσεις μισθών και αύξηση της φορολογίας, προκαλώντας μεγαλύτερη ύφεση. Ταυτόχρονα, η Αργεντινή είχε απολέσει τη δυνατότητα πρόσβασης στις διεθνείς αγορές για αναχρηματοδότηση του χρέους της. Προσέφυγε στο ΔΝΤ για να ανταποκριθεί στις δανειακές υποχρεώσεις της και απέσπασε δάνειο 6 δις δολαρίων (Χάρβεϊ 2007: 145). Στην πορεία όμως κι αυτό εγκατέλειψε τη χώρα έπειτα από τη διαφωνία με την κυβέρνηση της κρίσης (το κύριο σημείο διαφωνίας εντοπιζόταν στην απαίτηση του ΔΝΤ να διατηρηθεί η συναλλαγματική ισοτιμία). Έπειτα από αυτό η Αργεντινή αρνήθηκε να αποπληρώσει το χρέος της. Τελικά το αργεντίνικο πέσο υποτιμήθηκε και η αξία του έφθασε να είναι 30 σεντς ανά δολάριο (Κρούγκμαν 2009: 131).

Η Αργεντινή παρουσίαζε μία εικόνα οικονομικής και κοινωνικής αποδιάρθρωσης. Στα τέλη του 2001, το τραπεζικό σύστημα είχε χάσει περισσότερο από το 17% των αποθεματικών του. Η κυβέρνηση ακολουθούσε αυταρχικές πρακτικές με αποκορύφωμα τον περιορισμό των τραπεζικών αναλήψεων σε 250 πέσος ανά εβδομάδα και τη δήμευση των αποταμιεύσεων από 3.000 δολάρια και άνω. Και επιπλέον, μετά την υποτίμηση του νομίσματος, αντιμετώπισε τα αποθεματικά ως πέσος μειώνοντας τις αποταμιεύσεις στο 1/3 της προηγούμενης αξίας τους. Η ανεργία κάλπαζε και όσοι είχαν χρέη σε δολάρια – ιδιώτες και επιχειρήσεις – οδηγήθηκαν σε χρεοκοπία. Οι κοινωνικές αναταραχές που προκλήθηκαν ήταν βίαιες, με εισβολή σε καταστήματα και τράπεζες, αυτοκτονίες και συγκρούσεις με τις αστυνομικές δυνάμεις⁸⁷. Το 2002 η Αργεντινή είχε κηρύξει πτώχευση · η κατάσταση ήταν

⁸⁷ Έχει μείνει στην ιστορία η «διαμαρτυρία της κατασρόλας», όπου οργισμένες νοικοκυρές συγκεντρώθηκαν έξω από το προεδρικό μέγαρο και χτυπούσαν κατασρόλες και τηγάνια. Βλ. στο Κρούγκμαν Π., *Η κρίση του 2008...*, ο.π., σελ. 131.

δραματική. Το πραγματικό ΑΕΠ της χώρας είχε μειωθεί κατά 18% μεταξύ των ετών 1998-2002 και το δημόσιο χρέος από 29% το 1994 μετά τη χρεωκοπία έφθασε στο τεράστιο ποσοστό του 151% (Setser & Gelpert 2006: 474). Τελικά, η Αργεντινή με νέο πρόεδρο τον Κίρτσνερ, αρνήθηκε να πληρώσει τα 88 δις δολάρια του χρέους της και κατάφερε να συνάψει συμφωνία, βάσει της οποίας θα πλήρωνε μόνο τριάντα σεντς ανά δολάριο εξωτερικού χρέους (Κρούγκμαν 2009: 132). Τα επόμενα πέντε χρόνια η οικονομία της χώρας παρουσίασε ισχυρή ανάκαμψη έχοντας όμως να αντιμετωπίσει τον ισχυρό ανταγωνισμό Βραζιλίας και Κίνας.

Το δίδαγμα όμως από τη σύγχρονη ιστορία της Δημοκρατίας της Αργεντινής είναι ακόμη επίκαιρο. Η εμπειρία του καπιταλιστικού μετασχηματισμού της Αργεντινής με βάση το νεοφιλελεύθερο υπόδειγμα, έδειξε με emphaticό τρόπο ότι η πρακτική εφαρμογή αυτών των πολιτικών απέχει κατά πολύ από τις αρχές της ελευθερίας, της ατομικής χειραφέτησης και της αυτορρυθμιζόμενης οικονομίας των αγορών του νεοφιλελεύθερου ιδεολογήματος. Σύμφωνα με τους Βελτμάγιερ και Πέτρας, τα γεγονότα στην Αργεντινή αποπνέουν τη δυσσομία ενός «... νέου ιμπεριαλισμού: λεηλασία της οικονομίας, δημιουργία τεράστιων ανισοτήτων, οικονομική στασιμότητα που ακολουθείται από βαθιά και διαρκή ύφεση και μαζική εκπτώχευση του πληθυσμού ως συνέπεια της μεγαλύτερης συγκέντρωσης πλούτου στην ιστορία της Αργεντινής» (Χάρβεϊ 2007: 147).

5.9. Προμηνύματα ... θύελλας

Είναι γεγονός ότι, η περίοδος παγκόσμιας κυριαρχίας του νεοφιλελεύθερου δόγματος, συνοδεύτηκε από μία πληθώρα παροδικών ή μακρών, ενδημικών ή μεταδιδόμενων οικονομικών κρίσεων, σε αντιδιαστολή με τη μεταπολεμική εποχή του ορθολογικού καπιταλισμού. Τις δύο μεγάλες πετρελαϊκές κρίσεις και το παγκόσμιο κραχ στην αγορά των ακινήτων της δεκαετίας του '70 (κατά τη διάρκεια της οποίας χρεοκόπησε η Ν. Υόρκη), διαδέχθηκαν η κρίση του Τρίτου Κόσμου και η κατάρρευση του τραπεζικού συστήματος της Ιαπωνίας (και πάλι λόγω της φούσκας στην αγορά ακινήτων)⁸⁸ τη δεκαετία του '80. Επίσης, το διάστημα μεταξύ 1984-1992 οι ΗΠΑ αντιμετώπισαν παρατεταμένη

⁸⁸ Οι πρώτες χρηματοπιστωτικές κρίσεις που υποδήλωναν την παύση των εθνικών νομισματικών πολιτικών, σημειώθηκαν στις ΗΠΑ και τη Γερμανία τον Ιούνιο του 1974. Στις ΗΠΑ, η χρεοκοπία μίας μικρής τράπεζας, της Franklin National, έθεσε σε μεγάλο κίνδυνο το τραπεζικό σύστημα της χώρας και την αγορά ευρωδολαρίων. Ενώ στη Γερμανία, η Herstatt Bank, εξαιτίας της κωλυσιεργίας της Bundesbank απείλησε άμεσα το μηχανισμό των διατραπεζικών εκκαθαρίσεων των ΗΠΑ. Βλ. στο Μελάς Κ., *Οι Σύγχρονες Κρίσεις του Παγκόσμιου Χρηματοπιστωτικού Συστήματος*, ο.π., σελ. 160.

κρίση αποταμιεύσεων με γενεσιουργό αιτία την κάμψη στην αγορά της εμπορικής ακίνητης περιουσίας. Εκτός από τις κρίσεις που συμπεριλάβαμε στο κεφάλαιο αυτό, η δεκαετία του '90 είναι επίσης γεμάτη από νομισματικές-χρηματοπιστωτικές κρίσεις. Το 1992, το τραπεζικό σύστημα της Σουηδίας απειλήθηκε με κατάρρευση εξαιτίας της Σκανδιναβικής κρίσης που προκλήθηκε από τις υπερβολές στην αγορά ακινήτων της Νορβηγίας, που επηρέασε και τη Φιλανδία (Harvey 2011: 20). Ανάλογες κρίσεις παρουσιάστηκαν σε χώρες όπως η Βρετανία, η Ισπανία, η Ελβετία και η Ιταλία (Μελάς 2011: 162-175). Στα τέλη της δεκαετίας του '90, η Ομοσπονδιακή Κεντρική Τράπεζα των ΗΠΑ κατέβαλε μεγάλες προσπάθειες ώστε να αποφευχθεί η χρεοκοπία ενός από τα μεγαλύτερα hedge funds της χώρας, το Long Term Capital Management (LTCM), γεγονός που θα προκαλούσε χρηματοπιστωτικό πανικό. Το 1998, το LTCM είχε περιέλθει σε πολύ δύσκολη θέση λόγω του λανθασμένου στοιχηματισμού στις διακυμάνσεις του ιταλικού νομίσματος και χρειάστηκε να καταβληθούν 3,5 δις δολάρια για να διασωθεί (Χάρβεϊ 2007: 134). Επιπλέον, η μεγάλη δραστηριοποίησή του στον χρηματιστηριακό τζόγο, το κατέστησε ιδιαίτερα ευάλωτο στις επιπτώσεις της χρηματοπιστωτικής κρίσης του 1997-1998. Τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, δεν είχε τη δυνατότητα να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις πρόσθετου περιθωρίου, ούτε περισσότερο ρευστό μπορούσε να τοποθετηθεί στο αποθεματικό του, ούτε να εξοφλήσει όλο το χρέος. Η λύση τελικά δόθηκε από τον πρόεδρο της Κεντρικής Τράπεζας, Άλαν Γκρίσπαν, με την απότομη μείωση των επιτοκίων και την αποκατάσταση της ισορροπίας των αγορών (Κρούγκμαν 2009: 170-171). Η αυγή όμως του 21^{ου} αιώνα επεφύλασσε κι άλλες αρνητικές εκπλήξεις για τη μητρόπολη του καπιταλισμού. Καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '90, επενδύονταν μεγάλα ποσά στις μετοχές των εταιρειών του Διαδικτύου. Το κερδοσκοπικό παιχνίδι κορυφώθηκε τον Ιανουάριο του 2000, όταν η America OnLine (AOL) εξαγόρασε τον όμιλο Time Warner. Η φούσκα όμως είχε πάρει τις διαστάσεις πυραμίδας, όσο πιο πολλά χρήματα έδινε τόσο περισσότεροι πόνταραν. Ώσπου, κάποια στιγμή έσκασε (καλοκαίρι 2000) και για τα επόμενα δύο χρόνια οι μετοχές έχασαν το 40% της αξίας τους και ο δείκτης μετοχών υψηλής τεχνολογίας – Nasdaq – απώλεσε το 78% της αξίας του (Οκτώβριος 2002)⁸⁹. Η αμερικανική οικονομία προσγειώθηκε απότομα (ipid: 179-181).

Μετά τη φούσκα των εταιριών υψηλής τεχνολογίας ήλθε στην επιφάνεια η υπόθεση της Enron, η οποία αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα σκάνδαλα του μεταπολεμικού καπιταλισμού και ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα της ανεξέλεγκτης απελευθέρωσης των αγορών με βάση τα πρότυπα του νεοφιλελεύθερου δόγματος. Η Enron διόγκωνε τεχνητά τα κέρδη της με εταιρίες-βιτρίνες και παραπονημένους ισολογισμούς με

⁸⁹ Για μία πιο αναλυτική παρουσίαση της εξέλιξης της “φούσκας του Διαδικτύου”, βλέπε στο Μελάς Κ., *Οι Σύγχρονες Κρίσεις του Παγκόσμιου Χρηματοπιστωτικού Συστήματος*, στο ίδιο, σελ. 245-263.

στόχο να φουσκώσει τη χρηματιστηριακή αξία των μετοχών της. Δε δίστασε μάλιστα να χειραγωγήσει τις τιμές ηλεκτρικής ενέργειας, επωφελούμενη από την ιδιωτικοποίηση της αγοράς ενέργειας της Καλιφόρνια, βυθίζοντας στο σκοτάδι πολλές συνοικίες της περιοχής. Τότε όλοι μιλούσαν για το ιδανικό μοντέλο εταιρικής διακυβέρνησης και εκθείαζαν το υγιές επιχειρηματικό μοντέλο της εταιρίας από το Χιούστον. Όπως όμως αποδείχθηκε στην πορεία, η Enron δεν είχε περιοριστεί μόνο στο λάδωμα του τύπου και των οίκων πιστοληπτικής αξιολόγησης, αλλά διοχέτευε τεράστια ποσά και στο πολιτικό lobby (ήταν από τους βασικούς χρηματοδότες πολλών μελών της κυβέρνησης Μπους). Τρεις μήνες μετά τις επιθέσεις της 11ης Σεπτεμβρίου, η Enron κήρυξε πτώχευση και αρκετοί εργαζόμενοι έχασαν τις συνταξιοδοτικές αποταμιεύσεις τους. Πράγμα το οποίο δε συνέβη με τα διευθυντικά στελέχη, που λόγω εσωτερικής πληροφόρησης, φρόντισαν να ρευστοποιήσουν τις μετοχές τους πριν από την κήρυξη της πτώχευσης (Klein 2010: 397-398).

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι οι παγκόσμιες χρηματιστηριακές αγορές παρουσίασαν υψηλό βαθμό αβεβαιότητας και ανευθυνότητας. Ένα σημαντικό στοιχείο που προέκυψε από την περιοδολόγηση στις κρίσεις του νεοφιλελευθερισμού, και το οποίο είχε διαπιστωθεί σε όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου των αναπτυγμένων οικονομιών, είναι η στενή αλληλεξάρτηση της εξέλιξης των τιμών των ακινήτων με τις κρίσεις του τραπεζικού τομέα. Το γεγονός όμως που κάνει τη διαφορά είναι ότι, το φαινόμενο αυτό παρατηρείται πλέον και στις οικονομίες των αναπτυσσόμενων χωρών (Μελάς 2011: 150-151). Ένα επιπρόσθετο στοιχείο είναι το ύψος και η δομή των οικονομικών συνεπειών των τραπεζικών κρίσεων ανάλογα με το επίπεδο ανάπτυξης των χωρών. Σύμφωνα με έρευνα των Hoggarth et al, οι συσσωρευμένες ζημιές στο ΑΕΠ κάθε χώρας κυμαίνονται μεταξύ 15%-20%, με το ποσοστό αυτό να είναι αυξημένο στις αναπτυγμένες χώρες και μικρότερο στις αναπτυσσόμενες. Ειδικότερα, για τις αναπτυσσόμενες χώρες, οι απώλειες είναι σημαντικά ζημιογόνες μόνο εφόσον συνοδεύονται και από κρίσεις συναλλάγματος⁹⁰. Ένα άλλο θέμα είναι η φυσιογνωμία των επενδυτών και το κατά πόσο η συμβολή τους στην ανάπτυξη μίας χώρας είναι θετική. Στις περισσότερες των περιπτώσεων παρατηρήθηκαν φαινόμενα πολιτικής αστάθειας, κοινωνικών ανισοτήτων και αναταραχών, υφεσιακά φαινόμενα και ανισορροπίες στα συστήματα των εσωτερικών αγορών. Η συμπεριφορά των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων και επιχειρήσεων δεν είχε καμία σχέση με τις διαδικασίες υγιούς οικονομικής ανάπτυξης, λειτούργησαν περισσότερο ως ‘αρπακτικό κεφάλαιο’ γεγονός που δεν τιμά ιδιαίτερα το

⁹⁰ Βλ. σχετικά στο Hoggarth G., R. Reis & V. Saporta, *Costs of banking system instability: some empirical evidence*, London, Bank of England, 2001

νεοφιλελεύθερο εγχείρημα (Harvey 2011: 160). Τέλος, προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι, παρά τα συνεχή και επαναλαμβανόμενα κρισιακά φαινόμενα που εκτυλίχθηκαν σε όλη την πορεία της χρηματοπιστωτικής επανάστασης δε θεσμοθετήθηκε ούτε ένας μηχανισμός ελέγχου ή ένα ρυθμιστικό πλαίσιο των διεθνών χρηματαγορών. Οι “αγορές” εξακολουθούσαν να είναι επιρρεπείς σε ανορθολογικές πρακτικές και κρίσεις, υπονομεύοντας την πραγματική ανάπτυξη και ευημερία έως και την εκδήλωση της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2008.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Η ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗ ΥΠΟ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ Η ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ ΤΟΥ ΜΥΘΟΥ

Παρά το σοκ της ασιατικής κρίσης του 1997-'98, την κρίση στην αμερικανική αγορά ακινήτων τη δεκαετία του 1980, τη φούσκα του Διαδικτύου και τη χρεοκοπία της Enron, το σύστημα φαινόταν να έχει αποκτήσει θαυμαστή ανοσία απέναντι στις οικονομικές κρίσεις και η παγκόσμια ανάπτυξη ανασυντάχθηκε πολύ γρήγορα. Στην πραγματικότητα όμως, οι κρίσεις δεν έπαιρναν διάσταση λόγω της “ανεπιθύμητης” κρατικής παρέμβασης παρά και ενάντια στα νεοφιλελεύθερα δόγματα⁹¹. Ο Άλαν Γκρίνσπαν, πρόεδρος της Ομοσπονδιακής Τράπεζας των ΗΠΑ από το 1987 έως το 2006, ακολουθούσε επιθετική πολιτική στον τομέα των επιτοκίων. Η οριακή αύξηση του αμερικανικού ΑΕΠ και τα συνεχιζόμενα προβλήματα στην αγορά εργασίας οδήγησαν τον Γκρίνσπαν στη μείωση του επιτοκίου ομοσπονδιακών καταθέσεων στο 1%. Η νομισματική πολιτική της Fed όμως, σε συνδυασμό με την ανεξέλεγκτη λειτουργία των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων, είχε ως αποτέλεσμα μία φούσκα (των μετοχών dot-com) να εξελιχθεί σε μία νέα φούσκα στις τιμές των ακινήτων (Κρούγκμαν 2009: 184-185).

Στα χρόνια που προηγήθηκαν της κρίσης, η αύξηση του χρέους των νοικοκυριών παγκοσμίως (ιδιαίτερα στην Αμερική) υπήρξε εντυπωσιακή. Το συνολικό χρέος των Αμερικανών πολιτών ανερχόταν στο 350% του ΑΕΠ το 2007, τη στιγμή που, στη μεγάλη ύφεση του 1929 δεν είχε ξεπεράσει το 300%. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι μέχρι το 1985 η

⁹¹ Φαινόμενο, που όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω, εξελίχθηκε σε μεγάλο (τεράστιο) εύρος και κατά τη διάρκεια της μεγάλης παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2008.

σχέση χρέους προς διαθέσιμο εισόδημα των αμερικανικών νοικοκυριών παρέμενε κάτω από το 70%, ενώ το 2006 το ποσοστό αυτό είχε φθάσει στο 122%. Έως και το 2004, ο δανεισμός των αμερικανικών νοικοκυριών είχε ξεπεράσει το 1 τρις δολάρια. Ανάλογη ήταν η κατάσταση και στη Βρετανία, όπου το 2006 ο όμιλος HSBC προχώρησε σε διαγραφή επισφαλών δανείων ύψους 7,8 δις δολάρια (Petifor 2006: 1-4). Η ευημερία της καπιταλιστικής ανάπτυξης ήταν βασισμένη στα δανεικά. Η συσσώρευση χρέους σήμαινε ότι οι ανάγκες των νοικοκυριών εξυπηρετούνταν από δανεικό χρήμα. Η αύξηση της καταναλωτικής δαπάνης, παράμετρος που σε πολλές περιπτώσεις συνδέεται αναπόσπαστα με τους δείκτες οικονομικής ανάπτυξης, προέκυπτε από χρέος. Είναι χαρακτηριστικό ότι, στις ΗΠΑ, 215 εκ. πολίτες χρησιμοποιούν πλαστικό χρήμα έχοντας στην κατοχή τους περισσότερες από 1 τρις πιστωτικές κάρτες (ipid: 8).

Η μετατόπιση της οικονομικής δραστηριότητας από το πεδίο της πραγματικής οικονομίας στη χρηματοοικονομική τεχνολογία, μετέτρεψε την παγκόσμια οικονομία σε μία τεράστια εικονική και άυλη χάρτινη σφαίρα. Τη στιγμή που ο παγκόσμιος συνολικός παραγόμενος πλούτος ετησίως είναι περίπου 50.000 δις ευρώ, η αξία των μετοχών ακινήτων παγκοσμίως ανερχόταν στα 75.000 δις ευρώ, η αξία ομολόγων και μετοχών σε παγκόσμια κλίμακα εκτιμόταν στα 100.000 δις ευρώ, ενώ η συνολική αξία των παραγώγων χρηματοοικονομικών τίτλων ξεπερνούσε το ένα εκατομμύριο δις ευρώ, τον Δεκέμβριο του 2007 (Ραμονέ 2009: 102). Επρόκειτο για τη μεγαλύτερη κερδοσκοπική φούσκα της ιστορίας, η οποία δεν ήταν δυνατόν να διατηρηθεί χωρίς κάποια στιγμή να επέλθει η έκρηξη. Ορισμένοι είχαν κάθε λόγο να εκφράζουν την ανησυχία τους. Μεταξύ αυτών και ο διεθνούς φήμης οικονομολόγος J. Stiglitz, ο οποίος ισχυριζόταν ότι οι αγορές είναι ατελείς και δε μπορούν να λειτουργήσουν ορθολογικά παρά τις διαβεβαιώσεις των νεοφιλελεύθερων. Οι αγορές έχουν δομικές αδυναμίες στη λειτουργία τους, κυρίως λόγω της ελλιπούς πληροφόρησης και της απουσίας ενός επαρκούς νομοθετικού ρυθμιστικού πλαισίου των χρηματαγορών (Stiglitz 1998: 12-13). Ακόμη και ο P. Volker, από τους πρωτεργάτες της συντηρητικής αντεπανάστασης, το 2005 δε δίστασε να προειδοποιήσει τους υπεύθυνους για τους κινδύνους που έκρυβε το νέο μοντέλο της χρηματιστικής οικονομίας. Η συνεχής εισροή ξένων κεφαλαίων και η άμεση εξάρτηση της καταναλωτικής δαπάνης των αμερικανών από αυτήν και όχι από την εγχώρια παραγωγή, δε θα μπορούσε να συνεχισθεί επ' αόριστον (Βαρουφάκης 2012: 293-294). Σύμφωνα με τον Volker, η ύπαρξη τεράστιων σε μέγεθος και δύναμη χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων – τραπεζών “too big to fail” – συνιστά τον αδύναμο κρίκο του σύγχρονου καπιταλιστικού συστήματος. Οι αμερικανικές τράπεζες δεν υπόκεινται σε κανέναν έλεγχο και απολαμβάνουν μία σειρά

προνομίων που δε συνάδουν με τις αρχές της ελεύθερης αγοράς αφού υπολογίζουν πάντα στη στήριξη του κεντρικού κράτους (Roche 2010: 302). Επίσης, ο S. Roach, επικεφαλής οικονομολόγος της επενδυτικής τράπεζας Morgan Stanley, είχε προβλέψει ότι «Αυτό το έπος [που παρατηρούμε σήμερα] αφορά ... στη μέγιστη υπό εξέλιξη ασυμμετρία στην ιστορία της παγκόσμιας οικονομίας, τη σταδιακή αποδόμηση του αμερικανοκεντρικού κόσμου... Η σύγκλιση των ιστορικών, των γεωπολιτικών και των οικονομικών τάσεων με έχει πείσει περισσότερο από ποτέ ότι ο αμερικανοκεντρικός κόσμος πορεύεται σε ένα μη βιώσιμο μονοπάτι» (Βαρουφάκης 2012: 294-295). Άποψη στην οποία συγκλίνει και ο Χάρβεϊ στο βιβλίο του *Νεοφιλελευθερισμός, Ιστορία και Παρόν*, εξετάζοντας το πλαίσιο των οικονομικών ανισοροπιών που ενισχύουν την εκδήλωση μίας οικονομικής κρίσης. Τα τυπικά χαρακτηριστικά μίας προβληματικής οικονομίας εντοπίζονται στα μεγάλα και ανεξέλεγκτα εσωτερικά ελλείμματα του προϋπολογισμού, στην υποχώρηση του ισοζυγίου πληρωμών, στην απότομη υποτίμηση του νομίσματος, στις ασταθείς αποτιμήσεις των εσωτερικών περιουσιακών στοιχείων (π.χ. στις κτηματαγορές και τις χρηματοπιστωτικές αγορές), στην αύξηση του πληθωρισμού, στην αύξηση της ανεργίας και την παράλληλη μείωση των ημερομισθίων, και τέλος στην εκροή των κεφαλαίων. Την περίοδο πριν την εκδήλωση της κρίσης, οι ΗΠΑ σημείωναν αρνητικές επιδόσεις στους τρεις πρώτους δείκτες και παρουσίαζαν στασιμότητα στον έκτο, στον τομέα της ανεργίας δηλαδή και της αύξησης των ημερομισθίων. Στην περίπτωση κάποιας άλλης χώρας, οι συγκεκριμένοι οικονομικοί δείκτες θα καθιστούσαν επιβεβλημένη την παρέμβαση του ΔΝΤ, με τα γνωστά προγράμματα δημοσιονομικής προσαρμογής. Καθώς όμως οι ΗΠΑ ελέγχουν το ΔΝΤ, η δημοσιονομική πειθαρχία ήταν θέμα εσωτερικής διαχείρισης της αμερικανικής κυβέρνησης και κατά τον Χάρβεϊ αδύνατο να πραγματοποιηθεί στο άμεσο μέλλον (Χάρβεϊ 2007: 244). Το σύστημα άφηνε πίσω του τις κρίσεις χωρίς να εντοπίζει τις ανισοροπίες του συσσωρεύοντας διαρκώς νέες αντιφάσεις. Η μία χρηματιστηριακή φούσκα διαδεχόταν την άλλη με ορατό πλέον τον κίνδυνο κάποια στιγμή τα πράγματα να ξεφύγουν από κάθε έλεγχο.

6.1. Η Παγκόσμια Χρηματοπιστωτική Κρίση του 2008

6.1.1. Το χρονικό της κρίσης

- Τα πρώτα σημάδια...

Μέχρι και το 2007 η παγκόσμια οικονομία αναπτυσσόταν με αξιόλογους ρυθμούς. Ο χρηματοοικονομικός τομέας είχε αναδειχθεί σε κυρίαρχο παράγοντα οικονομικής μεγέθυνσης ξεπερνώντας τα όρια λειτουργίας του ως απλού διαμεσολαβητικού μηχανισμού. Λειτουργούσε υπεράνω των εθνικών κυβερνήσεων και των διεθνών οργανισμών, χωρίς ουσιαστικό έλεγχο. Η έλλειψη αυτή ελέγχου ήταν που οδήγησε τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα σε δραστηριότητες υψηλού κινδύνου και την ανάληψη ρίσκων με την εφεύρεση “καινοτόμων” επενδυτικών προϊόντων. Την ευφορία όμως από την ταχεία και υψηλή κερδοφορία των χρηματιστηριακών παιγνίων ήρθε να διακόψει η κρίση στην αγορά στεγαστικών δανείων χαμηλής πιστοληπτικής αξιολόγησης (subprime) των ΗΠΑ. Ας δούμε όμως την εξέλιξη των γεγονότων.

Ήδη από τα τέλη του 2005 ο στεγαστικός τομέας των ΗΠΑ άρχισε να παρουσιάζει σημάδια κάμψης. Η εκρηκτική αύξηση στις τιμές των ακινήτων καθιστούσε ανέφικτη την αγορά σπιτιού ακόμη και με εύκολο δανεισμό. Κατά τα έτη 2006 και 2007 η αγορά κατοικίας υπέστη καθίζηση και η αξία των ακινήτων μειώθηκε αισθητά. Τα νοικοκυριά που είχαν λάβει δάνεια χαμηλής πιστοληπτικής αξιολόγησης, βλέποντας το επιτόκιο δανεισμού να αυξάνεται και την αξία του ακινήτου τους να πέφτει λόγω μειωμένης ζήτησης, άρχισαν να μην καταβάλουν τις δόσεις των δανείων τους. Από τη στιγμή που το δανειακό κεφάλαιο με τους τόκους υπερέβαινε την αξία του ακινήτου, οι αθετήσεις πληρωμών και οι κατασχέσεις σπιτιών από τις τράπεζες προέβαλαν ως η μόνη λύση. Κατά αυτόν τον τρόπο τα ληξιπρόθεσμα δάνεια των τραπεζών άρχισαν να παίρνουν τη μορφή χιονοστιβάδας (βλ. Πίνακα 6). Η τραγωδία όμως δεν είχε ολοκληρωθεί και δεν αφορούσε μόνο τους δανειολήπτες. Εξαιρετικά μεγάλο μέρος των δανείων αυτών, υπό τη μορφή τιτλοποίησης, είχαν πουληθεί σε άλλα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα. Μέσω της διαδικασίας της τιτλοποίησης, των γνωστών Τίτλων Εγγυημένων Δανειακών Υποχρεώσεων (CDO), τα ενυπόθηκα δάνεια τεμαχίστηκαν, ομαδοποιήθηκαν και πουλήθηκαν σε κάθε λογής τράπεζες και επενδυτικά κεφάλαια ανά τον κόσμο. Η ραγδαία αύξηση των ληξιπρόθεσμων ενυπόθηκων δανείων προκάλεσε κρίση στην αγορά τιτλοποιημένων ομολόγων (subprime) και κατά συνέπεια απειλούσε με κατάρρευση το παγκόσμιο τραπεζικό σύστημα, από τη στιγμή που ήταν εκτεθειμένο στα νέα τοξικά επενδυτικά προϊόντα (Κρούγκμαν 2009: 200-

202)⁹². Όλο και περισσότερες τράπεζες άρχισαν να δηλώνουν μεγάλες απώλειες εσόδων και ορισμένες απειλούνταν με χρεοκοπία.

Πίνακας 6

**Ο αριθμός των κατοικιών που απειλούνται από κατάσχεση
στις Ηνωμένες Πολιτείες (ανά τρίμηνο για τα έτη 2007-2009)**

ΤΡΙΜΗΝΑ	
Q1 2007	239.770
Q2 2007	333.627
Q3 2007	446.726
Q4 2007	527.740
Q1 2008	649.917
Q2 2008	739.714
Q3 2008	765.558
Q4 2008	735.000
Q1 2009	803.489
Q2 2009	889.829
Q3 2009	937.840

Πηγή: Μελά Κ., *Οι Σύγχρονες Κρίσεις του Παγκόσμιου Χρηματοπιστωτικού Συστήματος (1974-2008)*, Εκδ. Α.Α. Λιβάνη, 2011, σελ. 269.

Το 2007 άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους τα πρώτα σημάδια κατάρρευσης του τραπεζικού συστήματος. Η πλασματική εικόνα ανάπτυξης που συντηρούσε η Wall Street μέσα από το παράλληλο νομισματικό σύστημα που διατηρούσε (υπό τη μορφή ιδιωτικού χρήματος που βασιζόταν στις τεράστιες εισροές ξένων πλεονασματικών κεφαλαίων) δεχόταν τα πρώτα πλήγματα. Η αρχή έγινε τον Απρίλιο του 2007 με τη χρηματοπιστωτική εταιρεία New Century Financial, η οποία χρεοκόπησε λόγω του μεγάλου αριθμού στεγαστικών δανείων χαμηλής εξασφάλισης που είχε χορηγήσει. Το αμέσως επόμενο διάστημα η Bearstearns, μία από τις ιστορικότερες επενδυτικές τράπεζες, ανακοίνωνε ότι τα funds του ομίλου της δε μπορούσαν να καταβάλουν στους επενδυτές τα οφειλόμενα. Στην ίδια κατάσταση βρέθηκε και η γαλλική επενδυτική τράπεζα BNP Paribas με την αιτιολογία ότι δε μπορούσε να αποτιμήσει τα περιουσιακά της στοιχεία. Στην ουσία, ήταν σε τόσο μεγάλο βαθμό εκτεθειμένη σε CDO, που η μείωση της ζήτησης την υποχρέωνε στο να μη μπορεί να τα τιμολογήσει. Αυτομάτως, οι ευρωπαϊκές τράπεζες σταμάτησαν να δανείζουν η μία την άλλη. Η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα προκειμένου να αποσοβήσει μία ενδεχόμενη επιδημία έλλειψης ρευστότητας (credit crunch) διέθεσε στις αγορές, αρχικά 95 δις ευρώ, και στη συνέχεια άλλα 109 δις ευρώ. Το ίδιο έπραξαν και οι Κεντρικές Τράπεζες των ΗΠΑ, του Καναδά, της Ιαπωνίας και της Αυστραλίας. Τον Σεπτέμβριο του

⁹² Σχετικά με τα νέα επενδυτικά παράγωγα (CDO) βλ. και στο Stiglitz J.E., *Ο θρίαμβος της Απληστίας – Η ελεύθερη Αγορά και η Κατάρρευση της Παγκόσμιας Οικονομίας*, Αθήνα, Εκδ. Παπαδόπουλος, 2011, σ.σ. 122 & 137-138.

2007, η βρετανική Τράπεζα Northern Rock οδηγήθηκε σε κατάρρευση⁹³. Αν και δεν είχε στην κατοχή της CDO, η λειτουργία της βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό στο βραχυπρόθεσμο δανεισμό. Η απροθυμία όμως δανεισμού των τραπεζών προκάλεσε έλλειψη ρευστότητας στην τράπεζα. Μόλις οι πελάτες της το αντιλήφθηκαν, προχώρησαν σε μαζική ανάληψη καταθέσεων με αποτέλεσμα να πτωχεύσει. Χρειάστηκε η άμεση παρέμβαση της Τράπεζας της Αγγλίας με τη χορήγηση πάνω από 15 δις στερλίνων για να διασωθεί. Το ένα μετά το άλλο, κορυφαία τραπεζικά ιδρύματα ανακοίνωναν ζημιές πολλών δις από αγορές CDO όπως η ελβετική UBS (3,4 δις δολάρια), η αμερικανική Citigroup (3,1 δις και στην πορεία έγινε 40 δις) και η επενδυτική τράπεζα Merrill Lynch (Βαρουφάκης 2012: 299-302).

- **Η έλευση της Κρίσης**

Καθ' όλη τη διάρκεια του 2008 όλο και περισσότερες τράπεζες και επενδυτικές εταιρείες άρχισαν να παρουσιάζουν μεγάλες ζημιές και βρισκόνταν αντιμέτωπες με το φάσμα της χρεωκοπίας. Οι κυβερνήσεις από την πλευρά τους, με κύριο εργαλείο τις Κεντρικές Τράπεζες, προσπαθούσαν να αποτρέψουν τα χειρότερα, είτε μέσω συνεχών χρηματοδοτήσεων, είτε μέσω προώθησης εξαγορών και συγχωνεύσεων χρηματοπιστωτικών και τραπεζικών ιδρυμάτων. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα της κρατικοποίησης της Northern Rock στη Βρετανία και η εξαγορά της Bearstearns από την JP Morgan chase με το ευτελές αντίτιμο των 240 εκ. δολαρίων και τη μετακύλιση των ζημιών στους αμερικανούς φορολογούμενους. Την ίδια περίοδο, δύο τράπεζες με μακρά παράδοση στα στεγαστικά δάνεια, οι Fannie Mae και Freddie Mac κρατικοποιούνται επίσημα από την αμερικανική κυβέρνηση (iprid: 305-307). Οι παρεμβάσεις αυτές, έστω και με κόστος την αύξηση του χρέους, έδειχναν να έχουν αντίκρισμα αφού προς το παρόν φαινόταν να απομακρύνεται ο συστημικός κίνδυνος από την κατάρρευση ενός κολοσσού του χρηματοοικονομικού τομέα. Μέχρι και τον Σεπτέμβριο του 2008, η καθοδική τάση της οικονομίας φαινόταν να μην είναι και τόσο σοβαρή. Αρκετοί μάλιστα υποστήριζαν ότι η Αμερική δε βρίσκεται σε ύφεση, τόσο στελέχη της απερχόμενης κυβέρνησης Μπους, όσο και ο γερουσιαστής Phil Gramm των Ρεπουμπλικάνων που είχε δρομολογήσει την ακύρωση του Glass-Steagall (το νομοθετικό πλαίσιο ρύθμισης των τραπεζικών συναλλαγών έως και το 1999). Ο Gramm δήλωνε ότι η Αμερική βίωνε απλά μία *“ύφεση ηθικού”* (Krugman 2012: 135). Η ώρα όμως της πραγματικής αλήθειας δεν είχε έρθει ακόμη: Τα γεγονότα που ακολούθησαν διέψευσαν τις αισιόδοξες προβλέψεις.

⁹³ Για μία πιο λεπτομερή περιγραφή των όσων εξελίχθηκαν στην περίπτωση της Northern Rock βλ. στο Brown G., *Πέρα από το Κραχ*, Αθήνα, Εκδ. Πεδίο, 2010, σ.σ. 54-59.

Στις 15 Σεπτεμβρίου του 2008, η κατάρρευση μίας από τις μεγαλύτερες επενδυτικές τράπεζες της Wall Street, της Lehman Brothers, σηματοδοτούσε την ελεύθερη πτώση της οικονομίας. Ο μεγαλύτερος εφιάλτης των αγορών γινόταν πραγματικότητα · ένας κολοσσός του χρηματοπιστωτικού συστήματος είχε πτωχεύσει, με αποτέλεσμα και το τελευταίο ίχνος εμπιστοσύνης στο τραπεζικό σύστημα να εξανεμιστεί. Γιατί όμως η χρεοκοπία ενός ιδρύματος προκάλεσε τόσο μεγάλη αναταραχή; Η Lehman Brothers ήταν γνήσια εκπρόσωπος του λεγόμενου “*σκιώδους τραπεζικού συστήματος*”⁹⁴ και των αδιαφανών δραστηριοτήτων του. Μία από αυτές ήταν τα **repos**, βραχυπρόθεσμα δάνεια από άλλα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα για να χρηματοδοτηθούν οι νέες επενδύσεις. Η Lehman Brothers, εκμεταλλευόμενη το χαλαρό κανονιστικό πλαίσιο, είχε προχωρήσει σε υπερβολική μόχλευση παρέχοντας ως εγγύηση στοιχεία του ενεργητικού της από τα τιτλοποιημένα στεγαστικά δάνεια (CDO). Συνεπώς, η εταιρεία ήταν εξαιρετικά ευάλωτη σε μία απότομη πτώση στην αξία των τιτλοποιημένων στεγαστικών δανείων (Krugman 2012: 136). Όπως και έγινε! Το Fund που διαχειριζόταν τα CDO της εταιρείας, χωρίς να έχει δικά του αποθεματικά, αδυνατούσε να αποπληρώσει τα CDO όταν άρχισε να πέφτει η αξία τους. Οι συνεχείς διαβουλεύσεις που ακολούθησαν για τη διάσωση της τράπεζας δεν είχαν αποτέλεσμα. Οι ιθύνοντες της Lehman ανέμεναν να έχουν από το κράτος την ίδια αντιμετώπιση με τα άλλα ιδρύματα, προσδοκία η οποία διαψεύστηκε. Όταν η βρετανική Barclays Bank εξέφρασε ενδιαφέρον για την αγορά της Lehman Brothers με την προϋπόθεση οι ζημιές της τράπεζας να καλυφθούν από τα δημόσια ταμεία, η κυβέρνηση των ΗΠΑ αρνήθηκε και η τράπεζα κήρυξε πτώχευση⁹⁵. Οι επενδυτές πανικοβλήθηκαν. Μέσα σε λίγες μέρες παρατηρήθηκε μία μαζική απόσυρση καταθέσεων από την τράπεζα σπείροντας τον πανικό στο παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα (Βαρουφάκης 2012: 308).

Το ερώτημα όμως που προκύπτει εδώ είναι γιατί η Lehman Brothers αφέθηκε στην τύχη της; Σύμφωνα με τον Stiglitz, η απάντηση βρίσκεται στη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία που διαπερνούσε (διακατείχε) την αμερικανική οικονομική και πολιτική σκέψη περί “*ηθικού κινδύνου*”. Στις χρηματοπιστωτικές αγορές κυριαρχεί η αντίληψη ότι οι

⁹⁴ Ο όρος “σκιώδες τραπεζικό σύστημα” (ή “παράλληλο τραπεζικό σύστημα”) επινοήθηκε από τον Κρούγκμαν προκειμένου να περιγράψει τις σκοτεινές και κερδοσκοπικές δραστηριότητες των σύγχρονων επενδυτικών τραπεζικών ιδρυμάτων. Σε αντίθεση με τις συμβατικές τράπεζες, οι οποίες δέχονται και εγγυώνται τις καταθέσεις των πελατών τους, αποτελούν τμήμα του ομοσπονδιακού τραπεζικού συστήματος και ενεργούν εντός του θεσμοθετημένου ρυθμιστικού πλαισίου, πολλές από τις επενδυτικές τράπεζες επιδίδονται σε κερδοσκοπικά παιχνίδια και κινούνται εκτός του παραδοσιακού τραπεζικού συστήματος. Βλ. στο Κρούγκμαν Π., *Η Κρίση του 2008 ...*, ο.π., σ.σ. 191-195.

⁹⁵ Σύμφωνα με τον J. Attali, Goldman Sachs και η JP Morgan είχαν προνομιακή μεταχείριση την περίοδο εκδήλωσης της κρίσης. Μάλιστα, η JP Morgan είχε ενεργό συμμετοχή στην πτώχευση της Lehman Brothers, καθώς το ποσό που είχε λάβει από τη Fed για τη διάσωση της Lehman Brothers χρησιμοποιήθηκε εν τέλει για την εξαγορά της Bearsteams. Βλ. στο Attali J., *Παγκόσμια κατάρρευση σε 10 χρόνια;*, Αθήνα, Εκδ. Παπαδόπουλος, 2011, σελ. 97.

δανειολήπτες που αδυνατούν να αποπληρώσουν τα χρέη τους, χάνουν το οποιοδήποτε κίνητρο για την εξόφλησή τους, από τη στιγμή που γνωρίζουν ότι θα τους παρασχεθεί κάποιου είδους βοήθεια στη δύσκολη στιγμή. Η ανησυχία περί ηθικού κινδύνου κυριάρχησε και κατά τη διάρκεια της Ασιατικής κρίσης, όταν το ΔΝΤ και το Υπουργείο Οικονομικών των ΗΠΑ αντιτάχθηκαν στις επιχειρήσεις διάσωσης των οικονομιών της Ινδονησίας και της Ταϊλάνδης, με αποτέλεσμα αυτές να καταρρεύσουν. Η ίδια λογική επικράτησε και στην απόφαση για τη μη παροχή βοήθειας στη Lehman Brothers. Γρήγορα όμως έγινε αντιληπτός ο συστημικός κίνδυνος που αντιμετώπιζε το παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα και ο μολυσματικός χαρακτήρας της κρίσης. Έτσι, μία απόφαση που βασίστηκε στο υπόδειγμα του φονταμενταλισμού της αγοράς, οδήγησε στο ακριβώς αντίθετο αποτέλεσμα. Στη μεγαλύτερη σειρά κρατικών παρεμβάσεων στα χρονικά για τη διάσωση του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος (Stiglitz 2011: 53).

Η αμερικανική κυβέρνηση ανέλαβε ενεργό ρόλο προκειμένου να αναχαιτίσει την κατάρρευση του χρηματοπιστωτικού της συστήματος. Αρχικά, συμμετείχε στις διαπραγματεύσεις για την εξαγορά της Merrill Lynch από την Bank of America προσφέροντας τις απαραίτητες εγγυήσεις για την κάλυψη των απωλειών της πρώτης. Στη συνέχεια, η Fed, αρχικά με ένα πακέτο σωτηρίας 85 δις δολαρίων, το οποίο τελικά εκτιμήθηκε στα 143 δις δολάρια, πρωταγωνίστησε στη διάσωση της AIG (American Insurance Group). Η δημιουργία του TARP (Trouble Asset Relief Program) με σκοπό την εξαγορά των τοξικών ομολόγων από τις αμερικανικές τράπεζες κοστολογήθηκε στα 700 δις δολάρια (Βαρουφάκης 2012: 309-312). Ακολούθησε μία φρενίτιδα κρατικών παρεμβάσεων, τόσο στις ΗΠΑ όσο και στην Ευρώπη, για να αποφευχθεί η παγκόσμια κατάρρευση. Τα ποσά που δαπανήθηκαν για τη διάσωση του συστήματος της Wall Street, μέσω των σχεδίων διάσωσης (π.χ. σχέδιο Geithner-Summers), υπολογίζεται ότι έφθασαν στο αστρονομικό ποσό των 13 τρις δολαρίων (Ipid: 323). Τελικά, έπειτα από το μπαράζ κρατικών επιδοτήσεων και παρεμβάσεων μέσω των κεντρικών τραπεζών, το 2009, το χρηματοπιστωτικό σύστημα ανέκτησε την εμπιστοσύνη του, η κρίση όμως είχε μεταφερθεί στην πραγματική οικονομία.

Το τίμημα από τις επιχειρήσεις διάσωσης των τραπεζών ήταν ιδιαίτερα μεγάλο. Το ιδιωτικό χρέος για άλλη μία φορά μεταφέρθηκε στις πλάτες των απλών φορολογούμενων⁹⁶. Η μεγάλη προσπάθεια αντιμετώπισης της χρηματοπιστωτικής κρίσης οδήγησε στην κρίση Δημόσιου χρέους. Το 2010 το συνολικό χρέος των ΗΠΑ (ιδιωτικό και δημόσιο) ανερχόταν στο 540% χωρίς να συνυπολογίζεται η ονομαστική αξία των παραγώγων, η οποία ήταν

⁹⁶ Βλ. επίσης στο Aglietta M., *Η Οικονομική κρίση*, Β' Έκδοση, Αθήνα, Εκδ. Πόλις, 2009, σ.σ. 78-79.

τετραπλάσια του ΑΕΠ (ipid: 321). Το ίδιο συνέβη και στην Ευρώπη, όπου το δημόσιο χρέος αναμενόταν να αυξηθεί το 2010 κατά 14,5 μονάδες του ΑΕΠ (Attali 2011: 98). Η εμπειρία όμως της διάσωσης των τραπεζών είχε και μία άλλη σοβαρή παράμετρο. Οι δυτικές κυβερνήσεις αποδείχθηκε ότι είναι όμηροι των μεγάλων χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων. Τη στιγμή που δισεκατομμύρια φορολογούμενοι ενίσχυαν την προσπάθεια διάσωσης των τραπεζών, τα μεγάλα στελέχη τους εξακολουθούσαν να παίρνουν τα τεράστια bonus τους. Ακόμη και η κυβέρνηση Obama, η οποία με τη συμπαράσταση της κοινής γνώμης είχε την ευκαιρία να εκκαθαρίσει τον τραπεζικό τομέα, υποχώρησε μπροστά στους εκβιασμούς των ισχυρών της Wall Street. Επέτρεψε στις τράπεζες να λειτουργήσουν ανεπηρέαστα (διατηρώντας κρυφούς ισολογισμούς και χωρίς καμία απώλεια κερδών) και τη Fed να διαχειρίζεται το δημόσιο χρήμα με πλήρη αδιαφάνεια και αγνοώντας το Νόμο περί ελεύθερης πληροφόρησης (Stiglitz 2011: 93).

Κατά τη διετία 2008-2010, στις ΗΠΑ, πτώχευσαν 315 τραπεζικά ιδρύματα με συνολικό ενεργητικό της τάξεως των 650.000 εκ. δολαρίων. Ο συνολικός πλούτος της αμερικανικής κοινωνίας, το Νοέμβριο του 2008, υπολογίζεται ότι μειώθηκε κατά 1/4, περίπου 14 τρις δολάρια. Ο αριθμός των Αμερικανών που υπέβαλαν αίτηση πτώχευσης το 2010 ανέρχεται στα 1,53 εκ. με τις χρεοκοπίες φυσικών προσώπων να παρουσιάζουν αυξητική τάση από το 2005 και έπειτα (Μελάς 2011: 270-271). Παράλληλα, τέσσερα εκατομμύρια Αμερικανοί έχασαν τις θέσεις εργασίας τους και ένα στα διακόσια σπίτια κατασχέθηκαν από τις τράπεζες (Βαρουφάκης 2012: 322). Για άλλη μία φορά επιβεβαιωνόταν ο κανόνας του φονταμενταλισμού της αγοράς: ιδιωτικοποίηση των κερδών και κοινωνικοποίηση των ζημιών. Οι τραπεζίτες, οι οποίοι είχαν και το μεγαλύτερο μερίδιο ευθύνης για την κρίση, γίνονταν αποδέκτες τεράστιων πακέτων διάσωσης για να συνεχίσουν το έργο τους, ενώ ο μέσος πολίτης αντιμετώπιζε την οδυνηρή πραγματικότητα της οικονομικής ύφεσης.

6.1.2. Τα αίτια της κρίσης

Η πρώτη μεγάλη χρηματοπιστωτική κρίση του 21ου αιώνα συγκεντρώνει ταυτοχρόνως πολλά από τα ποιοτικά χαρακτηριστικά όλων των προηγούμενων κρίσεων. Μία φούσκα στην αγορά ακινήτων παρόμοια με αυτή που παρατηρήθηκε στην Ιαπωνία στα τέλη της δεκαετίας του 1980. Τη μαζική ανάληψη τραπεζικών καταθέσεων όπως είχε συμβεί στη μεγάλη ύφεση των αρχών της δεκαετίας του 1980 από τις συμβατικές τότε τράπεζες. Την παγίδα ρευστότητας στην οποία είχε περιέλθει η Ιαπωνική οικονομία και

στη σύγχρονη κρίση βρέθηκε αντιμέτωπη με την ίδια κατάσταση και η οικονομία των ΗΠΑ. Και τέλος, η διακοπή των διεθνών κεφαλαιακών ροών και το ντόμινο των νομισματικών κρίσεων που ακολούθησε της κρίσης, παρέπεμπαν στα γεγονότα της Ασιατικής κρίσης του 1997-'98 (Κρούγκμαν 2009: 199). Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, οι παράγοντες που συνέβαλλαν άμεσα ή έμμεσα στη δημιουργία και στην εξάπλωση της σύγχρονης κρίσης είναι πολλοί και σύνθετοι. Αναμφίβολα, ο ρόλος του χρηματοπιστωτικού τομέα είναι κομβικός στην εκδήλωση της κρίσης. Υπάρχουν όμως και άλλοι παράγοντες που άπτονται πολιτικών, οικονομικών – επιχειρηματικών συμφερόντων και χρήζουν ιδιαίτερης αναφοράς.

- **Η Λειτουργία των Αγορών**

«Όταν η κεφαλαιακή ανάπτυξη μίας χώρας καθίσταται παραπροϊόν των δραστηριοτήτων ενός καζίνο, είναι πολύ πιθανόν η δουλειά να μη γίνεται σωστά»⁹⁷
Keynes

Ο όρος “Αγορές” είχε επικρατήσει στο σύνολο του οικονομικού κόσμου προκειμένου να περιγράψει το σύνολο των δραστηριοτήτων που αναπτύσσονται εντός του χρηματοοικονομικού τομέα. Έχει δε τόσο μεγάλη βαρύτητα, που τις τελευταίες δεκαετίες, οι οικονομίες των χωρών εξαρτώνται από τις καλές ή κακές διαθέσεις των Αγορών. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, η υιοθέτηση των αρχών της Νεοφιλελεύθερης Συναίνεσης κατέστησε τις διεθνείς αγορές ως το θεμέλιο λίθο του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Αποτέλεσαν το κύριο μέσο μετατόπισης του επενδυτικού κεφαλαίου από την πραγματική οικονομία στο χρηματοπιστωτικό σύστημα με κυρίαρχο το κερδοσκοπικό κεφάλαιο. Ο ενισχυμένος ρόλος των τραπεζικών ιδρυμάτων στους κόλπους της παγκόσμιας οικονομίας και η αναζήτηση γρήγορου και υψηλού κέρδους, δημιούργησαν συνθήκες άγριου ανταγωνισμού. Προκειμένου οι τράπεζες να ανταποκριθούν στους νέους όρους του παιχνιδιού, προέβησαν στη δημιουργία και προώθηση νέων επενδυτικών προϊόντων υψηλού ρίσκου (παράγωγα – subprimes), καθώς επίσης και σε δανεισμό των γνωστών hedge-funds (ορισμένα από αυτά λειτουργούσαν και ως φορείς των τραπεζών) μέσω της υπερβολικής δικής τους μόχλευσης. Πώς όμως προέκυψε η ανεξέλεγκτη δράση των τραπεζών;

Κομβικό σημείο ανατροπής του υφιστάμενου ρυθμιστικού πλαισίου των τραπεζών υπήρξε η κατάργηση του Νόμου Glass-Steagall του 1933. Ο συγκεκριμένος νόμος είχε

⁹⁷ Βλ. στο Krugman P., *Τέλος στην Υφεση Τώρα*, ο.π., σελ. 119.

αποτελέσει τη βάση για το ρυθμιστικό πλαίσιο που υπηρέτησε σωστά την οικονομική σταθερότητα και ανάπτυξη των ΗΠΑ για όλη τη μεταπολεμική περίοδο. Το κύριο χαρακτηριστικό του ήταν ότι επέβαλε το διαχωρισμό των εμπορικών τραπεζών (που δέχονται καταθέσεις και δανείζουν ορθολογικά) από τις επενδυτικές τράπεζες (που προωθούν την πώληση μετοχών και ομολόγων), προκειμένου να αποφευχθεί η σύγκρουση συμφερόντων στα τραπεζικά ιδρύματα λόγω της ταυτόχρονης έκδοσης μετοχών και δανεισμού χρημάτων. Σ' ένα δεύτερο επίπεδο, ο νόμος απέτρεπε τα στελέχη των τραπεζών από το να επιδίδονται σε δραστηριότητες υψηλού κινδύνου με τα χρήματα των καταθετών, ανάλογες με εκείνες των επενδυτικών τραπεζών. Παράλληλα, το κράτος στην προσπάθειά του να εξασφαλίσει την αξιοπιστία του μηχανισμού πληρωμών, εγγυάτο μέσω του νόμου τις καταθέσεις των πελατών. Είχε κάθε λόγο λοιπόν να απαιτεί τη συντηρητική λειτουργία των τραπεζών (Stiglitz 2011: 219).

Στις 12 Νοεμβρίου 1999 λοιπόν, η κυβέρνηση Clinton υπέγραφε πράξη κατάργησης του Glass-Steagall και το κογκρέσο ψήφισε το Νόμο Gramm-Leach-Bliley (Νόμο περί εκσυγχρονισμού Χρηματοπιστωτικών Υπηρεσιών) ως αποτέλεσμα των πιέσεων και της ισχύος των εταιρειών που δραστηριοποιούνταν στον τομέα των χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών. Από εκείνη τη στιγμή κι έπειτα άρχισε η αντίστροφη μέτρηση για την απορρύθμιση των διεθνών αγορών, με σημαντικότερη παράμετρο την κυριαρχία της επενδυτικής τραπεζικής κουλτούρας, δηλαδή της αναζήτησης κέρδους με υπερβολική μόχλευση και ανάληψη μεγάλων κινδύνων. Χαρακτηριστικά θα αναφέρουμε ότι το 2002 οι μεγάλες τράπεζες επενδύσεων είχαν μόχλευση ύψους 29 προς 1, γεγονός που σήμαινε ότι θα οδηγούνταν στην καταστροφή με μία ενδεχόμενη μείωση της αξίας του ενεργητικού τους κατά 2%. Μία ακόμη επίπτωση της κατάργησης του Νόμου Glass-Steagall ήταν η μείωση του ανταγωνισμού στο τραπεζικό σύστημα και η δημιουργία τραπεζικών κολοσσών, των λεγόμενων τραπεζών “too big to fail”. Ενδεικτική είναι η αύξηση του μεριδίου αγοράς των πέντε μεγαλύτερων τραπεζών μετά το νόμο Gramm, η οποία από 8% το 1995 ανέρχεται σε 30% σήμερα (ipid: 219-220).

Γίνεται λοιπόν προφανές ότι υπήρξε στοχευμένη και συντονισμένη δράση των εκπροσώπων του χρηματοπιστωτικού συστήματος προς την κατεύθυνση της απορρύθμισης του τραπεζικού συστήματος. Δεν προκαλεί συνεπώς καμία έκπληξη η δημιουργία παντός είδους επενδυτικών προϊόντων υψηλής επικινδυνότητας με μοναδικό στόχο την κερδοσκοπία. Ένα από τα σημαντικότερα επιτεύγματα των εγκεφάλων της Wall Street ήταν τα εγγυημένα χρεωστικά ομόλογα (Collateralized Debt Obligations – CDO)⁹⁸ βασιζόμενα

⁹⁸ Η Goldman Sachs ήταν η πρώτη που δημιούργησε το συνθετικό εγγυημένο χρεωστικό ομόλογο CDO με βάση τα

στην αισιοδοξία που είχε καλλιεργηθεί από τη φούσκα στην αγορά ακινήτων. Τα περιουσιακά στοιχεία που χρησιμοποιούνταν, προέρχονταν από διάφορες μορφές χρέους με ομοιόμορφα χαρακτηριστικά. Για παράδειγμα, τα ενυπόθηκα δάνεια τεμαχίζονταν υπό τη μορφή τίτλων και στη συνέχεια ομαδοποιούνταν ως νέο επενδυτικό προϊόν. Η διαδικασία αυτή επαναλαμβανόταν και στα νέα προϊόντα δημιουργώντας ακόμα πιο πολύπλοκα παράγωγα. Αργότερα ο τζόγος επεκτάθηκε σε όλους τους τομείς της τραπεζικής και οικονομικής δραστηριότητας (παράγωγα από καταναλωτικά δάνεια, εκπαιδευτικά δάνεια, συνθετικά παράγωγα στις τιμές των προϊόντων όπως καλαμπόκι, χρυσάφι, πετρέλαιο κλπ.). Τα παράγωγα αυτά, όπως άλλωστε μαρτυρά και το όνομά τους, εξαρτώνταν άμεσα από την τιμή κάποιου άλλου περιουσιακού στοιχείου. Η αξία τους καθοριζόταν με βάση την προσδοκία που υπήρχε για την άνοδο στην αξία κάποιων προϊόντων (Stiglitz 2011: 227).

Στη συνέχεια, για να εξασφαλισθεί η σίγουρη κερδοφορία, ανακάλυψαν τις Συμφωνίες Ανταλλαγής Πιστωτικών Κινδύνων (Credit Default Swaps – CDS). Τα CDS διαδόθηκαν από τα hedge-funds και έχουν άμεση σχέση με τις αγοραπωλησίες των CDO. Στην ουσία αποτελούσαν ασφαλιστικά συμβόλαια βάση των οποίων οι επενδυτές μπορούσαν να στοιχηματίσουν στην αδυναμία κάποιου ιδιώτη, μίας εταιρείας ή ενός κράτους ότι δε θα μπορέσουν να είναι συνεπείς στην αποπληρωμή του χρέους τους (Βαρουφάκης 2012: 304). Ο απόλυτος παραλογισμός είχε εξελιχθεί σε χρηματοοικονομική καινοτομία και νομοτέλεια. Γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τον παρακάτω πίνακα (βλ. Πίνακα 7), όπου παρουσιάζεται η αυξητική τάση που παρουσίαζε η παραγωγή CDO παγκοσμίως έως και το 2007.

ενυπόθηκα στεγαστικά δάνεια (subprimes). Στη συνέχεια ήταν και η πρώτη που εισήγαγε το CDO με κάλυψη CDS για να μπορέσει να κερδοσκοπήσει τόσο σε περίπτωση πώλησης όσο και αγοράς. Βλ. στο Μελάς Κ., *Οι Σύγχρονες Κρίσεις του Παγκόσμιου Χρηματοπιστωτικού Συστήματος...*, ο.π., σελ. 290.

Πίνακας 7

Παγκόσμια παραγωγή CDO 2001-2010

Παγκόσμιες εκδόσεις CDO σε εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ						
Χρόνος	Q	Ταμειακή ροή και υβρίδια	Συνθετικά	Τρέχουσα τιμή	Άγνωστα	Σύνολο
2000						67.987,7
2001						78.453,8
2002						83.074,3
2003						86.629,8
2004						157.820,7
2005						
	Q1	40.844,8	7.160,0			48.004,8
	Q2	49.930,3	10.304,6	230,0		60.464,9
	Q3	43.626,5	7.358,0			50.984,5
	Q4	71.822,4	19.598,6	390,1		91.811,1
	Σύνολο έτους	206.224,0	44.421,2	620,1		251.265,3
2006						
	Q1	83.430,7	11.317,6			94.748,3
	Q2	95.339,6	21.775,0	2.909,3		120.023,9
	Q3	101.653,6	12.870,9	21.472,9		135.997,4
	Q4	130.079,7	20.539,6	19.255,7		169.875,0
	Σύνολο έτους	410.503,6	66.503,1	43.637,9		520.644,6
2007						
	Q1	123.894,7	25.430,3	17.201,6		166.526,6
	Q2	132.163,2	15.044,3	31.412,2		178.619,7
	Q3	54.734,3	5.572,8	32.400,9		92.708,0
	Q4	29.583,6	2.423,1	11.739,7		43.746,4
	Σύνολο έτους	340.375,8	48.470,5	92.754,4		481.600,7
2008						
	Q1	12.771,0	75,4	7.055,3		19.901,7
	Q2	15.809,7	1.115,2	5.067,6		21.992,5
	Q3	11.875,0		2.458,4		14.333,4
	Q4	3.140,1	150,0	2.369,1		5.659,2
	Σύνολο έτους	43.595,8	1.340,6	16.950,4		61.886,8
2009						
	Q1	196,8	99,5	461,9		758,2
	Q2	1.345,5		540,9		1.886,4
	Q3	337,6	105,3	129,3		572,2
	Q4	681,0	49,5	388,7		1.119,2
	Σύνολο έτους	2.560,9	254,3	1.520,8		4.336,0
2010						
	Q1	2.378,5	42,3			2.420,7
	Q2	1.655,8			321,2	1.977,0
	Q3	2.002,7				2.002,7
	Q4					
	Σύνολο έτους	6.036,9	42,3		321,2	6.400,4

Πηγή: Μελάς Κ., Οι Σύγχρονες Κρίσεις του Παγκόσμιου Χρηματοπιστωτικού Συστήματος..., ο.π., σελ 293-5

Η μετατροπή όλων των αγαθών και των εμπορευμάτων σε περιουσιακά στοιχεία και ο στοιχηματισμός επί αυτών, αποτελεί την ειδοποιό διαφορά του σύγχρονου καπιταλισμού⁹⁹ (Petifor 2006: 16-17). Υπήρξε πράγματι εντυπωσιακή η ευρηματικότητα των αγορών στην κατασκευή νέων επενδυτικών προϊόντων, είτε αυτά ονομάζονται μοχλευμένα κεφάλαια, δομημένα ομόλογα ή παράγωγα. Οι φορείς αυτών των δραστηριοτήτων είναι κερδοσκόποι επενδυτές, ωστόσο τα τελευταία χρόνια έχει κάνει αισθητή την παρουσία της «η πιο απειλητική γενιά χρηματοοικονομικών θεσμών...[τα διαβόητα hedge-funds]» (Glyn 2007: 71), η δύναμη των οποίων είναι ανυπέβλητη και η σκοτεινή δράση τους ανεξέλεγκτη. Δεν ελέγχονται και δε λογοδοτούν σε καμία ρυθμιστική αρχή. Ενώ η πιστωτική τους έκθεση υπερβαίνει τα 20.000 δις δολάρια, καμία ρυθμιστική αρχή δεν ελέγχει τις διαδικασίες μέσω των οποίων τα hedge-funds διαχειρίζονται τα επενδυτικά κεφάλαια. Ενδεικτικό είναι ότι, στις ΗΠΑ μόλις το 20% των διαχειριστών hedge-funds είναι εγγεγραμμένοι στα αρχεία της Αμερικανικής Αρχής Κεφαλαιαγοράς (SEC). Κάτι το οποίο συνιστά πρόκληση εάν αναλογιστεί κανείς ότι η σκιώδης δραστηριότητα αυτών των κεφαλαίων είχε προκαλέσει την αλυσιδωτή χρηματοοικονομική κρίση του Long-Term Capital Management το 1998 (ipid: 70-71).

Το ακραίο όμως στην περίπτωση των hedge funds, η ανεξέλεγκτη δράση των οποίων αφήνει το σύστημα ανοχύρωτο σε κερδοσκοπικά παιχνίδια, είναι ότι λειτουργούν υπό την ανοχή των επίσημων θεσμών. Προκαλεί τρόμο στον κοινό νου, εάν όχι οργή, η κυνική ομολογία του επί μακρόν κεντρικού τραπεζίτη των ΗΠΑ, Α. Greenspan, ότι τα hedge funds: «...είναι στην ουσία ανεξέλεγκτα, και ελπίζω να παραμείνουν έτσι. Η επιβολή μίας επικάλυψης πανάκριβων ρυθμίσεων το μόνο που θα καταφέρει είναι να πνίξει τον ενθουσιασμό της επιδίωξης του κέρδους σε τομείς που αλλιώς θα έμεναν ανεκμετάλλετοι» (Γκρίνσπαν 2007: 547-548). Βεβαίως, ο ίδιος ο Greenspan και η Fed μέσω των νομισματικών πολιτικών της, είναι συνηθισμένοι να δημιουργούν ή να συντηρούν χρηματοοικονομικές φούσκες, το σκάσιμο των οποίων είχε ως αποτέλεσμα την απώλεια δισεκατομμυρίων δολαρίων δημοσίου χρήματος (Κρούγκμαν 2009: 174-183)¹⁰⁰.

Κατά κοινή ομολογία, στο σημείο αυτό προκύπτει και μία από τις αντιφάσεις του σύγχρονου χρηματιστικού καπιταλισμού. Οι αγορές, σε οποιαδήποτε μορφή τους, συνιστούν θεσμικά όργανα. Υπό αυτή την έννοια, η επιβίωση και η απρόσκοπτη λειτουργία

⁹⁹ Ο Άλαν Γκρίνσπαν, ο επί μία εικοσαετία κεντρικός τραπεζίτης των ΗΠΑ, ταξινομεί τα καπιταλιστικά συστήματα ανάλογα με το μέγεθος της ανάληψης ρίσκου που αναλαμβάνουν οι επενδυτές στο εκάστοτε οικονομικό σύστημα. Βλ. στο Γκρίνσπαν Α., *Η Εποχή των Αναταράξεων: Περιπέτειες σε ένα νέο κόσμο*, Αθήνα, Ωκεανίδα, 2007, σ.σ. 399-437.

¹⁰⁰ Βλ. επίσης στο βιβλίο των Fleckenstein W. and Sheehan F., *Greenspan's Bubbles: The Age of Ignorance at Federal Reserve*, New York, McGraw-Hill, 2008.

τους προϋποθέτουν ότι οι διεργασίες που συντελούνται εντός αυτών και τα αποτελέσματά τους θα πρέπει να χαρακτηρίζονται από νομιμότητα – legitimacy (Rodrick 1997: 38). Η σύγχρονη όμως αυτορυθμιζόμενη νεοφιλελεύθερη αγορά, χωρίς να ρυθμίζεται από κανενός είδους κεντρική ή πολιτική αρχή, έχει χάσει τη νομιμότητά της και έφθασε ένα βήμα πριν την καταστροφή.

- **Η φούσκα στην αγορά ακινήτων**

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, οι τιμές των ακινήτων στις ΗΠΑ παρουσίασαν εκρηκτική αύξηση. Το διάστημα μεταξύ 1997 και 2006 η τιμή για ένα μέσο αμερικανικό σπίτι αυξήθηκε κατά 124%. Το 2005, στην κορύφωση της φούσκας, οι πραγματικές τιμές των ακινήτων σημείωναν αύξηση 12%, η οποία ήταν έξι φορές μεγαλύτερη από την αύξηση του κατά κεφαλήν πραγματικού εισοδήματος του ίδιου έτους. Η κατάσταση ευφορίας που είχε δημιουργηθεί από τη φούσκα στην αγορά ακινήτων έκανε τον κόσμο να υποεκτιμήσει τους κινδύνους. Όταν οι τιμές των ακινήτων άρχισαν να ανεβαίνουν πολλοί ιδιοκτήτες ακινήτων άρχισαν να δανείζονται εκ νέου χρησιμοποιώντας τα ως εγγύηση. Όσο οι τράπεζες το επέτρεπαν, ο κόσμος προχωρούσε σε αναχρηματοδοτήσεις των ενυπόθηκων στεγαστικών δανείων ή σε χρηματοδότηση της καταναλωτικής του δαπάνης (Μελάς 2011:272-273). Με το σκάσιμο της φούσκας όμως, όλοι βρέθηκαν εκτεθειμένοι στους κινδύνους ενός μεγάλου κραχ, τόσο οι δανειολήπτες όσο και τα τραπεζικά ιδρύματα.

- **Δανεισμός με χαμηλά πιστωτικά κριτήρια**

Η φούσκα στην αγορά ακινήτων δε θα έπαιρνε τόσο μεγάλες διαστάσεις εάν οι τράπεζες είχαν δείξει την απαιτούμενη εγκράτεια. Η ραγδαία αύξηση των δανείων μειωμένης εξασφάλισης (subprime) κατά την τριετία 2004-2006 συνέβαλλε αποφασιστικά στην αύξηση των τιμών των κατοικιών. Με πρωτοπόρες τις μεγάλες επενδυτικές τράπεζες και τις κρατικά επιχορηγούμενες τράπεζες να ακολουθούν για να αντέξουν τον ανταγωνισμό (π.χ. Freddie Mac & Fannie Mae), η αγορά ενυπόθηκων δανείων χαμηλής πιστοληπτικής ικανότητας, έλαβε τεράστιες διαστάσεις. Εκτιμάται ότι το Μάρτιο του 2007 η αξία των subprime είχε ανέλθει στα 1,5 τρις δολάρια και το ποσοστό τους επί του συνόλου των ενυπόθηκων στεγαστικών δανείων είχε φθάσει στο 20% την περίοδο 2005-2006 (βλ. Πίνακα 8).

Πίνακας 8

**Ενυπόθηκα δάνεια subprime ως % του συνόλου
των στεγαστικών δανείων και το ποσοστό ιδιοκτησίας**

Έτος	Ενυπόθηκα δάνεια ως % του συνόλου των στεγαστικών δανείων	Ποσοστό ιδιοκτησίας
1997	7,5	65,5
1998	6	66,5
1999	4,8	67
2000	5,5	67,4
2001	7	67,4
2002	6,9	67,8
2003	8	68
2004	18	68,5
2005	20	68,7
2006	21	68,9
2007	7,6	65,8

Πηγή: Μελάς Κ., Οι Σύγχρονες Κρίσεις του Παγκόσμιου Χρηματοπιστωτικού Συστήματος..., ο.π., σελ 278.

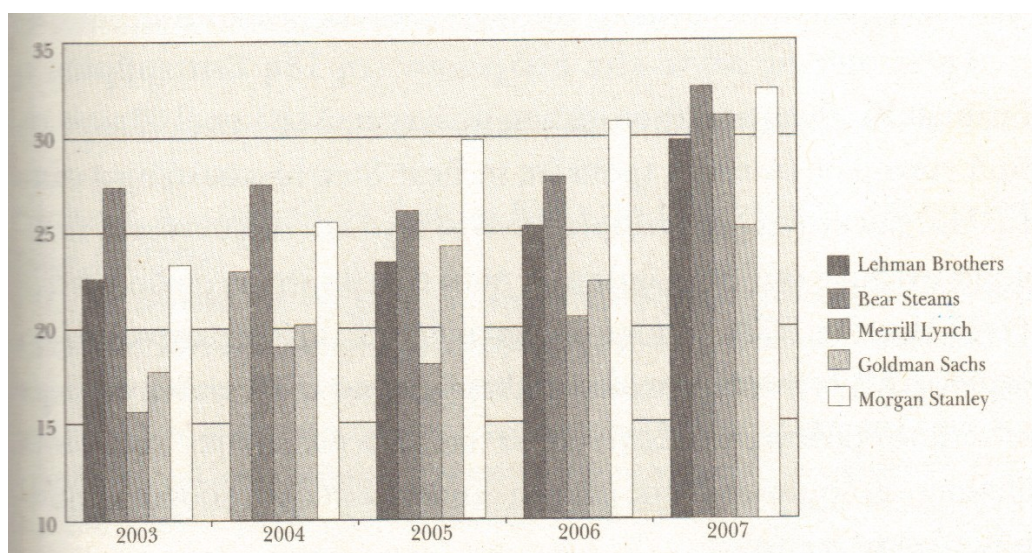
Ο ανεξέλεγκτος όμως δανεισμός των νοικοκυριών δεν περιορίσθηκε στην αγορά ακινήτων. Η εύκολη πρόσβαση στην πίστωση, εξαιτίας της συνεχούς ανόδου στις τιμές των ακινήτων (η οποία εξασφάλιζε νέο δανεισμό με ενέχυρο την αξία του σπιτιού), επεκτάθηκε και σε άλλους τομείς προκειμένου να εξυπηρετήσει τις καταναλωτικές δαπάνες των νοικοκυριών. Φυσική συνέπεια όλων αυτών, ήταν η αύξηση του χρέους των νοικοκυριών ως προς το διαθέσιμο εισόδημα στο 127% και η μείωση του ιδιωτικού ποσοστού αποταμίευσης από περίπου 8% του ΑΕΠ στις αρχές της δεκαετίας του 1990 στο 1% στα τέλη του 2007 (ipid: 275-282).

- **Η ανάληψη κινδύνων και η υπερβολική μόχλευση**

Η υπερεπεκτατική νομισματική πολιτική (χαμηλά επιτόκια από τη Fed) και το κλίμα ευφορίας που επικρατούσε, δημιούργησαν συνθήκες υψηλής μόχλευσης των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων. Η υψηλή μόχλευση επέτρεπε στις τράπεζες να επενδύουν σε νέα προϊόντα με λιγιστά ίδια κεφάλαια από το ενεργητικό τους αλλά με υψηλό δανεισμό. Ήδη από το 2001 πολλές επενδυτικές τράπεζες παρουσίαζαν σημάδια υπέρμετρης μόχλευσης. Η κατάσταση όμως ξέφυγε από κάθε έλεγχο όταν τον Απρίλιο του 2004 η Επιτροπή Κεφαλαιαγοράς των ΗΠΑ (Securities and Exchange Commission – SEC) επέτρεψε την άρση των περιορισμών στη δανειακή επιβάρυνση των Τραπεζών (Stiglitz 2011: 220). Από το 2004 έως το 2007 οι πέντε μεγαλύτερες επενδυτικές τράπεζες των ΗΠΑ αύξησαν εντυπωσιακά τη χρηματοπιστωτική τους μόχλευση, με αποτέλεσμα το 2007 να

αντιστοιχεί στο 30% του τρέχοντος ΑΕΠ των ΗΠΑ (4,1 τρις δολάρια). Για παράδειγμα, η Bearstearns παρουσίαζε αναλογία μόχλευσης 33:1, η Merrill Lynch 32:1, η Goldman Sachs 25:1 (στη συνέχεια διαπιστώθηκε ότι διατηρούσε κρυφούς ισολογισμούς, στην πραγματικότητα είχε μεγαλύτερο βαθμό μόχλευσης) και οι Morgan Stanley και Citigroup 33:1 (βλ. Γράφημα 1) (Μελάς 2011:284-286).

Γράφημα 1

Πηγή: Μελάς Κ., Οι Σύγχρονες Κρίσεις του Παγκόσμιου Χρηματοπιστωτικού Συστήματος..., ο.π., σελ 285.

Η εξέλιξη των γεγονότων ήρθε να δικαιώσει την κεντρική ιδέα του Minsky ότι πρέπει να εστιάσουμε στη μόχλευση. Όταν κάποιος διατηρεί υψηλή μόχλευση, δηλαδή συσσωρεύει χρέος πολύ μεγαλύτερο από τα περιουσιακά του στοιχεία ή τα εισοδήματά του, είναι ανά πάσα στιγμή ευάλωτος σε οποιαδήποτε αρνητική μεταβολή. Η περίοδος οικονομικής σταθερότητας ή μεγέθυνσης ευνοεί την αυξημένη μόχλευση, καθώς οι δανειολήπτες υποεκτιμούν τους κινδύνους και κάποια στιγμή αδυνατούν να αποπληρώσουν τα χρέη τους. Κατά αυτόν τον τρόπο οδηγούμαστε σε οικονομική αστάθεια και υπό κατάλληλες συνθήκες σε χρηματοπιστωτική ή οικονομική κρίση (Krugman 2012: 59). Πράγματι, οι τρεις από τις πέντε προαναφερθείσες τράπεζες πτώχευσαν, οι άλλες δύο επιχορηγήθηκαν με πολλά δις δολάρια από το αμερικανικό κράτος και η χρηματοπιστωτική κρίση οδήγησε σε ύφεση των παγκόσμια οικονομία.

- **Οι Εποπτικές Αρχές και οι Οίκοι Αξιολόγησης**

Η κρίση ανέδειξε με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο ότι το κράτος είχε παραδώσει στην οικονομία κάθε τομέα της εξουσίας, αφήνοντας το κερδοσκοπικό κεφάλαιο ανεξέλεγκτο και αφορολόγητο. Στο πλαίσιο αυτό, οι ρυθμιστικές αρχές έδειχναν να είναι πλήρως εναρμονισμένες με την υπόθεση των αποτελεσματικών και ορθολογικών αγορών. Τα πανίσχυρα τραπεζικά και επενδυτικά ιδρύματα, διαπλεκόμενα με οίκους αξιολόγησης, πολυεθνικές και πολιτικά πρόσωπα, ως οι τέλειες αγορές του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος, είχαν κυριαρχήσει επί των εθνικών πολιτικών. Οποιαδήποτε πρωτοβουλία για την εισαγωγή ρυθμιστικών κανόνων στη λειτουργία του χρηματοπιστωτικού συστήματος, συναντούσε τη σθεναρή αντίδραση των υπευθύνων. Έτσι, όταν στη δεκαετία του 1990 ο επικεφαλής της Επιτροπής Διαπραγμάτευσης Παραγώγων επί Εμπορευμάτων (Commodity Futures Trading Commission – CFTC), Μπρούσκλεϊ Μπορν, είχε ζητήσει την επιβολή ρυθμίσεων, το Υπουργείο Οικονομικών (ο R. Rubin ως Υπουργός Οικονομικών και ο L. Summers ως αναπληρωτής του) και η Fed (A. Greenspan) αντέδρασαν έντονα¹⁰¹. Αργότερα, στην προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν ότι τα παράγωγα θα έμεναν εκτός ρυθμιστικού πλαισίου, επινόησαν το Νόμο περί εκσυγχρονισμού παραγώγων επί εμπορευμάτων του 2000. Το κύριο επιχείρημα όλων αυτών σχετιζόταν με το δόγμα περί ελεύθερης αγοράς: η οποιαδήποτε ρύθμιση στην αγορά παραγώγων στερούσε την «καινοτομία» από τον χρηματοπιστωτικό τομέα, παρεμπόδιζε την οικονομική ανάπτυξη και δημιουργούσε κινδύνους μη διαχειρίσιμους εύκολα από το οικονομικό σύστημα (Stiglitz 2011: 202-203).

Οι οίκοι πιστοληπτικής αξιολόγησης δεν ήταν αμέτοχοι στο παιχνίδι χρηματιστικής κερδοσκοπίας που είχε στηθεί. Κατηγορήθηκαν για ανεπάρκεια και πολύ περισσότερο για συμμετοχή στη μεγέθυνση του προβλήματος, καθώς οι εκδότες των χρηματοοικονομικών τίτλων ήταν και αυτοί που πλήρωναν για την αξιολόγηση. Γεγονός που δεν προκαλεί έκπληξη, αρκεί να ανατρέξουμε στο ιστορικό κακών επιδόσεων των οίκων αξιολόγησης. Εικάζεται ότι είχαν σοβαρές ευθύνες τόσο στην πρόκληση της Ασιατικής κρίσης όσο και στα σκάνδαλα των Enron και Dot-Com στις αρχές του 21^{ου} αιώνα. Στην τελευταία κρίση τα κίνητρά τους ήταν στρεβλά, καθοδηγούνταν από συγκρούσεις συμφερόντων. Σε

¹⁰¹ Ενδεικτική της άρνησης της Wall Street σε οποιοδήποτε ρυθμιστικό πλαίσιο είναι η υποδοχή που επεφύλαξε στον «Κανόνα Volker» το 2010. Ο Πρόεδρος Obama, στην προσπάθειά του να περιορίσει τη δύναμη της Wall Street, τοποθέτησε ως επικεφαλής της Συμβουλευτικής Επιτροπής για την Οικονομική Ανάκαμψη (Economic Recovery Advisory Board – ERAB) τον P. Volker. Η πρόταση νόμου που επεξεργάστηκε ο Volker (γνωστή ως κανόνας Volker) αναβίωσε σε μεγάλο βαθμό το Νόμο Glass Steagall και έθετε σοβαρούς περιορισμούς στη λειτουργία των αγορών. Η Wall Street αντιδρώντας έντονα απαξίωσε τον Volker (έναν από τους πρωτεργάτες της συντηρητικής αντεπαναστάσεως) και έκανε για άλλη μία φορά επίδειξη ισχύος. Ο Obama απέρριψε στο σύνολό του το σχέδιο Volker. Βλ. στο Βαρουφάκης Γ., Παγκόσμιος Μινώταυρος..., ο.π., σ.σ. 357-359.

συνεργασία με τα επενδυτικά funds και τις τράπεζες, χειραγωγούσαν τις βαθμολογίες των παραγώγων (3A, 3B κλπ.) και αποκόμιζαν τεράστια χρηματικά ποσά. Δεν είναι τυχαίο ότι μετά το 2007 οι υποβαθμίσεις στα subprime δάνεια παρουσίασαν αυξητική τάση (βλ. Πίνακα 9) (ipid: 139-140).

Πίνακας 9

Η υποβάθμιση των βασισμένων σε ενυπόθηκα χρεόγραφα δανείων

Χρονική περίοδος	Αξία (σε δις. Δολάρια)
Q3 2007	85
Q4 2007	237
Q1 2008	739
Q2 2008	841

Πηγή: Μελάς Κ., Οι Σύγχρονες Κρίσεις του Παγκόσμιου Χρηματοπιστωτικού Συστήματος..., ο.π., σελ 306

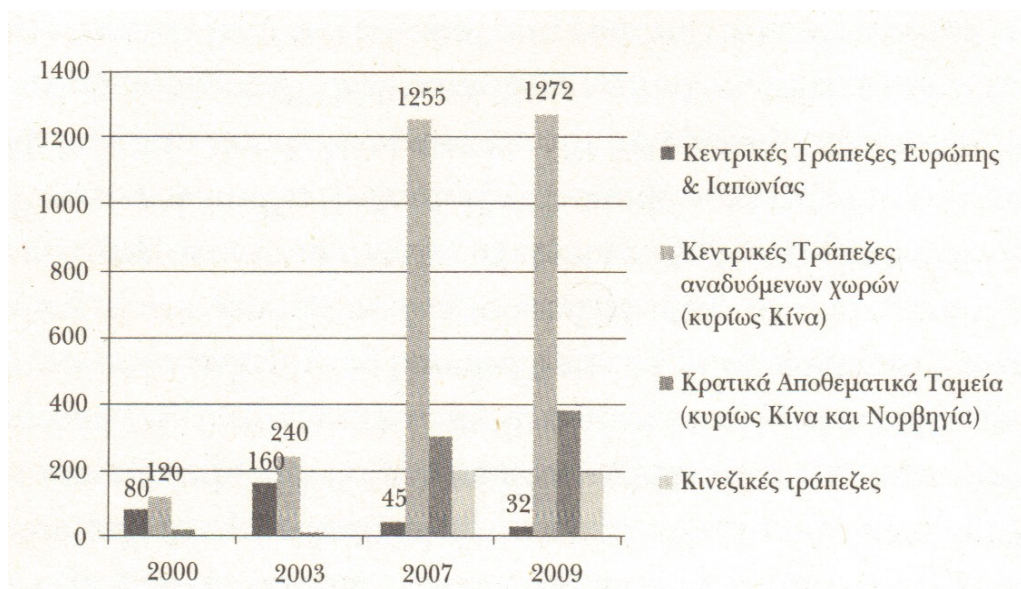
Επιπροσθέτως, οι οίκοι πιστοληπτικής αξιολόγησης βασίζονταν στα ίδια προβληματικά χρηματοοικονομικά μοντέλα που χρησιμοποιούσαν και οι τράπεζες επενδύσεων. Αξιολογούσαν με βάση την υπόθεση ότι δεν αναμενόταν κάμψη στην αγορά ακινήτων σε πολλά σημεία ταυτόχρονα και χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τους την αλληλοσύνδεση των τίτλων ενυπόθηκων δανείων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να μην είναι σε θέση να αντιληφθούν έγκαιρα τους κινδύνους που θα εγκυμονούσε για όλο το σύστημα η οποιαδήποτε μεταβολή σε έναν από τους βασικούς συντελεστές που είχαν δημιουργήσει τη φούσκα: από τα χαμηλά επιτόκια και τον ανύπαρκτο έλεγχο έως την πλήρη απασχόληση. Τα μοντέλα που υποτίθεται θα ανακούφιζαν την οικονομία από τις χρηματοπιστωτικές κρίσεις για χιλιάδες χρόνια, προς έκπληξη των ειδημόνων της Wall Street, οδηγούσαν σε επαναλαμβανόμενες χρηματοπιστωτικές κρίσεις (Stiglitz 2011: 141).

- **Οι ανισορροπίες του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος**

Οι πολιτικές απορρύθμισης της παγκόσμιας οικονομίας των τελευταίων δεκαετιών είχαν ως αποτέλεσμα την εμφάνιση μεγάλων ανισορροπιών στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Όπως έχουμε αναφέρει ήδη, οι ΗΠΑ μετατόπισαν συνειδητά το κέντρο βάρους της οικονομίας τους προς τον τριτογενή τομέα (στον τομέα των υπηρεσιών) προκειμένου να συντηρήσουν το υψηλό δημοσιονομικό και εμπορικό τους έλλειμμα. Η διαδικασία αυτή όμως δημιούργησε στρεβλώσεις στην οικονομία, με αποτέλεσμα ο χρηματοπιστωτικός τομέας από μέσο επίτευξης του στόχου να μετατραπεί σε επίκεντρο της οικονομικής δραστηριότητας (πριν από την κρίση τα κέρδη του εν λόγω τομέα αντιστοιχούσαν στο 40%

των εταιρικών κερδών). Το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα άρχισε να εμφανίζει σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς το βαθμό αποταμίευσης και επενδύσεων μεταξύ των οικονομιών του πλανήτη. Οι αναδυόμενες οικονομίες (με κύριο εκπρόσωπο την Κίνα) εμφανίζουν υψηλά πλεονάσματα, ενώ η ηγέτιδα δύναμη των ΗΠΑ στηρίζει την καταναλωτική της δαπάνη¹⁰² στην εισαγωγή πλεονασματικών κεφαλαίων από αυτές τις χώρες (βλ. Γράφημα 2). Ένα μεγάλο τμήμα του κόσμου ζούσε πάνω από τις δυνατότητές του και ένα άλλο παρήγαγε πολύ περισσότερο από αυτά που κατανάλωνε. Ήταν πλέον προφανές στους αντικειμενικούς παρατηρητές ότι κάτι δεν πήγαινε καλά (Stiglitz 2011: 247-248).

Γράφημα 2

Πηγή: Βαρουφάκης Γ., *Παγκόσμιος Μινώταυρος*, ο.π., σελ. 436

Ένα ακόμη στοιχείο της αποσταθεροποίησης του οικονομικού συστήματος βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης. Στα περισσότερα σημεία του πλανήτη έχουν παρατηρηθεί φαινόμενα άνισης κατανομής του εισοδήματος και του πλούτου. Σχεδόν ένα δις άνθρωποι διαβιώνουν με λιγότερο από ένα δολάριο την ημέρα. Η συγκεκριμένη εξέλιξη, εκτός από την ανθρωπιστική της διάσταση, παρουσιάζει και οικονομικό ενδιαφέρον. Η αύξηση των ανισοτήτων σχετίζεται άμεσα και με το δομικό πρόβλημα της ελλειμματικής παγκόσμιας συνολικής ζήτησης. Το χρήμα αποσπάται από

¹⁰² Η μεγάλη εξάρτηση των ΗΠΑ από την κινεζική οικονομία αποτυπώνεται ανάγλυφα στα λεγόμενα της Hilary Clinton, όπως αυτά προκύπτουν από τα αρχεία του Wikileaks που διέρρευσαν στη δημοσιότητα το 2010. Σύμφωνα με αυτά, η H. Clinton σε συζήτηση με τον Αυστραλό Πρωθυπουργό Rudd, ο οποίος ζητούσε επιτακτικά σκλήρυνση της στάσης των ΗΠΑ απέναντι στην Κίνα για τις συναλλαγματικές ισοτιμίες, απάντησε: «Πώς γίνεται να δείξεις πυγμή στον τραπεζίτη σου;», Βλ. στο Βαρουφάκης Γ., *Παγκόσμιος Μινώταυρος*..., στο ίδιο, σ.σ. 426-427.

εκείνους που θα το ξόδευαν αναγκαστικά για βιοποριστικούς λόγους και πηγαίνει προς εκείνους που έχουν περισσότερα από όσα χρειάζονται για να ζήσουν (Stiglitz 2011: 250-251).

Η ανάλυση των παραμέτρων της κρίσης ανέδειξε με emphaticό τρόπο ότι, οι αγορές όχι μόνο δε λειτούργησαν ορθολογικά, αλλά αποδείχθηκαν και αυτοκαταστροφικές. Η πολιτικοοικονομική ιδεολογία που κυριαρχούσε στις αναπτυγμένες χώρες του καπιταλισμού, σύμφωνα με την οποία οι πολίτες μπορούν να είναι ορθολογικοί στην οικονομική συμπεριφορά τους και οι αγορές αποτελεσματικές, οδήγησε σε ακραίες συμπεριφορές και απείλησε με κατάρρευση το οικοδόμημα της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας.

6.1.3. Η μετάδοση της κρίσης στην Ε.Ε.

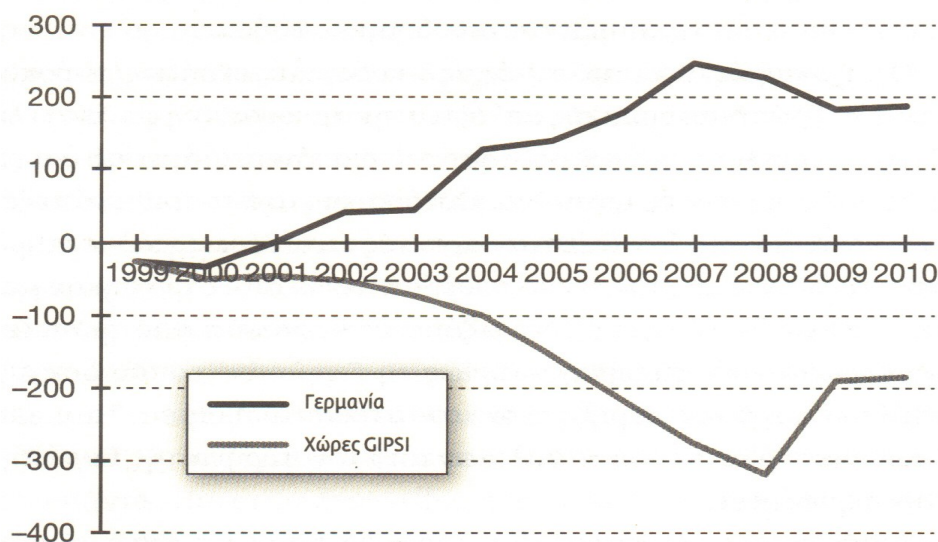
*«Το βασικό μας σενάριο δείχνει ότι θα σημειωθεί ύφεση της οικονομικής ανάπτυξης στο δεύτερο και τρίτο τρίμηνο του 2008, αλλά στο τέταρτο τρίμηνο θα υπάρξει συγκρατημένη και προοδευτική οικονομική μεγέθυνση»¹⁰³
Zan-Kλοντ Τρισέ*

Η πιο πάνω δήλωση του Προέδρου της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας καταδεικνύει την προχειρότητα με την οποία η Ε.Ε. αντιμετώπιζε το ενδεχόμενο μίας χρηματοπιστωτικής κρίσης, διαπίστωση η οποία επαληθεύτηκε και από την εξέλιξη των γεγονότων. Σε πολύ σύντομο όμως χρονικό διάστημα από το κραχ του 2008, οι Ευρωπαϊκές Τράπεζες ήταν πολύ περισσότερο εκτεθειμένες στα τοξικά παράγωγα. Αρκεί να αναφέρουμε ότι τη στιγμή που η Wall Street είχε λόγο μόχλευσης (leverage) 1:35, οι ευρωπαϊκές τράπεζες (ακόμη και οι ελβετικές) είχαν αντιστοίχως 1:55. Η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο που έπραξε η Ομοσπονδιακή Κεντρική Τράπεζα των ΗΠΑ, προσέφερε τεράστια ποσά σε ευρώ προκειμένου να αποκαταστήσει τη ρευστότητα των τραπεζών. Ωστόσο, το σχέδιο διάσωσης της Ευρωζώνης υστερούσε σε δύο πολύ σημαντικές παραμέτρους. Η πρώτη σχετιζόταν με την ιδιότητα που κατείχε το δολάριο ως παγκόσμιο αποθεματικό νόμισμα. Κατά συνέπεια, η Fed μπορούσε να κόψει χρήμα στο όνομα της Wall Street χωρίς να επηρεάζεται η αξία του δολαρίου. Η δεύτερη, βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με ένα δομικό πρόβλημα της Ευρωζώνης. Τη θεσμική αντίφαση ανάμεσα στην ενιαία νομισματική πολιτική και σε μία πολυδιάσπαση της

¹⁰³ Βλ. στο Ραμονέ Ι., *Το απόλυτο κραχ...*, ο.π., σελ. 104.

δημοσιονομικής πολιτικής. Ο συνδυασμός αυτών των δύο παραγόντων καθιστούσε εξαρχής ιδιαίτερα δύσκολη τη διαχείριση της κρίσης. Η ΕΚΤ δε μπορεί να έχει τον απόλυτο έλεγχο στο δημόσιο χρέος των κρατών-μελών και αυτά με τη σειρά τους στερούνται της δυνατότητας υποτίμησης των νομισμάτων τους. Επιπλέον, η απουσία ενός Μηχανισμού Ανακύκλωσης Πλεονασμάτων¹⁰⁴ ενίσχυε τις ενδοευρωζωνικές ανισορροπίες. Βέβαια, η παράλειψη ενός τέτοιου μηχανισμού εξυπηρετούσε τα σχέδια της Γερμανίας καθώς μπορούσε να εξασφαλίσει την επαρκή ζήτηση για τα προϊόντα της μέσω της αύξησης των ελλειμμάτων των άλλων χωρών (βλ. Διάγραμμα 5). Εντός του συγκεκριμένου προβληματικού θεσμικού πλαισίου, οι υπεύθυνοι της Ευρωζώνης προσπάθησαν να αναχαιτίσουν τη χρηματοπιστωτική κρίση μεταξύ 2008-2009. Και στην περίπτωση της Ευρώπης όμως, οι ταγοί του νεοφιλελευθερισμού μετέτρεψαν τις απώλειες των τραπεζών σε δημόσιο χρέος που θα καλούνταν να ξεπληρώσουν οι ευρωπαίοι φορολογούμενοι. Στο μεσοδιάστημα, η Ευρωπαϊκή Οικονομία παρουσίαζε ύφεση με το ΑΕΠ της Γερμανίας να μειώνεται κατά 5%, της Γαλλίας κατά 2,6%, της Ολλανδίας κατά 4%, με όλες τις χώρες της ευρωζώνης να παρουσιάζουν αρνητικούς δείκτες (Βαρουφάκης 2012: 408-411).

Διάγραμμα 5
Η ανισορροπία στο ευρωπαϊκό εμπορικό ισοζύγιο

Πηγή: Krugman P., *Τέλος στην Ύφεση Τώρα*, εκδ. Πόλις, 2012, σελ. 202.

¹⁰⁴ Ο Μηχανισμός Ανακύκλωσης Πλεονασμάτων θα επέτρεπε την απορρόφηση των πλεονασμάτων της Ε.Ε. υπό τη μορφή επενδύσεων προς τις ελλειμματικές χώρες-μέλη. Θα μείωνε σε μεγάλο βαθμό τις διαφορές στα εμπορικά ισοζύγια των κρατών-μελών και θα ελάττωνε τους κινδύνους για μία παρατεταμένη κρίση. Βλ. στο Βαρουφάκης Γ., *Παγκόσμιος Μινώταυρος...*, ο.π., σελ. 404.

Τα προβλήματα της Ευρωζώνης έγιναν ορατά μετά τη χρεοκοπία του Ντουμπάι το 2009. Οι τράπεζες αντιμετώπιζαν ήδη θέμα ρευστότητας και οι διεθνείς αγορές, οι οποίες δεν περίμεναν σε καμία περίπτωση τη στάση πληρωμών στο Ντουμπάι, άρχισαν να γίνονται επιφυλακτικές προς τις χώρες που παρουσίαζαν δημοσιονομικά προβλήματα (Grauwe 2010: 1). Ήταν η στιγμή που τα τραπεζικά ιδρύματα αντιλήφθηκαν ότι τα κράτη-μέλη με υψηλό χρέος δε θα μπορούσαν να έχουν πρόσβαση στις αγορές και κατά συνέπεια δε θα μπορούσαν να εξυπηρετήσουν τις δανειακές τους ανάγκες. Τα επιτόκια δανεισμού θα ανέβαιναν κατακόρυφα κι αυτό αποτελούσε μία πρώτης τάξεως ευκαιρία για νέα κέρδη. Οι τράπεζες προχώρησαν σε ανοικτή πώληση των ομολόγων που είχαν στην κατοχή τους ποντάροντας στην πτώση της τιμής τους (σορτάρισμα) με κύριο εργαλείο τα συμβόλαια αθέτησης υποχρέωσης, τα CDS. Και η Ελλάδα αποτέλεσε τον ιδανικό στόχο (Stiglitz 2011: 395).

Δεν αποτέλεσε έκπληξη το γεγονός ότι η Ελλάδα υπήρξε το πρώτο θύμα των κερδοσκοπικών επιθέσεων. Ως μικρή χώρα αποτελούσε εύκολο στόχο (επιθέσεις με λιγότερο χρήμα) και τα δημοσιονομικά της δεν παρουσίαζαν και την καλύτερη εικόνα. Το έλλειμμά της άγγιζε το 13,9% και το δημόσιο χρέος της ανερχόταν στο 115% του ΑΕΠ. Το 2009, η νέα κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου δημοσιοποίησε την εμπλοκή της Goldman Sachs (μέσω ενός παραγώγου) στην απόκρυψη της δημοσιονομικής κατάστασης της χώρας την περίοδο που αποφασιζόταν η είσοδός της στην Ευρωζώνη¹⁰⁵. Αυτό σε συνδυασμό με τα άλλα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας, προκάλεσε την άγρια επίθεση των κερδοσκόπων. Το οξύμωρο όμως δεν ήταν η αντίδραση των αγορών αλλά η αρνητική στάση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο ζήτημα της ελληνικής κρίσης κι ενώ είχε ήδη προχωρήσει στη διάσωση των ευρωπαϊκών τραπεζών¹⁰⁶. Η Ελλάδα αντιμετώπιστηκε με τιμωρητική διάθεση, προς γνώσιν και συμμόρφωσιν για όσα κράτη δεν ακολουθούσαν τις πολιτικές της Συνθήκης του Maastricht. Η διάσωση των τραπεζών ήταν απαραίτητη για τους ιθύνοντες της Ε.Ε. και των συμφερόντων που εξυπηρετούσαν. Η διάσωση όμως μίας χώρας εταίρου, την οποία λογικά θα έπρεπε να τη συνδέουν δεσμοί αλληλεγγύης με τις υπόλοιπες χώρες-μέλη της Ε.Ε., αποτελούσε αναίτια ταμπού. Με αρκετά μεγάλη καθυστέρηση, η Ευρώπη και το ΔΝΤ ανακοίνωσαν ένα τεράστιο πακέτο διάσωσης ύψους ενός τρις δολαρίων με στόχο να κατευνάσουν τις αγορές και να μειώσουν τα επιτόκια για τις υπερχρεωμένες χώρες. Ήταν το “παιχνίδι εμπιστοσύνης” που είχε ακολουθήσει το ΔΝΤ

¹⁰⁵ Στο συγκεκριμένο θέμα αναφέρεται λεπτομερώς ο M. Roche στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του. Βλ. στο Roche M., *Η Τράπεζα – Πως η Goldman Sachs κυβερνά τον κόσμο*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2010, σ.σ. 21-25.

¹⁰⁶ Αρκεί να σημειώσουμε ότι οι χρηματοδοτικές ανάγκες της Ελλάδας το 2010 ανέρχονταν σε λιγότερο από το 1/3 του ποσού που είχε διατεθεί για τη διάσωση ενός μόνο μεγάλου επενδυτικού ιδρύματος (AIG). Βλ. στο Stiglitz J.E., *Ο Θρίαμβος της Απληστίας...*, ο.π., Σημείωση 39 από Επίλογο, σελ. 504.

στην κρίση των Ασιατικών χωρών. Όπως και τότε, έτσι και τώρα, τα αποτελέσματα δεν ήταν αναμενόμενα. Οι αγορές δεν είχαν πειστεί εντελώς και τα επιτόκια συνέχισαν να παραμένουν σε υψηλά επίπεδα (ipid: 396-397).

Στην περίπτωση της Ελλάδας η καθυστερημένη ανάληψη δράσης¹⁰⁷ από την Ε.Ε. (κυρίως με ευθύνη της Γερμανίας και κατά δεύτερο λόγο της Γαλλίας) απεδείχθη μοιραία. Η έλλειψη εμπιστοσύνης προς την οικονομία της χώρας αυξήθηκε με αποτέλεσμα τα spread των δεκαετών ομολόγων να εκτοξευθούν πάνω από τις 600 μονάδες βάσης. Παρά την ανακοίνωση Προγραμμάτων Σταθερότητας και Ανάπτυξης από την κυβέρνηση τα επιτόκια δανεισμού εξακολουθούσαν να είναι απαγορευτικά. Τελικά, στις 5 Μαΐου του 2010, η Ελλάδα εισέρχεται στο μηχανισμό διάσωσης και υπογράφει Μνημόνιο Συνεργασίας για την παροχή βοήθειας ύψους περίπου 110 δις ευρώ. Το Μνημόνιο (Memorandum of Understanding) προέβλεπε πόρους 80 δις από τις χώρες της Ε.Ε. (πλην της Σλοβακίας) και 30 δις ευρώ από το ΔΝΤ. Τα χρήματα δόθηκαν σε δόσεις με βάση την πορεία υλοποίησης των μέτρων που περιλαμβάνονταν στο Μνημόνιο (IMF 2010). Η συνέχεια είναι λίγο-πολύ γνωστή · οι διαδοχικές κυβερνήσεις υπέγραψαν ακόμη ένα Μνημόνιο, η οικονομία της χώρας εξακολουθεί να βρίσκεται σε ύφεση, το δημόσιο χρέος και η ανεργία εκτινάχθηκαν στα ύψη (όπως συνέβη άλλωστε στις περισσότερες χώρες όπου παρενέβη το ΔΝΤ), και η κατάσταση στο εσωτερικό της χώρας έχει λάβει διαστάσεις ανθρωπιστικής κρίσης

Στο σημείο αυτό, θα ήταν εξαιρετικά χρήσιμο για την ανάλυση της κρίσης χρέους της Ε.Ε. να αναφερθούμε στο Ευρωπαϊκό Ταμείο Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (European Financial Stability Facility). Το EFSF δημιουργήθηκε με στόχο να δανειοδοτήσει τα κράτη-μέλη της ευρωζώνης που δεν είχαν πρόσβαση στις αγορές χρήματος. Στην πορεία όμως εξελίχθηκε όπως το Σχέδιο Geithner-Summers στις ΗΠΑ, του οποίου ο στόχος ήταν να εξυπηρετήσει τα συμφέροντα των τραπεζών παραπλανώντας το Κογκρέσο και την κοινή γνώμη. Για την ακρίβεια το EFSF είχε διττό στόχο: α) την άμεση ενίσχυση του τραπεζικού συστήματος χωρίς να γίνει αντιληπτή από το ευρύ κοινό η πτώχευση των τραπεζών της Βόρειας Ευρώπης και β) τη διατήρηση της ιδιομορφίας των Ευρωζώνης βάση της οποίας εκπληρωνόταν ο διαχωρισμός του δημοσίου χρέους των κρατών-μελών. Η εξυπηρέτηση όμως ενός τέτοιου σκοπού χρειαζόταν και το ανάλογο πολύπλοκο θεσμικό εργαλείο. Το Μάιο του 2010, η Ε.Ε. δημιούργησε το SPV (Όχημα Ειδικού Σκοπού). Κατά περίεργο τρόπο είχε την ίδια ονομασία με τα χρηματοοικονομικά εργαλεία που χρησιμοποιούσε η Wall Street για την παραγωγή τοξικού ιδιωτικού χρήματος.

¹⁰⁷ Έχει ειπωθεί σε πολλές αναλύσεις ότι οι καθυστερήσεις στη διάσωση της Ελλάδας ήταν ηθελημένες προκειμένου οι μεγάλες γερμανικές και γαλλικές τράπεζες να ξεφορτωθούν τα ομόλογα του Ελληνικού Δημοσίου.

Στην ουσία, το SPV που στη συνέχεια έγινε EFSF ως προσωρινό ταμείο¹⁰⁸, λειτουργούσε κατά τρόπο παρόμοιο με τις επενδυτικές τράπεζες που προκάλεσαν την κρίση. Δηλαδή, δανειζόταν χρήματα εκδίδοντας τοξικά ευρωομόλογα. Το κάθε κράτος-μέλος συμμετείχε στην ενίσχυση του ταμείου μέσω των εγγυήσεων χρέους που προσέφερε ανάλογα με την αξιοπιστία του και την ευρωστία του. Το συνολικό ποσό που συγκεντρώθηκε κατανεμήθηκε σε μικρά πακέτα τα οποία περιελάμβαναν επιμέρους τμήματα εγγυήσεων χρέους από κάθε χώρα-μέλος. Με δεδομένο ότι κάθε χώρα είχε διαφορετικό βαθμό αξιοπιστίας στις αγορές επιβαρυνόταν με διαφορετικό επιτόκιο. Στη συνέχεια, τα πακέτα αυτά πωλούνταν με τη μορφή ομολόγων σε Ασιατικά επενδυτικά ιδρύματα και σε ευρωπαϊκές τράπεζες (Βαρουφάκης 2012: 347-349).

Η ομοιότητα της δομής των παραγώγων του EFSF με τα CDO που εξέδιδαν οι επενδυτικές τράπεζες (Goldman Sachs, Lehman Brothers κλπ.) αποτυπώνεται στον αποκλεισμό της Πορτογαλίας από τις χρηματαγορές. Στα πλαίσια λειτουργίας του EFSF, η Πορτογαλία υποχρεώθηκε να εγγυηθεί δάνεια με υψηλό επιτόκιο (λόγω των αρνητικών προβλέψεων για την οικονομία της) προκειμένου να συνδράμει στη διάσωση της Ιρλανδίας μετά το Μάιο του 2010. Οι τράπεζες, προβλέποντας ότι σε σύντομο χρονικό διάστημα η Πορτογαλία θα αποκλειστεί και αυτή από τις αγορές, άρχισαν να ποντάρουν στην πτώχευση της συγκεκριμένης χώρας αγοράζοντας CDS. Η μαζική αυτή αγορά CDS οδήγησε στην αύξηση της τιμής τους και κατά συνέπεια στην ανοδική πορεία των επιτοκίων δανεισμού της χώρας. Η Πορτογαλία τελικά έμεινε εκτός αγορών και προσέφυγε στο EFSF. Η έξοδος της Πορτογαλίας από τις αγορές δημιούργησε νέο κύκλο έκδοσης ομολόγων από το EFSF για τη διάσωσή της. Αυτή τη φορά όμως το βάρος των εγγυήσεων θα αυξανόταν για τις υπόλοιπες χώρες καθώς είχαν απομείνει 14 (εκτός αγορών η Ελλάδα, η Πορτογαλία και η Ιρλανδία). Οι κερδοσκόποι δεν άργησαν να εκδηλώσουν την επίθεσή τους και στις υπόλοιπες οριακές χώρες. Κατά αυτόν τον τρόπο η τοξική δόμηση του EFSF έφερε την κρίση στις χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου (Ισπανία, Ιταλία) και στη συνέχεια απείλησε και τον πυρήνα της Ευρώπης. Στη συνέχεια, οι τράπεζες επιδόθηκαν σ' έναν ανεξέλεγκτο στοιχηματισμό με μακροπρόθεσμα και μεσοπρόθεσμα στοιχήματα. Τα μακροπρόθεσμα πόνταραν υπέρ των ομολόγων των πλεονασματικών κρατών-μελών και εναντίον των ομολόγων κρατών σε οριακή κατάσταση (π.χ. Ιταλία). Τα μεσοπρόθεσμα αφορούσαν την αγορά ομολόγων του Ελληνικού Δημοσίου στοιχηματίζοντας ότι η Ε.Ε. δε θα το άφηνε να κηρύξει στάση πληρωμών, χτίζοντας ολόκληρες πυραμίδες στοιχημάτων (ipid: 350-352).

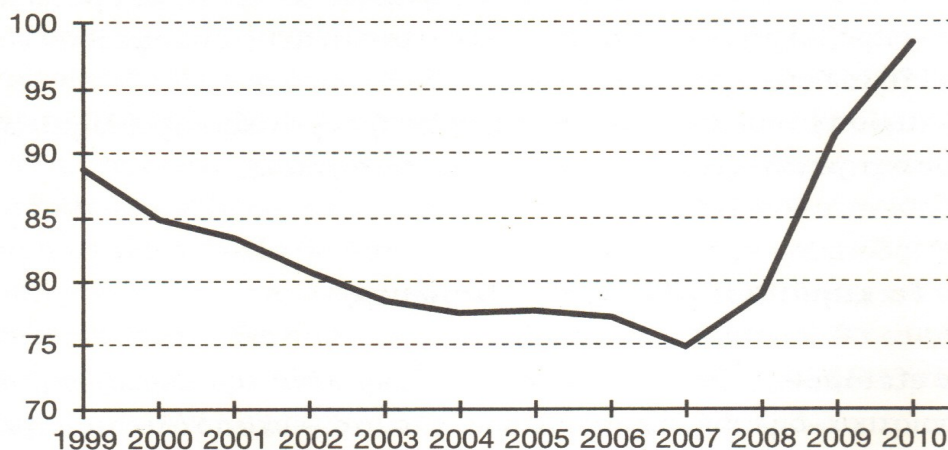
¹⁰⁸ Στη συνέχεια, όταν απέκτησε το χαρακτήρα μόνιμου θεσμού (2013) μετονομάστηκε σε ESM (European Stability Mechanism – Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Σταθερότητας) . Βλ. στο Βαρουφάκης Γ., *Παγκόσμιος Μινώταυρος...*, ο.π., σελ. 348.

Η δημιουργία του EFSF ως θεσμικό όργανο αναχαίτισης της κρίσης από τους αιρετούς αντιπροσώπους στην Ε.Ε. νομιμοποίησε την ανήθικη μέχρι τότε στάση των τραπεζών. Παράλληλα τους προσέφερε το τέλειο άλλοθι ώστε να συνεχίσουν απρόσκοπτα τα κερδοσκοπικά τους παιχνίδια. Το μόνο που κατάφερε ήταν να δημιουργήσει μία νέα γενιά τοξικού ιδιωτικού χρήματος, η απαξίωση του οποίου αργότερα επέτεινε την κρίση (ipid: 353).

Με βάση τα παραπάνω, γίνεται εύκολα κατανοητό ότι η ελληνοποίηση της Ευρωπαϊκής κρίσης ήταν το μεγαλύτερο ψέμα. Το οικοδόμημα της Ευρωζώνης (ONE) ήταν εξ αρχής προβληματικό. Όπως έχουμε αναφέρει ήδη, η αντίφαση μεταξύ της κοινής νομισματικής πολιτικής και των εθνικών δημοσιονομικών πολιτικών, η συνειδητή απουσία ενός Θεσμοθετημένου Μηχανισμού Ανακύκλωσης Πλεονασμάτων (η οποία θα εξισορροπούσε τα ελλείμματα των προβληματικών χωρών) και η στρεβλή ευρωπαϊκή εκδοχή διάσωσης των τραπεζών διαμόρφωσαν ένα εκρηκτικό μείγμα οικονομικής ανισορροπίας και αναποτελεσματικότητας. Και η Ελλάδα να απουσίαζε από τη Νομισματική Ένωση, κάποια άλλη χώρα (Ιρλανδία, Πορτογαλία) θα έπαιζε το ρόλο του αποδιοπομπαίου τράγου¹⁰⁹. Σαφώς και η Ελλάδα έδειξε δημοσιονομική ανευθυνότητα · υπάρχει απόσταση όμως ανάμεσα στην τιμωρητική στάση απέναντι στην Ελλάδα που επέδειξαν οι ισχυροί της Ε.Ε. και στην ισότιμη και αλληλέγγυα (ακόμη και υπό αυστηρούς όρους) στήριξη ενός μέλους της Ευρωζώνης. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Krugman, το μέγεθος της ελληνικής οικονομίας δεν είναι τόσο μεγάλο για να προκαλέσει μία τέτοια κρίση. Και αυτό γιατί αντιστοιχεί στο 3% του συνδυασμένου ΑΕΠ των χωρών της Ευρωζώνης και μόλις στο 8% του συνδυασμένου ΑΕΠ των χωρών που βρίσκονται σε κρίση. Στη συζήτηση περί δημοσιονομικής ανευθυνότητας μπορούν να υπάρξουν σοβαρές ενστάσεις · τις παραμονές της κρίσης η Ιρλανδία και η Ισπανία παρουσίαζαν δημοσιονομικό πλεόνασμα. Μέχρι και το 2007, ο μέσος όρος χρέους προς ΑΕΠ στις πέντε χώρες GIPSI (Ελλάδα, Ιρλανδία, Πορτογαλία, Ισπανία, Ιταλία) είχε αρχίσει να βελτιώνεται. Παρουσίασε αυξητική τάση μόνο με το ξέσπασμα της κρίσης του 2008 όπως διαπιστώνεται και από το γράφημα που ακολουθεί (βλ. Διάγραμμα 6). Παρόλα αυτά η πλειοψηφία των ισχυρών χωρών της Ε.Ε. και της ΕΚΤ εξακολουθούν να διατηρούν τη λανθασμένη άποψη ότι οι χώρες με συσσωρευμένα χρέη δε λειτούργησαν ηθικά και κατά συνέπεια πρέπει να τιμωρηθούν παραδειγματικά. Η οπτική αυτή βέβαια απέχει πολύ από μία ορθολογική προσέγγιση του προβλήματος και είναι σίγουρο ότι οδηγεί σε αδιέξοδο (Krugman 2012: 204-206).

¹⁰⁹ Προκαλεί θλίψη το γεγονός ότι, ακόμη και τώρα που γράφονται αυτές οι γραμμές, η Ελλάδα βρίσκεται στο επίκεντρο της προεκλογικής εκστρατείας στη Γερμανία. Και για πολλοστή φορά παρουσιάζεται ως υπεύθυνη για όλα τα δεινά της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Διάγραμμα 6
Χρέος / ΑΕΠ των GIPSI

Πηγή: Krugman P., *Τέλος στην Ύφεση Τώρα*, ο.π., σελ. 205.

6.2. Η Επαναδιαπραγμάτευση της Καπιταλιστικής Ανάπτυξης

6.2.1. Η αποτυχία του Νεοφιλελεύθερου Εγχειρήματος

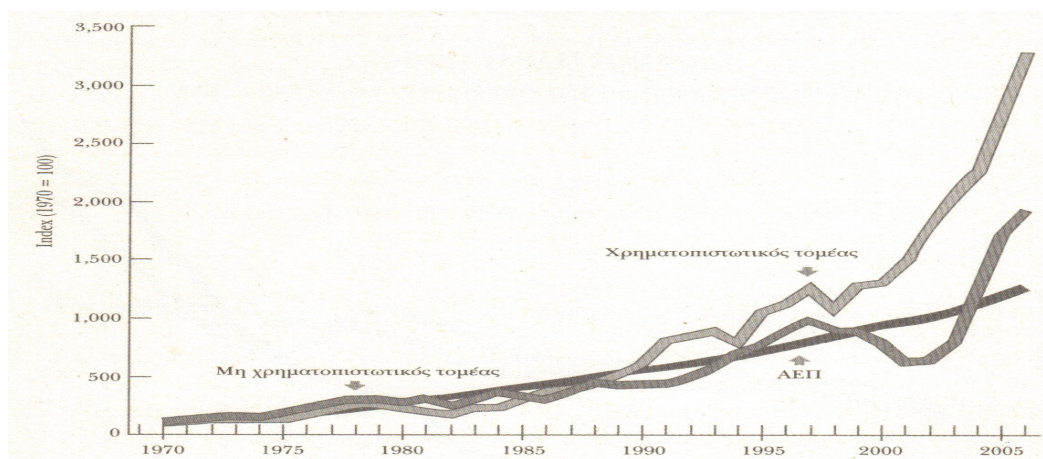
Σύμφωνα με τον J. Schumpeter, ο καπιταλισμός είναι το πλέον αποδοτικό οικονομικό σύστημα που γνώρισε ποτέ η ανθρωπότητα. Παράγει συνεχώς πλούτο σε συνδυασμό με υψηλότερα επίπεδα παραγωγικότητας και τεχνολογικής εξέλιξης. Μέσω της διαδικασίας της δημιουργικής καταστροφής, επιβραβεύοντας το αποδοτικό και το καινοτόμο, οδηγεί στην πρόοδο και την ανάπτυξη. Αναπόφευκτα όμως, από αυτή τη διαδικασία προκύπτουν πολλοί κερδισμένοι και πολλοί χαμένοι, και συγχρόνως εγκυμονούν σοβαροί κίνδυνοι για τις παραδοσιακές κοινωνικές αξίες και τους θεσμούς. Το ερώτημα που προκύπτει, μετά την παγκόσμια κατίσχυση του νεοφιλελευθερισμού στα τέλη του 20^{ου} αιώνα, είναι πόσοι είναι οι κερδισμένοι και πόσοι οι χαμένοι; Και εάν τελικά το σύστημα, στην ακραία τωρινή εκδοχή του, έχει υπερβεί τα όρια των βασικών θεωρητικών του πλαισίων.

Το γεγονός ότι το υπάρχον καπιταλιστικό σύστημα, υπό την καθοδήγηση των νεοφιλελεύθερων διανοητών και των πολιτικών φορέων του, βρίσκεται υπό αμφισβήτηση των ποιοτικών και συστημικών του χαρακτηριστικών, είναι κάτι παραπάνω από εμφανές. Η παγκοσμιοποίηση, ως το στάδιο ολοκλήρωσης του νεοφιλελεύθερου οικονομικού υποδείγματος, επέφερε δομικό μετασχηματισμό στην ίδια τη διαδικασία συσσώρευσης του

κεφαλαίου. Ενώ κατά τη μεταπολεμική περίοδο ο χρηματοπιστωτικός τομέας εκλαμβάνεται ως διαμεσολαβητικό μέσο για τη στήριξη των αναγκών της παραγωγής, τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα άρχισε να εμφανίζει τάσεις σχετικής αυτονομίας. Στα τελευταία στάδια ανόδου του οικονομικού κύκλου παρατηρήθηκαν κερδοσκοπικές υπερβολές με μικρή όμως διάρκεια και χωρίς να προκαλέσουν αλλοίωση στα δομικά χαρακτηριστικά του οικονομικού συστήματος (Sweezy 1995: 8-9). Μετά τη δεκαετία του 1990, το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο υπό την ανοχή των μεγάλων οικονομιών της καπιταλιστικής Δύσης, αυτονομήθηκε πλήρως. Και όχι μόνο · επιβλήθηκε επί του πραγματικού τομέα της οικονομίας (παραγωγή – απασχόληση – αναδιανομή παραγόμενου πλούτου) και αναδείχθηκε ως η κύρια μορφή οργάνωσης της παραγωγής της νέας παγκόσμιας οικονομικής τάξης. Σ’ αυτό το πλαίσιο, το σύστημα της διευρυμένης αναπαραγωγής υποσκάπτεται καθώς ο παραγόμενος πλούτος δεν επαναδιοχετεύεται στη σφαίρα παραγωγής και την πραγματική οικονομία, αλλά συσσωρεύεται στις ελίτ της νέας χρηματιστικής οικονομίας (Κρούγκμαν 2009: 30-31). Η εν λόγω εξέλιξη έφερε συστηματικές ανακατατάξεις καθώς μετατόπισε την ισχύ δημιουργίας πλούτου, τη διασυννοριακή διαχείριση των ροών χρήματος και τον καθορισμό της νομισματικής πολιτικής από τις κεντρικές κυβερνήσεις στα χέρια του ιδιωτικού τομέα και των ανεξάρτητων θεσμικών αρχών (Petifor 2006: 6)¹¹⁰. Διαπίστωση η οποία ενισχύεται και από το παρακάτω γράφημα (βλ. Διάγραμμα 7)

Διάγραμμα 7

Μεγέθυνση κερδών χρηματοπιστωτικού και μη χρηματοπιστωτικού τομέα σε σχέση με το ΑΕΠ (1970=100)

Πηγή: Μελάς Κ., *Οι Σύγχρονες Κρίσεις...*, ο.π., σελ. 392.

¹¹⁰ Σύμφωνα με τον R. Douglas, η μαζική συσσώρευση οικονομικής ισχύος στον ιδιωτικό τομέα, συνοδεύτηκε από αχαλίνωτη ελευθερία στην οικονομική σφαίρα και υπαρπαγή του ελέγχου της τεχνολογίας από τις μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις. Βλ. στο Douglas R., «Globalisation and the End of the Nation State?», *New Political Economy*, Vol. 2, Iss. 1.

Στη βάση των παραπάνω, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι παρατηρείται μία μεγάλη μετατόπιση του κεφαλαίου από τους άμεσα παραγωγικούς τομείς στη χρηματιστική οικονομία. Σύμφωνα με την ανάλυση του Marx, η ερμηνεία του φαινομένου θα πρέπει να αναζητηθεί στην αδυναμία διεύρυνσης της αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Και από τη στιγμή που η νέα συσσώρευση κεφαλαίου δε βρίσκει πεδίο εφαρμογής σε άλλες σφαίρες παραγωγής, είναι πολύ πιθανό το καπιταλιστικό σύστημα να έχει φθάσει στα όριά του. Εάν σε όλα τα παραπάνω προσθέσουμε τη στάσιμη οικονομική μεγέθυνση της καπιταλιστικής Δύσης, η οποία στηρίζεται στην κερδοσκοπική δημιουργία χρέους, τα μηνύματα είναι τα πλέον ανησυχητικά για την παγκόσμια οικονομία (Μελάς 2011: 346).

Ο μονόδρομος του οικονομικού φιλελευθερισμού ήταν αυτός που θα εξασφάλιζε την απρόσκοπτη λειτουργία της οικονομίας και θα συνέβαλε στην ευημερία ανθρώπων και κοινωνιών με τη διάχυση του παραγόμενου πλούτου. Είναι όμως αυτή η πραγματική εικόνα της παγκόσμιας οικονομίας; Σαφώς και όχι. Όπως φαίνεται και στον πίνακα που ακολουθεί (βλ. Πίνακα 10), η καπιταλιστική οργάνωση της παραγωγής παρουσίαζε – και προ κρίσης – σοβαρή κάμψη σε τρία σημαντικά οικονομικά μεγέθη: α) στη μέση ετήσια ποσοστιαία μεταβολή του ΑΕΠ, β) στο πραγματικό κεφαλαιακό απόθεμα των ιδιωτών και γ) στην παραγωγικότητα της εργασίας.

Πίνακας 10

Η φθίνουσα δυναμική της οικονομίας 1960-2007

Μέση ετήσια ποσοστιαία μεταβολή					
ΑΕΠ	1960-69	1969-79	1979-90	1990-00	2000-07
ΗΠΑ	4,2	3,2	3,2	3,3	2,3
Ιαπωνία	10,1	4,4	3,9	1,3	1,4
Γερμανία	4,4	2,8	2,3	2,1	1,2
Ευρώπη	5,3	3,2	2,4	2,2	1,9
G7	5,1	3,6	3,0	3,1	
Πραγματικό κεφαλαιακό απόθεμα (κτήρια και εξοπλισμός αλλά όχι κατοικίες) του ιδιωτικού κεφαλαίου					
ΗΠΑ	3,9	3,7	3,0	2,9	1,8
Ιαπωνία	12,5*	9,4	6,1	2,9	1,1**
Γερμανία	6,7	5,2	3,3	2,4	1,2
Βιομηχανικές χώρες	5,0	4,2	3,1	3,3	2,1
Συνολική Παραγωγικότητα της Εργασίας (ΑΕΠ/Εργαζόμενο)					
ΗΠΑ	2,3	1,2	1,3	1,7	1,7
Ιαπωνία	8,6	3,7	3,0	1,1	1,8
Γερμανία	4,2	2,5	1,3	2,5	1,5
Ευρώπη-12	5,1	2,9	1,8	1,9	0,9
G7	4,8 (60-73)	2,8 (73-79)	2,6	1,9	1,0
* Ακαθάριστο Απόθεμα					
** 2006					

Πηγή: Μπρένερ P., *Ό,τι είναι καλό για την Goldman Sachs είναι καλό για τις ΗΠΑ*, Εργατική Πάλη, 2010, σελ. 23.

Το συγκεκριμένο εύρημα αποκτά μεγαλύτερη σημασία εάν ανατρέξουμε στον Πίνακα 11, όπου παρατηρείται μία συνεχής μείωση των εργατικών μισθών. Αυτό φανερώνει ότι η μείωση της κερδοφορίας των επιχειρήσεων είναι ανεξάρτητη από τη διακύμανση των μισθών.

Πίνακας 11

**Συνολικές εργατικές αμοιβές στον ιδιωτικό τομέα
(συνολικό ωριαίο κόστος εργασίας ανά εργαζόμενο), σε σταθερές τιμές**

	1960-69	1969-79	1979-90	1990-00	2000-07
ΗΠΑ	4,4	3,5	2,5	3,2	1,3
Ιαπωνία	6,9	6,4	2,9	1,8	0,7
Γερμανία	2,5	-0,4	1,6	1,7	-0,3

Πηγή: Μπρένερ Ρ., *Ό,τι είναι καλό για την Goldman Sachs είναι καλό για τις ΗΠΑ*, στο ίδιο, σελ. 23-24.

Επιπλέον, εάν υποθέσουμε ότι οι δείκτες καταναλωτικής δαπάνης αντικατοπτρίζουν το ρυθμό μεγέθυνσης μίας οικονομίας, θα διαπιστώσουμε ότι η ιδιωτική καταναλωτική δαπάνη παρουσίαζε μείωση και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού (βλ. Πίνακα 12)

Πίνακας 12

Πραγματική Ιδιωτική Καταναλωτική Δαπάνη

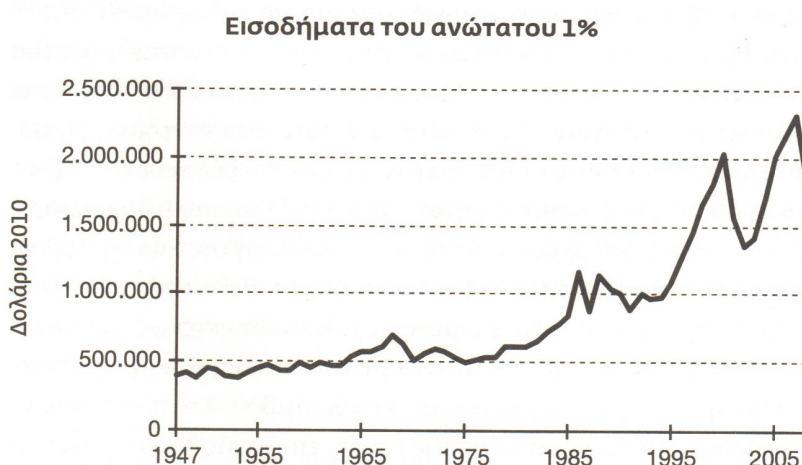
	1960-69	1969-79	1979-90	1990-00	2000-07
ΗΠΑ	4,4	3,2	3,5	3,5	2,9
Ιαπωνία	9,0	4,7	3,7	1,6	1,4
Γερμανία	5,1	3,4	2,1	2,2	0,3
ΕΕ12	5,6	3,7	2,3	2,1	1,6

Πηγή: Μπρένερ Ρ., *Ό,τι είναι καλό για την Goldman Sachs είναι καλό για τις ΗΠΑ*, στο ίδιο., σελ. 24.

Συνεπώς, όσοι προεξοφλούσαν ότι η απορρύθμιση των οικονομιών και η παντελής έλλειψη κρατικής μέριμνας θα δημιουργούσαν υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης και ευημερίας, διαψεύστηκαν. Οι δείκτες οικονομικής μεγέθυνσης της παγκόσμιας οικονομίας δε μπόρεσαν σε καμία περίπτωση να πλησιάσουν τους αντίστοιχους της μεταπολεμικής περιόδου του οικονομικού ορθολογισμού. Στη δεκαετία του 1960 η συνολική παγκόσμια οικονομική μεγέθυνση ήταν περίπου στα επίπεδα του 3,5%. Ακόμη και στην «προβληματική» δεκαετία του 1970, το ποσοστό έφθασε στο 2,4%. Οι μετέπειτα αριθμοί οικονομικής μεγέθυνσης – 1,1% κατά τις δεκαετίες 1980 και 1990, 1% τη δεκαετία του 2000 – μαρτυρούν την αποτυχία της νεοφιλελεύθερης οικονομικής πολιτικής (Χάρβεϊ 2007: 202).

Το σύγχρονο καπιταλιστικό σύστημα επικρίνεται για την ανισότητα στα εισοδήματα και τη συγκέντρωση του πλούτου σε λίγα χέρια. Τα εισοδήματα του πλουσιότερου 1% του πληθυσμού των ΗΠΑ τετραπλασιάστηκαν μετά το 1980 (βλ. Διάγραμμα 8), σε αντίθεση με τα εισοδήματα των μικρών ή μεσαίων τάξεων που παρουσίασαν ελάχιστες διακυμάνσεις. Επίσης, το ανώτατο 0,01% του πληθυσμού γνώρισαν αύξηση της τάξης του 660% (Κρούγκμαν 2012: 95).

Διάγραμμα 8

Πηγή: Krugman P., *Τέλος στην Υφεση Τώρα*, ο.π., σελ. 94.

Εδώ θα μπορούσε να αναρωτηθεί κάποιος, απολύτως λογικά, πού βασίστηκε για τόσα χρόνια η καταναλωτική δαπάνη των αναπτυγμένων χωρών της Δύσης; Η απάντηση βρίσκεται στα στοιχεία που παρατίθενται στον Πίνακα 13.

Πίνακας 13

**Δημόσιο χρέος ως ποσοστό επί % του ΑΕΠ.
Αναπτυγμένες χώρες της Δύσης**

Έτη	Γερμανία	Γαλλία	Ιταλία	Ιαπωνία	Μ. Βρετανία	ΗΠΑ
1975	19,02	15,42	56,21	18,87	46,68	33,08
1985	49,69	30,58	85,12	68,27	46,02	43,06
1995	55,6	55,43	121,55	92,43	46,30	66,52
2000	59,74	57,27	109,18	133,79	40,87	54,69
2005	67,97	66,44	105,82	191,64	40,23	61,6
2009	73,51	67,55	115,77	217,6	68,49	84,26

Πηγή: Μελάς Κ., *Οι Σύγχρονες Κρίσεις...* ο.π., σελ. 372.

Η επίπλαστη ευημερία των Δυτικών χωρών πριμοδοτήθηκε μέσω δανεισμού από τα πλεονάσματα των αναδυόμενων οικονομιών. Γεγονός που σηματοδοτεί και την αποτυχία

των μονεταριστικών πολιτικών που εισήγαγαν η Μ. Θάτσερ και ο Ρ. Ρέιγκαν. Ο μονεταριστικός έλεγχος, δηλαδή ο επίσημος περιορισμός της προσφοράς χρήματος, στην ουσία επιβράδυνε την οικονομία. Τα όποια σημάδια οικονομικής μεγέθυνσης μεταφράζονται σε υπέρμετρο δανεισμό και εισοδηματικές ανισότητες. Το χειρότερο όμως είναι ότι η συζήτηση δε γίνεται πλέον με όρους πραγματικής οικονομίας, αλλά με όρους χρηματιστηρίου. Η μυθολογία της νεοφιλελεύθερης οικονομίας ως μία θεωρία της αγοράς, έχει χάσει την αξιοπιστία της. Στις μέρες μας δεν υπάρχει πια ο υγιής ανταγωνισμός, παρά μόνο κερδοσκοπία και κερδοφορία χωρίς όρια. Ο χρηματοπιστωτικός καπιταλισμός και η «εικονική οικονομία» που δημιούργησε, τέθηκαν υπεράνω των θεσμών της οργανωμένης πολιτείας. Ο Ρ. Peggault συνοψίζει ως εξής το πρόβλημα: *«Το έγκλημα συνεπαγόταν άλλοτε εγκληματίες. Για τον κομμουνισμό ήταν εύκολο να γίνουν οι ανθρωποκεντρικοί φάκελοι: δυο γενειοφόροι, ένας μουστάτος, κάποιος γυαλάκιας, ένας μουστάκιας, κάποιος που περνάει το Γιάγκ Τσε Γιαγκ κολυμπώντας, ένας καπνιστής κ.α.. Μπορούμε να μισήσουμε αυτά τα πρόσωπα. Έχουν σάρκα. Αλλά για τον καπιταλισμό, υπάρχουν μόνο δείκτες: Dow Jones, CAC 40, Nasdaq, Nikkei κτλ. Δοκιμάστε αν μπορείτε να μισήσετε ένα δείκτη. Η Αυτοκρατορία του Κακού έχει γεωγραφικό χώρο, πρωτεύουσες. Εντοπίζεται. Ο καπιταλισμός είναι παντού και πουθενά. Σε ποιον να σταλούν τα κλητήρια θεσπίσματα για εμφάνιση ενώπιον ενός ενδεχόμενου Δικαστηρίου της Νυρεμβέργης;»* (Περό 2002: 12).

Ο παραλογισμός όμως του σύγχρονου καπιταλισμού δεν τελειώνει εδώ. Στις ΗΠΑ το 2009, με τα σημάδια της οικονομικής κρίσης να είναι έντονα σε κάθε τομέα της ανθρώπινης δραστηριότητας, συνυπήρχαν τα πλεονάσματα κεφαλαίου και εργατικού δυναμικού. Συγκεκριμένα, το 1/3 του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού της χώρας ήταν αδρανές, τη στιγμή που το 17% του ανθρώπινου δυναμικού ήταν άνεργο ή εργαζόταν υπό το καθεστώς της μερικής απασχόλησης (Harvey 2011: 212). Σύμφωνα με τον επιθεωρητή σύνταξης της σοσιαλιστικής επιθεώρησης «Monthly Review», με βάση τα στοιχεία του ΔΝΤ, ο παγκόσμιος εφεδρικός στρατός εργασίας το 2011 ανερχόταν σε περίπου 2,4 δις άνθρωπος, ενώ ο ενεργός εργατικός πληθυσμός ήταν 1,4 δις. Γεγονός που επιβεβαιώνει για άλλη μία φορά τον αντιφατικό χαρακτήρα του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος (Φόστερ 2013: 19). Στην άλλη μητρόπολη του αγγλοσαξονικού φιλελευθερισμού, υπό την ανοχή του κράτους, έχει δημιουργηθεί ένας εφεδρικός στρατός εργαζομένων με καταχρηστικές συμβάσεις. Στη Μ. Βρετανία, δεκάδες πολυεθνικές εταιρείες και κρατικοί οργανισμοί (McDonald's, Εθνικό Σύστημα Υγείας, Υπουργείο Αμύνης) έχουν εφεύρει τις συμβάσεις «μηδενικών ωρών» με αποτέλεσμα οι εργαζόμενοι να είναι όμηροι των εταιρικών συμφερόντων και να στερούνται μίας αξιοπρεπούς διαβίωσης. Πρόκειται για μία πρωτοφανή καταπάτηση των εργασιακών δικαιωμάτων, η οποία συμπυκνώνεται στα εξής:

- i) Οι εργοδότες δεν είναι υποχρεωμένοι να εξασφαλίζουν τις ελάχιστες ώρες εργασίας και κατά συνέπεια το ελάχιστο εισόδημα.
- ii) Το ωράριο εργασίας δεν είναι προκαθορισμένο. Ο εργαζόμενος πρέπει ανά πάσα στιγμή να είναι διαθέσιμος αφού στην καλύτερη των περιπτώσεων ενημερώνεται στις αρχές του μήνα ή της εβδομάδος.
- iii) Ο εργοδότης έχει δικαίωμα να απαιτήσει την απασχόληση του εργαζόμενου σε διαφορετικούς τομείς και επιπλέον να εργάζεται υπερωριακά χωρίς τις ανάλογες αποδοχές.
- iv) Ο εργοδότης απαλλάσσεται από την υποχρέωση καταβολής επιδόματος διακοπών ή έγκρισης άδειας ασθενείας.
- v) Ο εργαζόμενος δε δικαιούται βοήθημα από το κράτος διότι δε θεωρείται επίσημα άνεργος. (Πάνου 2013: 55)

Ενδεικτική της έκτασης που έχει λάβει το συγκεκριμένο εφεύρημα, είναι η έρευνα του Ινστιτούτου Προσωπικού και Ανάπτυξης (CIPD) σύμφωνα με την οποία οι εργαζόμενοι με συμβάσεις «μηδενικών ωρών» αντιστοιχούν στο 3% - 4% του εργατικού δυναμικού της χώρας (ipid: 55). Με βάση τα παραπάνω, δικαιώνεται η άποψη του U. Beck ότι ο καπιταλισμός τείνει να καταργήσει την εργασία. Η ανεργία δε συνιστά πλέον κάποιο ακραίο φαινόμενο, αλλά αφορά δυνάμει τους πάντες, ακόμη και τον τρόπο ζωής εντός της αστικής δημοκρατίας. Ο παγκόσμιος καπιταλισμός αποποιείται των ευθυνών του για πλήρη απασχόληση και εκδημοκρατισμό της κοινωνίας, υποσκάπτοντας την ίδια του τη νομιμότητα (Beck 1999: 151).

Η μείωση του κόστους εργασίας αποτελούσε ανέκαθεν επιδίωξη των ισχυρών του καπιταλιστικού συστήματος. Η παγκοσμιοποίηση με το άνοιγμα των οικονομιών έδωσε την απάντηση στο πρόβλημα κερδοφορίας του κεφαλαίου. Το arbitrage στην παγκόσμια εργασία, μία διαδικασία μέσω της οποίας το κεφάλαιο μετατοπίζεται προς τις βιομηχανικές χώρες προκειμένου να επωφεληθεί από το χαμηλό μοναδιαίο κόστος εργασίας, είναι το νέο μέσο της άνισης ανταλλαγής (σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία) προς το οποίο προσανατολίζεται όλο και περισσότερο το παγκόσμιο σύστημα. Υπό αυτό το πρίσμα, η οικονομική μεγέθυνση των φτωχότερων και αναδυόμενων οικονομιών εκφράζει την εντατικοποίηση των καπιταλιστικών σχέσεων και την εμπέδωση ακραίων μορφών εκμετάλλευσης (Φόστερ 2013: 18-19).

- **Η Μετάλλαξη του Κράτους**

Η Συντηρητική Αντεπανάσταση της δεκαετίας του 1980, σηματοδότησε τον αναπροσανατολισμό της οικονομικής πολιτικής προς την κατεύθυνση της **αποδέσμευσης**, δηλαδή την απόσυρση των κυβερνήσεων από τις παρεμβάσεις στην οικονομική σφαίρα. Με αναφορά στις θέσεις του μονεταρισμού και της νεοκλασικής μακροοικονομίας τέθηκε σε εφαρμογή το σχέδιο του αυστηρού ελέγχου των κρατικών δαπανών, της μείωσης της φορολογίας των επιχειρήσεων, της ιδιωτικοποίησης των εθνικοποιημένων βιομηχανιών, της κατάργησης των περιορισμών στο πιστωτικό σύστημα και της απορρύθμισης της αγοράς εργασίας. Με λίγα λόγια, τα προτάγματα του νεοφιλελεύθερου δόγματος άρχισαν να γίνονται πραγματικότητα. Η νεοφιλελεύθερη πρόταση όμως δεν περιοριζόταν στην οικονομική πολιτική, αλλά αντιπροσώπευε και μία νέα μορφή κοινωνικής συσσωμάτωσης δομημένη επάνω σ' ένα νέο τρόπο ανάπτυξης. Η διαδικασία μετάβασης από το κοινωνικό στο νεοφιλελεύθερο κράτος είχε ως στόχο την αντικατάσταση της κοινωνικής λογικής από εκείνης των αγορών. Ήταν η στιγμή που η οικονομική σφαίρα κυριάρχησε της πολιτικής · η στιγμή που η οικονομία, στο όνομα της αποτελεσματικότητας και της ορθολογικότητας των αγορών εκτόπισε τις αξίες της κοινωνικής αλληλεγγύης, της ισότητας, της κοινωνικής δικαιοσύνης που μέχρι τότε διατηρούσαν τη συνοχή της κοινωνίας. Η νεοφιλελεύθερη πρόταση είχε επιβληθεί στον κοινό νου ως η μόνη εναλλακτική λύση, με τη γνωστή ρήση *«There is no alternative»*.

Σήμερα, μετά από τρεις δεκαετίες νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης (με την έννοια της παγκόσμιας κατίσχυσης του νεοφιλελευθερισμού), η μόνη υπόθεση που μπορούμε να κάνουμε είναι ότι ο νεοφιλελευθερισμός συνιστά την πλήρη αποτυχία της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Το σύγχρονο κράτος αδυνατεί να διαφυλάξει την ίδια η δημοκρατία · η αγοραία αντίληψη της κοινωνίας έχει επιβάλει την αποπολιτικοποίηση του κοινωνικού γίνεσθαι και την υποχώρηση της πολιτικής υπέρ μίας τεχνοκρατικής κυβερνητικής παρουσίας. Οι πολίτες είναι έρμια ατύπων κέντρων εξουσίας εκτός δημόσιου και νομικού ελέγχου, τα οποία εξυπηρετούν τα συμφέροντα των ισχυρών πολυεθνικών επιχειρήσεων και επιδρούν καταλυτικά στη διαμόρφωση των κυβερνητικών πολιτικών. Κατά τον R. Dahl: *«ο εταιρικός καπιταλισμός τείνει να γεννά τόσο μεγάλες ανισότητες ως προς τους κοινωνικούς και οικονομικούς πόρους ώστε να προκαλούνται σοβαρές παραβιάσεις της πολιτικής ισότητας και επομένως της δημοκρατικής διαδικασίας»* (Dahl 1985: 60). Το νεοφιλελεύθερο κράτος είναι και πλουτοκρατικό κράτος, με την έννοια ότι εξυπηρετεί συστηματικά τις ανάγκες του κεφαλαίου και δε λειτουργεί ως υποκείμενο οικονομικής και

κοινωνικής αναδιανομής¹¹¹. Η δημοκρατία είναι όλο και περισσότερο αναλώσιμη και το κράτος αναδιαρθρώνεται ως ο διαχειριστής των συμφερόντων του μονοπωλιακού χρηματιστικού κεφαλαίου.

Σε αυτό το πλαίσιο, το νεοφιλελεύθερο κράτος εμφανίζεται ως μία ασταθής μορφή πολιτικής οργάνωσης. Στον πυρήνα του προβλήματος βρίσκεται η διαπίστωση ότι ο νεοφιλελευθερισμός διαπερνάται από δομικές αντιφάσεις, οι οποίες αναιρούν πολλούς από τους δημόσια διακηρυγμένους στόχους του. Η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία αντιλαμβάνεται ως παθολογικό – εκφυλιστικό φαινόμενο τον ενισχυμένο ρόλο του κράτους τόσο στην οικονομική όσο και στην ιδιωτική σφαίρα. Την ίδια στιγμή όμως, με την προώθηση νέων μορφών διαμεσολάβησης και κοινωνικού ελέγχου ο κρατικός καταναγκασμός διασπείρεται σε όλο τον κοινωνικό σχηματισμό. Οι πολιτικές απελευθέρωσης των δυνάμεων της αγοράς πραγματοποιήθηκαν μέσω κρατικών μεταρρυθμίσεων και η οικονομική παγκοσμιοποίηση είχε ως φορείς δημοκρατικά κράτη-πρότυπα, τα οποία συμπεριφέρονταν ως ανταγωνιστικές εθνικές οντότητες. Η προσαρμογή του έθνους-κράτους στις νέες συνθήκες της παγκοσμιοποίησης το μετάλλαξε από «κοινωνικό» σε «ανταγωνιστικό»¹¹² (Palan & Abbot 1996: 3).

Κι εδώ εντοπίζεται μία ακόμη σοβαρή αντίφαση της νεοφιλελεύθερης ρητορικής. Υποτίθεται ότι στο νέο παγκοσμιοποιημένο οικονομικό περιβάλλον τα εθνικά κράτη και τα σύνορα καταργούνται. Πώς θα μπορέσει λοιπόν το κράτος να ανταποκριθεί στο νέο ανταγωνιστικό του ρόλο; Αναγκαστικά θα στραφεί προς τον εθνικισμό προκειμένου να εξασφαλίσει τη νομιμοποίηση ότι δρα ως συλλογικός φορέας με στόχο την, όσο το δυνατόν, καλύτερη ικανοποίηση των εθνικών συμφερόντων. Ο εθνικισμός όμως έρχεται σε αντίθεση με το νεοφιλελεύθερο πρόταγμα των ελεύθερων αγορών (Χάρβεϊ 2007: 114-115). Η εμπειρία έχει δείξει ότι τα έθνη-κράτη εξακολουθούν να λειτουργούν με βάση το εθνικό συμφέρον. Η θεωρία της υπερεθνικής καπιταλιστικής τάξης περιορίζεται στην αυξανόμενη αλληλεξάρτηση των πολυεθνικών και του μονοπωλιακού χρηματιστικού κεφαλαίου. Οι ισχυροί της παγκόσμιας οικονομίας (ΗΠΑ, Κίνα, Ιαπωνία) προσπαθούν με κάθε τρόπο να διατηρήσουν την ηγεμονική τους θέση είτε μέσω του προστατευτισμού είτε μέσω ιμπεριαλιστικών πολιτικών.

¹¹¹ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Ε.Ε. στην πορεία προς την υιοθέτηση του κοινού νομίσματος, του ευρώ. Για να επιτευχθεί ο στόχος περιορισμού των δημοσιονομικών ελλειμμάτων των κρατών-μελών σύμφωνα με τα προαπαιτούμενα της Συνθήκης του Μάαστριχτ, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή επέλεξε να προάγει τη μείωση των κοινωνικών παροχών αντί της αύξησης της φορολογίας των επιχειρήσεων. Βλ. στο Glyn A., *Capitalism Unleashed: Finance, Globalization and Welfare*, Oxford, Oxford University Press, 2007, σ.σ. 35-36.

¹¹² Ο όρος «ανταγωνιστικό» κράτος επινοήθηκε από τον P. Cerny προκειμένου να περιγράψει εκείνα τα κράτη, οι κυβερνήσεις των οποίων προσαρμόσαν τις πολιτικές τους στο νέο καθεστώς της διαρθρωτικής αλληλοδιείσδυσης και αλληλεξάρτησης των εθνικών οικονομιών. Βλ. στο Cerny P.G., *The Changing Architecture of Politics, Structure, Agency, and the Future of the State*, London, Sage Publications Ltd., 1990, σελ. 225.

Επιπροσθέτως, στο σύγχρονο καπιταλιστικό σύστημα, ο αυταρχικός τρόπος επιβολής των νόμων της αγοράς δε συνάδει με τα ιδανικά των ατομικών ελευθεριών¹¹³. Σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό η ασύμμετρη ανάπτυξη της ισχύος εντός των δομών του δημιουργεί έλλειμμα δημοκρατίας. Από τη στιγμή που το κράτος έπαψε να είναι ο θεματοφύλακας του κοινού καλού, η νομιμοποίηση του καπιταλιστικού συστήματος εκπορεύεται από την ικανότητα και αποτελεσματικότητα των αγορών και όχι από την ικανοποίηση των ηθικών και κοινωνικών διεκδικήσεων των πολιτών. Στην ουσία, το νεοφιλελεύθερο κράτος βαδίζει έχοντας απολέσει το κύρος των παλαιότερων εποχών.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι το οικονομικό κραχ του 2008 απομυθοποίησε τα νεοφιλελεύθερα ιδεολογήματα και έφερε με εμφαντικό τρόπο στην επιφάνεια τη δομική ανισορροπία του συστήματος. Το οικονομικό υπόδειγμα της ανεξέλεγκτης λειτουργίας των χρηματοπιστωτικών αγορών, η λογική του trickle-down-effect στην αναδιανομή του πλούτου, το πολιτικό σύνθημα *There is no Alternative* του νεοφιλελευθερισμού της δεκαετίας του 1980, όχι μόνο δεν έφερε την ευημερία για όλους, αλλά παρήγαγε πολύ περισσότερη φτώχεια στον πλανήτη από όση μπορούσε να απορροφήσει. Κι όταν πλησίαζε η απειλή της ολικής κατάρρευσης του νεοφιλελεύθερου οικοδομήματος, οι κορώνες περί αυτορυθμιζόμενων αγορών υποχώρησαν και τη θέση τους πήρε η σωτήρια κρατική παρέμβαση. Με το κόστος όμως να είναι πολύ μεγάλο για το μέσο πολίτη και ανεπαίσθητο για τους ανεύθυνους και ανήθικους τραπεζίτες.

6.2.2. Η Σκιαγράφηση των Εναλλακτικών Θεωρητικών Προσεγγίσεων

Ο Νεοφιλελευθερισμός και ο Κεϊνσιανισμός είναι δύο εναλλακτικές στρατηγικές διαχείρισης του καπιταλιστικού συστήματος. Η μεγάλη ύφεση του 1930 επιτάχυνε την τάση του συστήματος να προσανατολιστεί προς την κρατική παρέμβαση και την κεντρικά σχεδιαζόμενη οικονομία. Η επόμενη μεγάλη κρίση, στις αρχές της δεκαετίας του 1970, στάθηκε αφορμή για την αναβίωση των αρχών του οικονομικού φιλελευθερισμού στην ακραία τους εκδοχή με κύρια προτάγματα την απορύθμιση και τις ιδιωτικοποιήσεις, και με μοναδικό σκοπό την ανάκτηση της χαμένης κερδοφορίας των ισχυρών τάξεων. Σήμερα, το κραχ του 2008 έθεσε μετ' επιτάσεως στη δημόσια συζήτηση την επαναφορά του ισχυρού

¹¹³ Σύμφωνα με τον Π. Γουλφ: «Ο νεοφιλελευθερισμός στις ΗΠΑ υπερασπίζεται και προωθεί για πάνω από μισό αιώνα τις αυτοκρατορικές φιλοδοξίες της Αμερικής συνήθως, αλλά όχι πάντα, με τη χρήση στρατιωτικής ισχύος. Έχει επίσης δικαιολογήσει την κατάργηση των συνταγματικών περιορισμών στην κρατική παρέμβαση στις ζωές των πολιτών. Αλλά αυτές τις αυτοκρατορικές φιλοδοξίες τις έχει υπηρετήσει κάθε πρόεδρος, από τον Χάρι Τρούμαν έως τον Μπάρακ Ομπάμα, και αμφότερα τα δύο μεγάλα πολιτικά κόμματα, χωρίς εξαίρεση ή αξιοσημείωτη διαφωνία». Βλ. στο Γουλφ Π., «Πιστεύω εις έναν Αναρχισμό!», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 3-2-2013, σελ. 59

ρόλου του κράτους, των ρυθμίσεων και της εποπτείας. Ο πραγματισμός της κρίσης ήρθε να υποκαταστήσει το νεοφιλελεύθερο δόγμα. Κι όσο το σύστημα επιβιώνει, οι διαφορετικές προσεγγίσεις του παγκόσμιου καπιταλισμού θα εξελίσσονται σε θεωρητικά σχήματα διαιώνισης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και όχι ανατροπής.

- **Επιστροφή στον Κέϊνς (Keynes)**

Είναι πολλοί αυτοί που ισχυρίζονται ότι η τελευταία οικονομική κρίση αποτελεί νίκη των κείνσιανών ιδεών. Η σφοδρότητα και η μολυσματικότητα της κρίσης ήταν τόσο μεγάλη που είναι φυσικό αρκετοί οικονομολόγοι και αναλυτές να επικαλούνται το όνομα του Κέϊνς · του οικονομολόγου που έχει συνδέσει το όνομά του με την επιτυχημένη αντιμετώπιση της προηγούμενης μεγάλης κρίσης και τη δημιουργία μηχανισμών και σχημάτων που θα αποτρέπουν μία νέα κρίση. Με πρωτοπόρους τους νομπελίστες J. Stiglitz και P. Krugman, ο κείνσιανισμός επέστρεψε ως το αντίδοτο στη σύγχρονη μεγάλη κρίση του καπιταλιστικού συστήματος.

Η επιχειρηματολογία των σύγχρονων κείνσιανών έχει ως αφετηρία την πλήρη αποδόμηση της «Χουβεριανής» άποψης, σύμφωνα με την οποία η δυναμική μίας οικονομίας βασίζεται στην αποκατάσταση της εμπιστοσύνης και αυτή με τη σειρά της εξαρτάται από τη μείωση των ελλειμμάτων. Πράγμα το οποίο σημαίνει ότι θα πρέπει να μειωθούν δραστικά οι δαπάνες και να αυξηθεί η φορολογία για τους πολλούς. Η ιστορική πραγματικότητα όμως διαψεύδει τη θεωρία των Χουβεριανών. Τρανή απόδειξη τα αποτυχημένα προγράμματα δημοσιονομικής προσαρμογής του ΔΝΤ (Ανατολική Ασία, Ρωσία, Λατινική Αμερική και πρόσφατα στην Ελλάδα) τα οποία είχαν ακριβώς τα αντίθετα αποτελέσματα. Σε υφεσιακές καταστάσεις οι περικοπές δαπανών βυθίζουν την οικονομία σε ακόμη μεγαλύτερη ύφεση · η μείωση της κατανάλωσης προκαλεί κάμψη στα φορολογικά έσοδα και κατά συνέπεια το έλλειμμα μειώνεται λιγότερο από το προσδοκώμενο. Επιπλέον, η εμπιστοσύνη δεν αποκαθίσταται και οι επενδύσεις μένουν στάσιμες. Φαινόμενο το οποίο παρατηρείται και στην περίπτωση της Ε.Ε., η οποία εξακολουθεί να υφίσταται τις δυσμενείς επιπτώσεις της κρίσης, λόγω της υιοθέτησης των χουβεριανών πολιτικών από τη Γερμανία κυρίως. Σε αντίθεση με τις ΗΠΑ, και ιδιαίτερα την Κίνα και την Ινδία (οικονομική μεγέθυνση για το 2010 11,9% και 8,6% αντιστοίχως), οι οποίες ακολούθησαν κείνσιανές πολιτικές (Stiglitz 2011: 392-394).

Η λύση βρίσκεται προφανώς στον ενεργό ρόλο του κράτους στην οικονομία, τόσο μέσω του χειρισμού των επιτοκίων ώστε να ελέγχεται ο πληθωρισμός (ή ο αποπληθωρισμός), όσο και μέσω της τόνωσης της ενεργούς ζήτησης. Σύμφωνα με την κείνσιανή οπτική, ο έλεγχος των επιτοκίων είναι ένα σοβαρό εργαλείο πληθωριστικής πολιτικής. Όταν οι επενδύσεις ξεπερνούν τις αποταμιεύσεις πιθανώς θα υπάρξει πληθωρισμός και στην αντίστροφη περίπτωση πιθανώς θα έχουμε αποπληθωρισμό. Η αυξομείωση των επιτοκίων (χαμηλά επιτόκια σε περίπτωση αποπληθωρισμού και υψηλά σε περίπτωση πληθωρισμού) προσφέρει τη δυνατότητα σε μία κυβέρνηση να διατηρήσει τον επιθυμητό πληθωρισμό. Με βάση τον παραπάνω συλλογισμό, ο Κέϊνς προχώρησε ένα βήμα παραπέρα μιλώντας για την παγίδα ρευστότητας (ενίσχυση της αποταμίευσης ακόμη και με χαμηλά επιτόκια), φαινόμενο το οποίο έκανε την εμφάνισή του τόσο στην Ιαπωνική κρίση όσο και στις ΗΠΑ το 2008. Και από τη στιγμή που η νομισματική πολιτική δεν ενθαρρύνει τις επενδύσεις, το κράτος χρειάζεται να παρέμβει μέσω της δημοσιονομικής πολιτικής. Μόνο μέσω της αύξησης των κρατικών δαπανών σε τομείς όπως οι υποδομές, η απασχόληση, η κοινωνική ασφάλιση κ.α. θα μπορέσει να αντισταθμιστεί η απροθυμία των κεφαλαιούχων να επενδύσουν και να βγει η οικονομία από την ύφεση (Κρούγκμαν 2012: 69-70 & 160-161). Σ' αυτήν τη λογική βασίζεται και η ιδέα του λεγόμενου **πολλαπλασιαστή**· εάν ρίξεις χρήμα στο κατάλληλο μέρος της αγοράς, θα μπορέσεις να παράγεις περισσότερη και αποδοτικότερη οικονομική δραστηριότητα¹¹⁴. Η χρησιμότητα της δημοσιονομικής πολιτικής είναι και αυτή που αμφισβητείται έντονα από τους νεοφιλελεύθερους, οι οποίοι δίνουν έμφαση στη νομισματική πολιτική. Στην πράξη όμως ο νεοφιλελευθερισμός εφαρμόζει κάποιου είδους δημοσιονομική πολιτική, όχι τη συγκεκριμένη, αλλά αυτή που εξυπηρετεί τα συμφέροντα των οικονομικών ελίτ και των εταιρειών μειώνοντας τους φόρους των πλουσίων και αυξάνοντας τις αμυντικές δαπάνες.

Βέβαια, το κείνσιανό σχήμα εξόδου από την κρίση του αγγλοσαξονικού καπιταλισμού συνοδεύεται και από μία σειρά παρεμβάσεων σε καίριους τομείς της οικονομικής δραστηριότητας. Σ' ένα πρώτο στάδιο κρίνεται απαραίτητη η άμεση εισαγωγή ρυθμίσεων στο χρηματοπιστωτικό σύστημα και χρηματιστηριακών θεσμών κοινής ωφέλειας. Θα πρέπει να αποκατασταθεί η ισορροπία μεταξύ κράτους και αγοράς μέσω του ελέγχου της κερδοσκοπίας όπως αυτή θα προκύψει από τη στενή εποπτεία της κυκλοφορίας του χρήματος και την επιβολή φορολογίας στις μεγάλες εταιρείες του κλάδου. Μόνο μέσα από τον κρατικό έλεγχο θα μπορέσει να τερματιστεί το σκιώδες σύστημα των αγορών χρήματος. Το νέο χρηματοπιστωτικό σύστημα οφείλει να εξασφαλίζει οικονομική

¹¹⁴ Στο θέμα του πολλαπλασιαστή έπεσαν έξω και οι ειδήμονες του ΔΝΤ, σύμφωνα πάντα με τα λεγόμενά τους, στο πρόγραμμα δημοσιονομικής προσαρμογής της Ελλάδας.

σταθερότητα, ίσες ευκαιρίες απασχόλησης και να περιορίσει τις εισοδηματικές ανισότητες (Stiglitz 2011: 367-368). Επιπλέον, η μεταρρύθμιση του φορολογικού συστήματος μπορεί να οδηγήσει σε υψηλότερους ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης και μικρότερα ελλείμματα. Η φορολογία θα πρέπει να αυξηθεί σημαντικά για τα υψηλά εισοδήματα και να μειωθεί για τα χαμηλά. Όπως επίσης και η αύξηση της φορολόγησης των εταιρικών κερδών για όσες επιχειρήσεις δεν επανεπενδύουν σε νέες δραστηριότητες. Η παροχή κινήτρων για αύξηση των επενδύσεων ενισχύει την οικονομική μεγέθυνση και κατά συνέπεια τα έσοδα του κράτους. Σ' ένα δεύτερο στάδιο, το κράτος θα μπορούσε να στηρίξει τον ιδιωτικό τομέα με τη δημιουργία μίας ομάδας νέων χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων, τα οποία θα ήταν πρόθυμα να χορηγήσουν νέα δάνεια. Και μάλιστα, με κόστος μικρότερο από εκείνο που δαπανήθηκε στην κρίση του 2008 (ipid: 391-392). Ο μεταβαλλόμενος ρόλος του κράτους επιβάλλεται να επεκταθεί και στους τομείς της κοινωνικής προστασίας και ασφάλισης, στην προώθηση της γνώσης και της καινοτομίας, στην ενίσχυση των χαμηλών εισοδημάτων και στην επιβολή κανόνων στη λειτουργία της αγοράς εργασίας ώστε να περιοριστούν τα φαινόμενα εκμετάλλευσης (ipid: 261-266).

Μία ακόμη σημαντική πτυχή του εύθραυστου και μεταβαλλόμενου παγκόσμιου οικονομικού περιβάλλοντος, συνιστά η ανάλυση των οικονομιών της περιφέρειας. Η κρίση του Δυτικού καπιταλισμού συμπίπτει με την εμφάνιση μίας δυναμικής νέας μορφής «κρατικού» καπιταλισμού στις αναδυόμενες οικονομίες (BRIC: Βραζιλία, Ρωσία, Ινδία, Κίνα) ο οποίος αποπειράται να συγκεράσει τον κρατικό παρεμβατισμό με τις δυνάμεις της αγοράς. Η μετατόπιση μεγάλου όγκου της βιομηχανικής παραγωγής από τις καπιταλιστικές μητροπόλεις σε Κίνα και Ν.Α. Ασία ενδυνάμωσε τις παραγωγικές δυνατότητες αυτής της περιφέρειας και σε συνδυασμό με τα χαμηλά επίπεδα κατανάλωσης δημιούργησε μεγάλα πλεονάσματα στις οικονομίες τους. Η παγκοσμιοποίηση μπορεί να εξυπηρετήσει τους στόχους των ΗΠΑ για μεγάλο χρονικό διάστημα. Παγκοσμιοποίησε τις δομές, μετέφερε τη βιομηχανία-μεταποίηση εκτός Δύσης δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για την ανατροπή της. Εξελίχθηκε με τέτοια ένταση και σε τόσο μεγάλο εύρος ώστε αυτή τη στιγμή οι ΗΠΑ να επιβιώνουν ως παράσιτο. Κι εδώ είναι που εντοπίζεται το πρόβλημα στην παγκόσμια προσφορά και ζήτηση. Οι καταναλωτικές αγορές των αναδυόμενων οικονομιών (Κίνα, Ινδία) παρά τα σημαντικά βήματα που έχουν κάνει, δε φαίνεται να μπορούν να ισοσταθμίσουν το έλλειμμα που εμφανίστηκε στην καταναλωτική δαπάνη των ΗΠΑ. Οι ανισορροπίες όμως του οικονομικού συστήματος δεν αναιρούν το γεγονός ότι η τάση που εμφανίζεται κυρίαρχη σήμερα δείχνει ότι οδεύουμε προς μία παγκόσμια πολυπολική πραγματικότητα (ipid: 284-299). Συνεπώς, οι ΗΠΑ και η Βρετανία θα πρέπει να

συνειδητοποιήσουν ότι η δολαριοποίηση και η χρηματιστηριοποίηση της οικονομικής σφαίρας έχουν κορεστεί ως ιστορικές μορφές διεξόδου από την κρίση υπερσυσσώρευσης της δεκαετίας του 1970. Η πολυπολικότητα χαρακτηρίζει τη σύγχρονη εποχή με τις περιφερειακές καπιταλιστικές χώρες να αναπτύσσονται ραγδαία¹¹⁵ και να απαιτούν μερίδιο στον παραγόμενο παγκόσμιο πλούτο και στη χάραξη της διεθνούς πολιτικής¹¹⁶. Όσον αφορά την Ευρωπαϊκή Ένωση, η περιφερειοποίηση και η πολιτική ενοποίηση θα μπορούσαν να αποτελέσουν το πρώτο στάδιο μίας ρεαλιστικής πρότασης για την έξοδο από την κρίση.

- **Ανατροπή μέσω μίας Ριζοσπαστικής Κοινωνικής Διαδικασίας**

*«Ακούτε γύρω σας:
Είναι ο ήχος του κόσμου σας που γκρεμίζεται,
αλλά είναι και ο ήχος του δικού μας κόσμου
που ξαναζωντανεύει»¹¹⁷
Zapatistas*

Η δομική κρίση του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος και η ιδεολογική κατάρρευση του νεοφιλελευθερισμού έχουν προκαλέσει ιδεολογικές αναζητήσεις και έχουν δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για νέες ιστορικές διαδικασίες και μορφές πάλης. Στο μεγαλύτερο μέρος του καπιταλιστικού κόσμου, η νεοφιλελευθεροποίηση έχει εκθρέψει ένα φάσμα αντιστασιακών κινημάτων τόσο εντός όσο και εκτός των ορίων της. Τα κινήματα αυτά παρουσιάζουν αρκετά διαφορετικά χαρακτηριστικά από τα παραδοσιακά εργατικά κινήματα της δεκαετίας του 1980. Κινούμενα μέσα στο όλο φάσμα της κοινωνίας των πολιτών απέκτησαν βαθιά συνείδηση των καθημερινών προβλημάτων και αναγκών των πολιτών είτε σε τοπικό είτε σε εθνικό επίπεδο. Η προσήλωσή τους όμως στο τοπικό και το ιδιαίτερο λειτούργησε ανασταλτικά στην κατανόηση του βαθύτερου νοήματος των νεοφιλελεύθερων πολιτικών και του έντονα ταξικού χαρακτήρα τους. Ως αποτέλεσμα είχαμε τη μετατόπιση της πολιτικής οργάνωσης και δράσης από τα κόμματα και τα εργατικά συνδικάτα σε μία λιγότερο στοχευμένη δυναμική κοινωνικής δράσης. Το ζητούμενο λοιπόν στη δεδομένη συγκυρία είναι η ανίχνευση του οργανικού δεσμού μεταξύ

¹¹⁵ Στην τελευταία Σύνοδο των G20 στη Ρωσία, ο εκπρόσωπος Τύπου του Β. Πούτιν, χαρακτήρισε τη Βρετανία ως ένα «μικρό νησί» προκαλώντας διπλωματικό επεισόδιο.

¹¹⁶ Τα τελευταία γεγονότα στη Συρία, δείχνουν το μέγεθος της επιρροής που έχουν στη διεθνή διπλωματία η Ρωσία και η Κίνα. Η διστακτικότητα του Ομπάμα για στρατιωτική επέμβαση στη Συρία περισσότερο ερμηνεύεται ως ακύρωση της παντοδυναμίας των ΗΠΑ παρά ως προσωπική στρατηγική του Προέδρου των ΗΠΑ.

¹¹⁷ Απόσπασμα από την ανακοίνωση των Zapatistas για τις μεγάλες ειρηνικές πορείες που πραγματοποίησαν από το Δεκέμβριο του 2012 σε έξι πόλεις της επαρχίας Τσιάπας, τις οποίες είχαν καταλάβει με τα όπλα το 1994. Βλ. σχετ. Zapatistas, «ezlnnounces – the – following – steps – communicate – of – December – 30 – 2012», <http://enlacezapatista.ezln.org.mx>, (Πρόσβαση 03/03/2013).

αυτών των κινημάτων ώστε να αποτελέσει την αφετηρία για τη δημιουργία ενός αντικαπιταλιστικού κινήματος που θα υπερβαίνει τους φραγμούς του χώρου και του χρόνου (Χάρβεϊ 2007: 258-260).

Εγχείρημα εξαιρετικά δύσκολο εάν αναλογιστούμε ότι ο νεοφιλελευθερισμός, παρά την απαξίωση των ιδεολογικών συντεταγμένων του, έχει εισχωρήσει βαθιά στις δομές των σύγχρονων καπιταλιστικών σχηματισμών και εξακολουθεί να διαθέτει έρεισμα στις κυρίαρχες οικονομικές ελίτ. Γεγονός που του δίνει τη δυνατότητα να ελέγχει τη ροή της πληροφόρησης, να επηρεάζει πολιτικές και οικονομικές αποφάσεις και εν τέλει να αναπαράγεται μέσα από την αναβίωση των συγκεχυμένων ηθικών επιχειρημάτων του. Για να μπορέσουμε να επαναφέρουμε τα αιτήματα για δημοκρατία, κοινωνική δικαιοσύνη, ισότητα και αλληλεγγύη θα πρέπει να επινοήσουμε ξανά τα νοήματα με βάση τις σύγχρονες συνθήκες και δυνατότητες. Για να ερμηνεύσουμε την ιστορική εξέλιξη χρειάζεται να ανατρέξουμε στους ταξικούς αγώνες και στις ποικίλες μορφές που αυτοί παίρνουν, στον ιδιαίτερο τρόπο που διασυνδέονται και τη διαφορετικότητα που προδίδουν στις εκάστοτε ιστορικές καταστάσεις. Η ταξική δομή συνεισφέρει τα μέγιστα στην κατανόηση του πλέγματος των σχέσεων που αναπτύσσουν οι άνθρωποι μεταξύ τους. Εκείνοι που καταφέρνουν να ελέγξουν τα μέσα παραγωγής, σχηματίζουν και την κυρίαρχη ή άρχουσα τάξη, τόσο στο οικονομικό όσο και στο πολιτικό επίπεδο. Άρα οι ταξικές σχέσεις είναι κατ' ανάγκη εκμεταλλευτικές και οι ταξικές διακρίσεις που απορρέουν εξ' αυτών είναι από τη φύση τους ανταγωνιστικές, με αποτέλεσμα να εκδηλώνονται ως μορφές ταξικής πάλης.

Η αποσαφήνιση της ιστορικής διαδικασίας είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις έννοιες του κοινωνικού σχηματισμού και του τρόπου παραγωγής. Ο κοινωνικός σχηματισμός προσδιορίζει το σύνολο των σχέσεων και των θεσμών που συγκροτούν την κοινωνία (η οικονομία, ο πολιτισμός, το κράτος, η πολιτική στις μεταξύ τους αλληλοσυνδέσεις). Το δίκτυο των συνδέσεων αυτών αποκαλύπτεται μέσα από την ανάλυση του τρόπου παραγωγής. Σύμφωνα με τον Marx, ο τρόπος παραγωγής ορίζει την πραγματική δομή μίας κοινωνίας · τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής βάσει των οποίων αποκρυσταλλώνεται το όλο πλαίσιο απόσπασης και ιδιοποίησης του πλεονάσματος της παραγωγής. Και από τη στιγμή που οι κοινωνικοί σχηματισμοί της Δύσης χαρακτηρίζονται από την απόσπαση του πλεονάσματος της παραγωγής με τη μορφή της υπεραξίας, είναι καπιταλιστικοί (Μηλιός 2000: 95-113)¹¹⁸. Καθ' όλη τη διάρκεια της νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης επιχειρήθηκε

¹¹⁸ Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τις έννοιες του Κοινωνικού Σχηματισμού και του Τρόπου Παραγωγής βλ. στο Μαρξ Κ., *Μισθός, Τιμή, Κέρδος*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1998.

συνειδητά η αποσιώπηση του ρόλου των τάξεων τόσο στο πεδίο της διανοήσης όσο και στο πεδίο της πολιτικής πράξης. Η νεοφιλελεύθερη νοητική σύλληψη, ότι η τάξη δεν είναι τίποτε περισσότερο από μία πλασματική κατηγορία που υπάρχει στο μυαλό σοσιαλιστών και κομμουνιστών, εξυπηρέτησε για πολλά χρόνια τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης. Η ιστορική πραγματικότητα όμως έδειξε ότι αυτό που συνέβη τις τελευταίες τρεις δεκαετίες ήταν ταξικός πόλεμος εκ των άνω. Η ανώτερη τάξη κατάφερε μέσω της άνισης διανομής του παραγόμενου πλούτου να επιτύχει την ταξική της παλινόρθωση (Χάρβεϊ 2007: 259). Συνεπώς, η άρθρωση μίας συγκεκριμένης εναλλακτικής κοινωνικής διαδικασίας θα πρέπει να γίνει με ταξικούς όρους και με ριζοσπαστικό τρόπο.

Ο Κ. Μαρξ ήταν αυτός που έδωσε στη λέξη «ριζοσπάστης» ένα βαθύτερο νόημα, το οποίο είναι εξαιρετικά επίκαιρο στις μέρες μας. Το 1843, στην «Κριτική της Εγγελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου», ο Μαρξ τόνιζε ότι η θεωρία για να μεταφραστεί σε υλική δύναμη θα πρέπει να κατακτήσει τις μάζες. Η καθολική αποδοχή της όμως θα έρθει όταν γίνει ριζοσπαστική · και διευκρίνιζε: *«Ριζοσπαστική σημαίνει να πιάνει τα πράγματα από τη ρίζα. Η ρίζα όμως για τον άνθρωπο είναι ο ίδιος ο άνθρωπος»* (Μπεβιλιάκουα 2013: 64). Ο ριζοσπαστισμός του Μαρξ συνηγορούσε υπέρ της ανατροπής εκείνων των σχέσεων που θέλουν τον άνθρωπο περιφρονημένο, υποδουλωμένο, ταπεινωμένο και εγκαταλειμμένο. Η κριτική του είναι σίγουρο ότι στόχευε στις σχέσεις εκμετάλλευσης του καπιταλιστικού συστήματος ως βασικούς μηχανισμούς παραγωγής και αναπαραγωγής του. Ο όρος όμως *ριζοσπάστης* στη σύγχρονη γλώσσα αποτελεί συνώνυμο του ακραίου. Κι αυτό, γιατί όλα αυτά τα χρόνια τα πολιτικά κόμματα αναζητούν την εκλογική τους πελατεία στο μετριοπαθές κέντρο, στα μεσαία στρώματα που υποτίθεται είναι κυρίαρχα στην κοινωνία, διαστρεβλώνοντας την ουσία των μεταρρυθμιστικών πολιτικών. Έτσι όμως διαιωνίζουν το μεγαλύτερο και πιο ολοκληρωτικό ιδεολογικό κομπορμισμό που έχει γνωρίσει η ανθρωπότητα, τον νεοφιλελευθερισμό. Η στάση αυτή έχει οδηγήσει την κοινωνία σε τέλμα · βρίσκεται παγιδευμένη στη στασιμότητα και σε μία ανάπτυξη η οποία στην ουσία είναι απειλή για την κοινωνία και το περιβάλλον. Ο καπιταλισμός της καταστροφής δεν απειλείται μόνο από την οικονομική κατάρρευση, αλλά και από την ένταση τη βαρβαρότητας. Η πολιτική που δε θέλει να είναι μετριοπαθής οφείλει να εξετάσει σε βάθος τους μηχανισμούς που συγκροτούν τις υλικές διαδικασίες (Ibid: 64). Και αν θέλει να επηρεάσει τις κοινωνικές ισορροπίες οφείλει να έχει πλήρη επίγνωση της πρόκλησης του θέτει σε αυτήν η αποτυχία της αρπακτικής κουλτούρας των αγορών που της παρέδωσε η εμπειρία της παγκόσμιας κατίσχυσης του νεοφιλελευθερισμού.

Ωστόσο, εάν θέλουμε η αντικαπιταλιστική πρόταση να αποκτήσει πολιτικό νόημα και δυναμική οφείλουμε να θέσουμε προσυμφωνημένους κοινωνικούς στόχους και κυρίαρχες πρακτικές. Και επιτέλους να αντιληφθούμε ότι ο καπιταλισμός επιβίωσε για πολλά χρόνια επειδή κατάφερε να διατηρήσει τη διαλεκτική κίνηση των ποικίλων σφαιρών της ανθρώπινης δραστηριότητας υιοθετώντας τις όποιες αντιφάσεις και εντάσεις που απέρρεαν εξ' αυτής. Η προσαρμοστικότητα και η ευελιξία του καπιταλιστικού συστήματος προσφέρει χρήσιμα συμπεράσματα. Η παραδοσιακή αριστερά οδηγήθηκε σε ιστορικό λάθος όταν αγνόησε τα εναλλακτικά κοινωνικά κινήματα στις δεκαετίες του 1970 και του 1980. Η σύγχρονη Αριστερά καλείται να οριοθετήσει κατευθυντήριες γραμμές και να συγκεράσει τους επαναστατικούς στόχους με τις ιστορικές συνθήκες των ταξικών και κοινωνικών αγώνων. Η ταξική συνείδηση δε διαμορφώνεται πλέον μόνο στα εργοστάσια αλλά σε κάθε τομέα της ανθρώπινης δράσης: στην εργασία, στην παιδεία, στη διασκέδαση, στη σχέση με τη φύση, στις κοινωνικές σχέσεις κ.α. Σήμερα, περισσότερο από ποτέ, υπάρχει η αναγκαιότητα για βαθιές τομές στο μοντέλο οργάνωσης της παραγωγής¹¹⁹. Η ανάπτυξη των σύγχρονων παραγωγικών δυνάμεων εντός των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής θα πρέπει να αποβάλει τον αρνητικό της χαρακτήρα (ανεργία, χαμηλά ημερομίσθια, εκμετάλλευση), με την έννοια ότι δε μπορεί να καθορίζεται μόνο από την αναζήτηση του κέρδους. Τα νέα παραγωγικά μοντέλα θα πρέπει να υπόκεινται στην ανάπτυξη της κοινωνικής προσωπικότητας και στον επανακαθορισμό της σχέσης των ανθρώπων με τη φύση. Η διαδικασία μετάβασης όμως προς ένα νέο μοντέλο ανάπτυξης εξαρτάται άμεσα και από το βαθμό συνειδητότητας των μελών των κοινωνιών μας. Από το κατά πόσο είμαστε έτοιμοι να ξεπεράσουμε τις ιδεολογικές αγκυλώσεις και τις προκαταλήψεις μας, και κυρίως εάν είμαστε έτοιμοι να αναλάβουμε τις ευθύνες μας ως κοινωνικά υποκείμενα. Θα πρέπει να στραφούμε προς νέα καταναλωτικά μοντέλα ή μοντέλα αναγκών με πλήρη συνείδηση των αλλαγών που μπορεί να προκύψουν στην καθημερινότητά μας. Η αλλαγή χρήσης των υπαρχουσών υλικών παραγωγικών δυνάμεων προς όφελος του κοινωνικού συνόλου, καθίσταται επιβεβλημένη στο σύγχρονο κόσμο (Χάρβεϊ 2011: 219-255). Το διακύβευμα λοιπόν για τη σύγχρονη σοσιαλιστική σκέψη είναι ιδιαίτερα δύσκολο και πολύπλοκο, για πολλούς μπορεί να φαντάζει και ως ουτοπικό. Δεν

¹¹⁹ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη που καταθέτει ο F. Morin στο νέο του βιβλίο περί στήριξης της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας, η οποία στηρίζεται στην από κοινού προσπάθεια των κατοίκων μίας συγκεκριμένης περιοχής να αναπτύξουν επιχειρηματική δραστηριότητα μέσω της δημιουργίας συλλογικών – αυτοδιαχειριζόμενων ιδιοκτησιών. Πρόκειται για μία αναγέννηση του συνεταιριστικού κλάδου με επιστροφή σε θεμελιώδεις αξίες την οποία οφείλουμε να ενισχύσουμε και να αναπτύξουμε. Η επανάκτηση του λεγόμενου κοινωνικού χώρου, η δημιουργία συλλογικοτήτων αλληλέγγυων και αυτοπροσδιοριζόμενων είναι η διακύβευση για τις μελλοντικές κοινωνίες. Και σύμφωνα με τον Morin «...πρόκειται για μία ουσιώδη πολιτική ευθύνη που θα πρέπει να την αναλάβουν όλοι οι φορείς πολιτικής δράσης». Βλ. στο Morin F., Ένας κόσμος χωρίς τη Wall Street – Προτάσεις για ένα νέο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2011, σ.σ. 189-192

παύει όμως να προσφέρει όραμα, και αυτό μας δίνει τουλάχιστον τη βάση να αναζητήσουμε εκείνες τις μορφές πολιτικής οργάνωσης και αντίστασης που θα μας οδηγήσουν σε μία κοινωνική διαδικασία δημιουργικού και ανθρωποκεντρικού μετασχηματισμού.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι προτάσεις των F. A. Hayek, M. Friedman και των άλλων μελών της νεοφιλελεύθερης σχολής υλοποιήθηκαν. Το τελευταίο τέταρτο του 20 αι. υπήρξε το κομβικό σημείο αναζωπύρωσης της θεωρίας της ελεύθερης οικονομίας. Οι “ρίζοσπαστικές” προτάσεις των νεοφιλελεύθερων ή μονεταριστών τέθηκαν σε εφαρμογή. Η νέα φύση των διεθνών οικονομικών σχέσεων δομήθηκε επάνω στις αρχές και τα προτάγματα της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας. Η διεθνοποίηση της φιλελευθεροποίησης των συναλλαγών και της ροής κεφαλαίων, η στενή αλληλεξάρτηση των οικονομιών σε παγκόσμιο επίπεδο, η τεχνολογική εξέλιξη και η ταχύτητα μετάδοσης των πληροφοριών συνέβαλαν τα μέγιστα στην ολοκλήρωση του εγχειρήματος της παγκοσμιοποίησης. Μόνο που η πρακτική εφαρμογή του νεοφιλελεύθερου ιδεολογήματος συνοδεύτηκε και από την πολυπόθητη απουσία της κεντρικής ρύθμισης – είτε σε επίπεδο κρατών είτε σε παγκόσμιο επίπεδο – των αγορών και των οικονομικών συναλλαγών. Η ανεξέλεγκτη δράση τους διαμόρφωσε ένα νέο οικονομικό και κατ' επέκταση κοινωνικό πρότυπο, το *φονταμενταλισμό της αγοράς*.

Σ' αυτό το πλαίσιο, παρουσίασαν ένα μοντέλο κοινωνικής οργάνωσης με κύρια χαρακτηριστικά την ατομοκεντρική και άκρως ανταγωνιστική διάσταση (ιδιαίτερα στον οικονομικό τομέα) της ανθρώπινης υπόστασης. Με αφετηρία τις βασικές αρχές της φιλελεύθερης ιδεολογίας που συζητούσαν για μία θεωρία πολιτικής ηθικής με γνώμονα την ελευθερία και την ισότητα των ατόμων, την ελαχιστοποίηση της κρατικής παρέμβασης στην οικονομική δραστηριότητα και την αυτορρύθμιση της αγοράς, προχώρησαν ένα βήμα παραπέρα. Η σύλληψη της ατομικής πράξης από την πλευρά των φιλελεύθερων στερείται κάθε είδους κοινωνικού, κανονιστικού και ηθικού περιεχομένου. Η ατομική ελευθερία νοσηματοδοτείται ως η άνευ όρων οικονομική ελευθερία και δράση, η κοινωνική δικαιοσύνη συνιστά απλά ένα μηχανισμό εξισωτικής αναδιανομής και η ανισότητα

αποτελεί εγγενές και διαρθρωτικό χαρακτηριστικό της ελεύθερης καπιταλιστικής κοινωνίας. Η νεοφιλελεύθερη λογική υπερβαίνει την κλασική πολιτική οικονομία. Στηρίζεται σ' ένα οικονομικό δόγμα, χωρίς πολιτικές και ηθικές αναστολές, βασιζόμενο σ' ένα σύστημα προσφοράς και ζήτησης εντός πάντα της ελεύθερης οικονομίας. Η αγορά ανάγεται ως η υπέρτατη μορφή πολιτικής διακυβέρνησης και υπό αυτή την έννοια, το κράτος επιβάλλεται να απουσιάζει από την οικονομική δραστηριότητα.

Η παγκόσμια κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού τροφοδοτήθηκε από τους μηχανισμούς κίνησης που διέπουν την κεφαλαιοκρατική παραγωγή και τις φάσεις που αυτή διέρχεται. Η έξοδος από το καθεστώς του Bretton Woods ήταν επιβεβλημένη από τις αντιφάσεις που συσσωρεύτηκαν εντός του, ενώ παράλληλα αποτελούσε βασική προϋπόθεση για την ανάκαμψη της καπιταλιστικής συσσώρευσης μέσω της ανάπτυξης του διεθνούς ανταγωνισμού. Με βάση τα παραπάνω, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι η παγκόσμια κατίσχυση του νεοφιλελευθερισμού τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο δε μπορεί να ιδωθεί ως τυχαίο γεγονός, αποκομμένο και ασυνάρτητο από τις δομικές ανάγκες και τις προσαρμογές της καπιταλιστικής συγκυρίας που υπερέβαινε τα εθνικά σύνορα. Ο νεοφιλελευθερισμός δεν είναι προϊόν της κρίσης του '70, έχει μακρά ιστορία ως ιδεολογικό ρεύμα και κυριάρχησε μόνο όταν οι αντικειμενικές συνθήκες το επέτρεψαν. Αποτέλεσε το κύριο όχημα ταξικής παλινόρθωσης των οικονομικών ελίτ και μία εναλλακτική πρόταση στις πιεστικές αναδιαρθρώσεις του συστήματος. Κατάφερε να κυριαρχήσει αμφισβητώντας το γραφειοκρατικό κράτος και κατηλευόμενος συνθήματα κύρους στο πεδίο της πολιτικής, όπως η ελευθερία, η ατομική ολοκλήρωση και η οικονομική αποτελεσματικότητα του συστήματος της ελεύθερης αγοράς. Υποβοηθούμενος σε μεγάλο βαθμό και από ισχυρές δεξαμενές σκέψης της κυρίαρχης αστικής τάξης, αλλά και από την αδράνεια ή ανικανότητα της Αριστεράς να αντιληφθεί έγκαιρα τους μετασχηματισμούς που συντελούνταν εντός του καπιταλιστικού συστήματος τόσο σε επίπεδο κοινωνίας όσο και σε επίπεδο οικονομίας. Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου και η απορύθμιση των αγορών, άρρηκτα συνδεδεμένες με το προτσές της παγκοσμιοποίησης, προέκυψαν ως ιστορική συνθήκη. Ήταν δε αποτέλεσμα της μεταβολής των ταξικών συσχετισμών υπέρ του κεφαλαίου και παράγοντας οριστικής ανατροπής των ισορροπιών που είχαν αποκρυσταλλωθεί στο καθεστώς του Bretton Woods.

Το νεοφιλελεύθερο υπόδειγμα με την επιστράτευση μίας σειράς όρων όπως απορρύθμιση, ακαμψίες, ιδιωτικοποίηση και σύστημα ελεύθερης αγοράς, προκάλεσε σοβαρούς μετασχηματισμούς στους συσχετισμούς δύναμης και στις οργανωτικές μορφές της εξουσίας σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα των αναπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών. Η αναδιοργάνωση (ή αποδιοργάνωση) των καπιταλιστικών σχέσεων

εξουσίας συνοδεύτηκε από τη μετάλλαξη του θεμελιώδους ρόλου του κράτους, υπό την έννοια της μεταβίβασης των θεσμικών λειτουργιών στην οικονομική σφαίρα και την υποχώρηση του κράτους ως συνεκτικού παράγοντα των επιπέδων των κοινωνικών σχηματισμών (Πουλαντζάς 1975: 72). Η συρρίκνωση του δημοσίου και η υπερδιόγκωση του «ιδιωτικού», η σύλληψη του ατόμου ως ιδιώτη-καταναλωτή και όχι ως πολίτη, αναδεικνύει την ανορθολογική διάσταση του νεοφιλελευθερισμού, η οποία αντιλαμβάνεται ως δεδομένο το χωρισμό του ατομικού από το κοινωνικό πεδίο της πράξης. Υπό αυτό το πρίσμα, το κοινωνικό αντικείμενο απαξιώνεται, η κοινωνική αλληλεγγύη ταυτίζεται με τον σοσιαλιστικό ολοκληρωτισμό και οι διανεμητικές πολιτικές του κράτους υπονομεύουν την ατομική ελευθερία και ισότητα. Σ' αυτό το πλαίσιο, τα αποτελέσματα της νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης αποτελούν φυσική συνέπεια των ιδεολογικών συντεταγμένων της και των πολιτικών πρακτικών της. Παρά την τεράστια αύξηση του κοινωνικού πλούτου, η φτώχεια όχι μόνο διατηρείται αλλά και εξαπλώνεται παίρνοντας διεθνείς διαστάσεις. Η αναδιανομή του πλούτου από κάτω προς τα πάνω είναι εμφανής σε όλα τα μήκη και τα πλάτη του πλανήτη. Σε θεμελιώδεις τομείς, όπως η εργασία, η υγεία, η παιδεία, η κοινωνική ασφάλιση, η διαθεσιμότητα των τροφίμων, το περιβάλλον κλπ., επικράτησαν οι αρχές του αχαλίνωτου καπιταλισμού, θέτοντας σε κίνδυνο την ίδια την υπόσταση του ανθρώπου. Η κορύφωση όλων αυτών βέβαια ήταν το παγκόσμιο οικονομικό κραχ του 2008, το οποίο ανέδειξε με emphaticό τρόπο την κοινωνική παθογένεια του συστήματος.

Η σύγχρονη κρίση είναι συστημική, με την έννοια ότι ανέδειξε το σύνολο των αντιφάσεων που συνθέτουν τον πυρήνα του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος. Για αρκετούς αποτελεί συνέχεια της κρίσης του 1970 με πολύ πιο έντονα χαρακτηριστικά. Το μόνο σίγουρο είναι ότι το σύστημα βρίσκεται σε μία οριακή κατάσταση απορύθμισης των αλληλοδιαπλεκόμενων στοιχείων του. Η μετατόπιση της παραγωγικής διαδικασίας προς την κατεύθυνση της παραγωγής χρήματος ή υπηρεσιών σχετικών μ' αυτό, οδήγησε σ' ένα παγκόσμιο οικονομικό μοντέλο διακυβέρνησης με δυσδιάκριτα όρια και ισχυρές αλληλεξαρτήσεις σε διεθνές επίπεδο. Η ανεξέλεγκτη λειτουργία των αγορών και η κυριαρχία του τραπεζικού κεφαλαίου απείλησαν το σύστημα με κατάρρευση. Η οικονομία της “αόρατης χειρός” χρειάστηκε την “ορατή” συνδρομή του κρατικού μηχανισμού για να μπορέσει να βγει από το τέλμα της. Ο κεντρικός άξονας της νεοφιλελεύθερης αντεπανάστασης κατέρρευσε σαν χάρτινος πύργος. Τα επιχειρήματα πλέον υπέρ του κρατικού παρεμβατισμού είναι ισχυρά και αντλούνται τόσο από την αποτυχία του αυτορυθμιζόμενου μοντέλου των αγορών όσο και από το γεγονός ότι οι χώρες που δεν ακολούθησαν πιστά τον αμερικάνικου τύπου καπιταλισμό, βρίσκονται αυτή τη στιγμή σε

πλεονεκτική θέση (ομάδα BRICS)¹²⁰. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι η οικονομική κρίση σηματοδότησε την επιστροφή του κράτους δικαίου. Αντιθέτως επιβεβαίωσε για άλλη μία φορά ότι το αστικό κράτος εντός του καπιταλιστικού συστήματος επεμβαίνει πάντα προς όφελος των ισχυρών. Πως αλλιώς μπορεί να ερμηνευθεί η απεριόριστη σπατάλη δημοσίου χρήματος για να διασωθούν, χωρίς εγγυήσεις και ανταλλάγματα, χρεοκοπημένα τραπεζικά ιδρύματα. Εδώ χρειάζεται να υπενθυμίσουμε ότι η λειτουργία του χρηματοπιστωτικού συστήματος δεν είναι ανεξάρτητη από το θεσμικό πλαίσιο του διεθνούς νομισματικού συστήματος και των φορέων υλοποίησης των οικονομικών πολιτικών που απορρέουν από αυτό (ΔΝΤ, Παγκόσμια Τράπεζα, ΠΟΕ, Διεθνείς Εποπτικοί και Ελεγκτικοί Μηχανισμοί). Οι πολιτικές όμως του διεθνούς νομισματικού συστήματος υπαγορεύονται από το κυρίαρχο οικονομικό υπόδειγμα, που δεν είναι άλλο από τον νεοφιλελευθερισμό. Υπό την καθοδήγηση του συγκεκριμένου οικονομικού σχήματος οδηγηθήκαμε στην κρίση του 2008, και είναι σχεδόν σίγουρο ότι θα αντιμετωπίσουμε ανάλογες καταστάσεις εάν δεν καταφέρουμε να το αλλάξουμε ή έστω να το εντάξουμε σ' ένα αυστηρό ρυθμιστικό πλαίσιο. Εκτός των άλλων, οφείλουμε να αναφέρουμε ότι η εφαρμογή των νεοφιλελεύθερων συνταγών, όχι μόνο δεν έλυσε τα προβλήματα που υποτίθεται ότι αποσκοπούσε να λύσει, αλλά τα επιδείνωσε. Τούτη τη στιγμή βρίσκονται σε εξέλιξη πολυδιάστατες και πολύμορφες διεργασίες σε κοινωνικοοικονομικό επίπεδο, που θα έχουν επιπτώσεις με σοβαρό αντίκτυπο σε όλη την παγκόσμια κοινότητα. Η εντατικοποίηση των ενεργειών για την αποδόμηση του κοινωνικού κράτους, η απορρύθμιση των αγορών εργασίας και η υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου ολόκληρών λαών συνιστούν την πιο βάρβαρη επίθεση στα δικαιώματα των πολιτών.

Στη βάση των παραπάνω, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι το νέο στάδιο εξέλιξης του καπιταλιστικού συστήματος αντιστοιχεί στη φάση της ιστορικής του παρακμής. Ωστόσο, μία κοινωνία δε μπορεί να διανύει μία ιστορική φάση παρακμής χωρίς να ισχύει το ίδιο και για τις κυρίαρχες κοινωνικές δυνάμεις εντός της. Ο νεοφιλελεύθερος ατομικισμός εκφράζει τη μετατροπή της αστικής τάξης σε αντιδραστική · εμφανίζεται σήμερα ως μία κοινωνική δύναμη, τα συμφέροντα της οποίας βρίσκονται σε πλήρη αντιδιαστολή με εκείνα της ιστορικής πορείας, γεγονός που εγείρει πολιτικό, ιδεολογικό, αλλά και ηθικό ζήτημα. Δυσάρεστη εξέλιξη, που βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την επιστροφή του συστήματος σε μορφές πιο άμεσης και σκληρής εκμετάλλευσης. Το γεγονός ότι ο κείνσιανισμός, ως μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα της φιλελεύθερης αστικής τάξης,

¹²⁰ Ανεξαρτήτως όμως της οικονομικής μεγέθυνσης αυτών των χωρών – ιδιαίτερα σε Κίνα, Ινδία και Ρωσία - δε μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι σ' αυτά τα κράτη εγείρονται ζητήματα λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος και μεγάλων κοινωνικών ανισοτήτων.

προβάλλει ως η ισχυρότερη εναλλακτική πρόταση απέναντι στο νεοφιλελευθερισμό, δείχνει ότι η Αριστερά έχει ακόμη πολύ δρόμο να διανύσει. Έχει όμως και ένα σοβαρό πλεονέκτημα, την πραγματική αλήθεια: το πρόβλημα είναι ο καπιταλισμός και η λύση ο σοσιαλισμός, όσο δύσκολο και αν φαντάζει ως εγχείρημα στις δεδομένες ιστορικές συνθήκες. Ένας σοσιαλισμός όμως, που θα συμπορεύεται με τα ιδανικά του σοσιαλιστικού κινήματος · δημοκρατικός, δίκαιος, περιβαλλοντικός, με μαζική συμμετοχή και κινητοποίηση. Και όχι ένας «σοσιαλισμός των τραπεζών» που θα ενστερνίζεται τα νεοφιλελεύθερα δόγματα και θα εξυπηρετεί τα συμφέροντα των οικονομικών ελίτ. Επαναλαμβάνουμε ότι οι δυσκολίες είναι τεράστιες. Η κρίση όμως έχει προκαλέσει ιδεολογικές αναζητήσεις και κινήματα αντίστασης που είναι πιθανό, μέσα από την κατάλληλη ζύμωση, να οδηγήσουν σε νέες μορφές πολιτικής οργάνωσης και δράσης που σ' ένα πρώτο στάδιο θα αμφισβητήσουν τις προτεραιότητες του καπιταλισμού, και σ' ένα δεύτερο θα διεκδικήσουν περισσότερα απ' όσα μπορεί αυτός να προσφέρει.

Συνοψίζοντας, θα δανειστούμε το επιχείρημα που διατύπωσε στον επίλογο του βιβλίου του Καπιταλισμός και Ελευθερία ο M. Friedman, προκειμένου να αιτιολογήσει την αποτυχία του σοσιαλισμού και να αναδείξει την ανωτερότητα της νεοφιλελεύθερης θεωρίας. Ισχυρίστηκε ότι η έλξη που ασκούσε η θεωρία του σοσιαλισμού στους διανοούμενους εκπορευόταν από την επιθυμία για μία ιδεατή κατάσταση ευημερίας και ελευθερίας. Η μεταστροφή στο ιδεολογικό πεδίο θα είναι δυνατή μόνο εάν αντιληφθούμε την πραγματικότητα ως έχει και όχι όπως θα έπρεπε να είναι: “Μπορούμε να συγκρίνουμε το πραγματικό με το πραγματικό” (Friedman 2012: 277). Η πρακτική εφαρμογή εδώ και σχεδόν μισό αιώνα των νεοφιλελεύθερων πολιτικών μας έκανε να αντιληφθούμε τη σύγχρονη πραγματικότητα. Ενώ για πρώτη φορά στην παγκόσμια ιστορία της ανθρωπότητας υπάρχει τόσο μεγάλη παραγωγή αγαθών που επαρκούν για τις ανάγκες όλων, σ' όλο τον κόσμο υπάρχουν άνθρωποι που είναι καταδικασμένοι να ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας. Ενώ η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση του 2008 αμφισβήτησε εκ βάθρων το νεοφιλελεύθερο οικοδόμημα, η παγκόσμια τάξη εξακολουθεί να συζητά με όρους οικονομικής μεγέθυνσης παρά ανάπτυξης, καθώς το κύριο ενδιαφέρον των μεγάλων δυνάμεων στρέφεται προς την αύξηση των ποσοτικών δεικτών της οικονομίας και όχι του βιοτικού επιπέδου των πολιτών του κόσμου. Αντιστρέφοντας λοιπόν το επιχείρημα του Friedman, και έχοντας πλήρη γνώση της “πραγματικότητός του”, έχουμε δικαίωμα να αναζητήσουμε το ιδεώδες. Την κοινή απαίτηση για δίκαιη και ισότιμη παγκόσμια ανάπτυξη, όπου θα ευημερούν οι άνθρωποι και όχι οι αριθμοί.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξένη Βιβλιογραφία

- ♣ **Andersen, G.G. (1990)** *The Three Words of Welfare Capitalism*, Cambridge: Polity Press
- ♣ **Armstrong, P. & J. Harrison (1984)** *Capitalism Since World War II*, The making and breakup of the great boom, London: Fontana Press
- ♣ **Balfour, M. (1982)** *West Germany: A Contemporary History*, London: Croom Helm
- ♣ **Bottomore, T. (1979)** *Political Sociology*, London: Hutchinson
- ♣ **Buchanan, M.J. (1986)** *Liberty, Market and State: Political Economy in the 1980s*, Brighton: Wheatsheaf Books
- ♣ **Campell, H.R. & A.S. Skinner (1976)** *A. Smith – An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Oxford: Oxford University Press
- ♣ **Cerny, P.G. (1990)** *The Changing Architecture of Politics, Structure, Agency and the Future of the State*, London: Sage Publications Ltd.
- ♣ **Chiodo, A. & M. Owyang (2002)** “A case study of a Currency Crisis: The Russian Default of 1998”, *The Federal Reserve Bank of St. Louis*, November/December, Vol. 84 (n° 6): 7-18
- ♣ **Dahl, R. (1985)** *A Preface to Economic Democracy*, Cambridge: Polity Press
- ♣ **Eichengreen, B. (2008)** *Globalizing Capital: a history of the international monetary system*, Princeton Princeton University Press, 2nd edition
- ♣ **Fleckenstein, W. & F. Sheehan (2008)** *Greenspan's Bubbles: The Age of Ignorance at the Federal Reserve*, New York: McGraw Hall
- ♣ **Frank, A.G. (1967)** *Capitalism and Under-development in Latin America*, Harmondsworth: Penguin
- ♣ **Friedman, M. (1979)** “The Methodology of Positive Economics” στο Hahn, F. & M. Hollis, *Philosophy and Economy Theory*, Oxford: Oxford University Press, σ.σ. 18-35
- ♣ **Friedman, T.L. (1999)** *The Lexus and the Olive Tree*, New York: Farrar, Straus and Giroux
- ♣ **GALBRAITH, J.K. (1958)** *The Affluent Society*, London: Penguin

- ⤴ **Glyn, A. (2007)** *Capitalism Unleashed: Finance, Globalization and Welfare*, Oxford: Oxford University Press
- ⤴ **GOWAN, P. (1999)** *The Global Gamble*, London: Verso
- ⤴ **GRAMSCI, A. (1971)** *Selections from the Prison Notebooks*, London: Lawrence & Wishart
- ⤴ **Habermas, J. (1971)** *Toward a Rational Society*, London: Heinemann
- ⤴ **Harvey, D. (1989)** *The Condition of Post-modernity*, Oxford: Basil Blackwell
- ⤴ **Hayek, A.F. (1967)** *Studies in Philosophy, Politics and Economics*, London: Routledge & Kegan Paul
- ⤴ **Hayek, A.F. (1979)** *Law, Legislation and Liberty: The Political Order of a Free People*, vol. 3, London: Routledge Kegan Paul
- ⤴ **Held, D. (1986)** *Liberalism, Marxism and the Future direction of public policy*, Cambridge: Polity Press
- ⤴ **Hobsbawm, E.I. (1965)** “The crisis of the seventeenth century”, στο Aston T. (ed) *CRISIS IN EUROPE 1560-1660*, London: Routledge & Kegan Paul, σ.σ. 5-59
- ⤴ **Hobsbawm, E.I. (1999)** *INDUSTRY AND EMPIRE – THE BIRTH OF THE INDUSTRIAL REVOLUTION*, London: Penguin Group
- ⤴ **Hoggarth, G., R. Reis & V. Saporta (2001)**, *Costs of banking system instability: some empirical evidence*, London: Bank of England
- ⤴ **Johnson, C. (1991)** *The Economy under Mrs Thatcher 1979-1990*, London: Penguin
- ⤴ **Kondratieff, N. (1998)** “Long Cycles of Economic Conjuncture” (1926), *The Works of Nikolai D. Kondratieff*, London: Pickering and Chatto
- ⤴ **Lindblom, E.C. (1977)** *Politics and markets: the world's political economic systems*, New York: Basic Books
- ⤴ **Maddison, A. (2001)** *The World Economy. A Millennial Perspective*, Paris: OECD.
- ⤴ **Maddison, A. (1982)** *Phases of Capitalist Development*, Oxford: Oxford University Press
- ⤴ **Mandel, E. (1975)** *Late Capitalism*, London: New Left Books
- ⤴ **Mandel, E. (1982)**, *La Crise 1974-1982*, Paris: Editions Flammarion-Champs
- ⤴ **Marx, K. {1858} (1973)** *Grudrisse*, Nicolaus, M. (trans), London: Penguin
- ⤴ **McLuhan, M. (1967)** *Understanding Media*, London: Sphere Books

- ♣ **Meek, R.L. (1962)** *The economics of Physiocracy: essays and translations*, London: Allen & Unwin
- ♣ **Mill, S.J. (1946)** *Principles of political economy*, London: Longmans, Green and Co
- ♣ **Mill, S.J. (1982)** *Considerations on Representative Government*, London: Longmans, Green and Co
- ♣ **Misses, V.L. (1963)** *Human Action: a treatise on economics*, New Haven: Yale University Press
- ♣ **Nozick, R. (1974)** *Anarchy, State and Utopia*, Oxford: Blackwell
- ♣ **Palan, R. & J. Abbot (1996)** *State Strategies in the Global Political Economy*, London: Pinter
- ♣ **Petifor, A. (2006)** *The Coming First World Debt Crisis*, Basingstock: Palgrave Macmillan
- ♣ **Polanyi, K. (1964)** *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, Beacon Hill: Beacon Press
- ♣ **Rand, A. (1966)** *Capitalism, the unknown ideal*, New York: New American Library
- ♣ **Reinhart C. & K. Rogoff (2009)** *This Time is Different*, Princeton: Princeton University Press
- ♣ **Smith, A. (1982)** *Lectures on Jurisprudence*, Indianapolis: Liberty Classics
- ♣ **Stiglitz, J.E. (2002)** *Globalization and its Discontents*, New York: W.W. Norton & Company
- ♣ **Wallerstein, I. (1974)**, *The Modern World System*, New York: Academic Press.

Ελληνική Βιβλιογραφία

- ♣ **Βαρουφάκης, Γ. (2012)** *ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΜΙΝΩΤΑΥΡΟΣ – οι πραγματικές αιτίες της κρίσης*, Αθήνα: Εκδ. Οίκος Α.Α. ΛΙΒΑΝΗ
- ♣ **Βεντούρης, Ν. (1993)** “Η φυσιολογική αιτιολόγηση του κράτους” στο Συλλογικό *Ο Φιλελευθερισμός και το Κοινωνικό Ζήτημα*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας
- ♣ **Βούλγαρης, Γ. (1994)** *Φιλελευθερισμός, Συντηρητισμός, Κοινωνικό Κράτος 1973-1990*, Αθήνα: Θεμέλιο
- ♣ **Ιωακείμογλου, Η. (2000)** *Τέλος του αιώνα, τέλος της κρίσης*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

- ♣ **Ιωαννίδης, Στ.** (1993) *ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ, ΑΓΟΡΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ – Μία κριτική της Νεοαστριακής Οικονομικής Θεωρίας*, Αθήνα: Ίδρυμα Σ. Καραγιωργα
- ♣ **Κήπας, Μ.** (2004) *Η Κοινωνιολογία της Ανάπτυξης*, Αθήνα: Ηρόδοτος
- ♣ **Λάσκος, Χ. & Ε. Τσακαλότος** (2011) *Από τον Κένυς στη Θάτσερ – Χωρίς Επιστροφή*, Αθήνα: ΚΨΜ
- ♣ **Μακρής, Σ.** (2007) *Ο Φιλελευθερισμός: Ιστορικές και φιλοσοφικές καταβολές και σύγχρονες θεωρητικές τάσεις*, Αθήνα: Σιδέρης
- ♣ **Μηλιός, Γ.** (2000) *Ο Ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός – Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Αθήνα: Κριτική
- ♣ **Πουланτζάς, Ν.** (1985) *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις – τομ. Α', Αθήνα: Θεμέλιο, Γ' ΕΚΔ.*
- ♣ **Τσουλφίδης, Λ.** (2003) *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος*, Θεσ/νίκη: Εκδ. Πανεπιστημίου Μακεδονίας
- ♣ **Φωτόπουλος, Τ.** (1993) *Η ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗ ΚΑΙ Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ*, Αθήνα: Γόρδιος
- ♣ **ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ, Δ.** (1998) *ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ*, Αθήνα: ΙΔΡΥΜΑ ΣΑΚΗ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ
- ♣ **Χουρμουζιάδης, Γ.**, (2004) *“Πολιτιστικές Ταυτότητες και Παγκοσμιοποίηση στο Κείμενα Συνεδρίου Εκπαιδευτηρίων Γείτονα και Κωστέα-Γείτονα”*, Αθήνα: Εκδ. Εντελέχεια
- ♣ **ΨΥΡΟΥΚΗΣ, Ν.** (1980), *Ο Νεοαποικισμός*, Αθήνα: Επικαιρότητα

Αρθρογραφία – Δημοσιεύσεις

- ♣ **Bakerowicz, L.** (2006) “Losing Milton Friedman, A Revolutionary Muse of Liberty”, *Daily Star* (Beirut), 22-11-2006
- ♣ **Dumenil G. & D. Levy** (2004) “Neoliberal Income Trends: Wealth, Class and Ownership in the USA”, *New Left Review*, 30, : 105-133
- ♣ **Foster, J.B.** (2003) “The End of Rational Capitalism”, *Monthly Review*, Vol. 56 (n°10)
- ♣ **Friedman, M.** (2000) *Commanding Heights: The Battle for the World Economy*, <http://www.pbs.org> (πρόσβαση 01-06-2013)
- ♣ **Grauwe, P.D.** (2010) “Crisis in the eurozone and how to deal with it”, *CEPS Policy*

Brief, n° 204, Feb. 2010

- ▲ **HARRIS, L. (1980)** “The State of the Economy: Some Theoretical Problems”, *The Socialist Register*, Vol. 17: 243-262
- ▲ **Hayek, A.F. (1940)** “Socialist Calculation III, the Competitive Solution”, *Economica*, Vol.7 (n°26)
- ▲ **Hutchison, M. & R. Glick (1999)** “Banking of Currency Crises: How Common are Twins?”, *UCSC Department of Economics*, Working Paper n° 488
- ▲ **IMF (2010)**, «IMF Country Report No 10/110»,
<http://www.imf.org/external/lang/greek/pubs/ft/survey/so/2010>
- ▲ **Kalecki, M. (1943)** “Political Aspects of Full Employment”, *Political Quarterly*, τομ. 14, τευχ. 3
- ▲ **Kamin, B.S. (1999)**, “The Current international financial crisis: how much is new?”, *Journal of International Money and Finance*, 18: 501-514
- ▲ **Kaminsky, G.L. & C.M. Reinhart (1999)** “The Twin Crises: The Causes of Banking and Balance-of-payments Problems”, *American Economic Review*, 89(3): 473-500
- ▲ **Koch, E. & L. Korhonen (2000)** “The Aftermath of the Russian Debt Crisis”, *Institute for Economics in Transition – Bank of Finland*, N° 7: 7-18
- ▲ **Kondratieff, N. (1935)** “The Long Waves in Economic Life”, *Review of Economic and Statistics*, τομ. 17, τευχ. 4
- ▲ **Lucas, R. (1987)** “Keynes, Lucas and Scientific Progress”. *American Economic Review*, Vol. 77 (n°2), May 1987
- ▲ **Offe, C. (1985)** “New social movements: Challenging the boundaries of institutional politics”, *Social Research*, 52 (4)
- ▲ **Rodrick, D. (1997)** «Has Globalisation Gone Too Far?», *California Management Review*, Vol. 39, Iss. 3
- ▲ **Saxton, J. (2003)**, “Argentina's Economic Crisis: Causes and Cures”, *Joint Economic Committee, United States Congress*, June 2003
- ▲ **Sebastian, E. (1999)** “On Crisis Prevention: Lessons from Mexico and East Asia”, *National Bureau of Economic Research*, working paper 7233, July 1999
- ▲ **Setser, B. & A. Gelpern (2006)** “Pathways Through Financial Crisis: Argentina”, *Global Governance*, 12
- ▲ **Smith, K. (1988)** “The UK economy in the late 1980's”, *International Review of Applied Economics*, Vol. 2 (n°1)
- ▲ **Stiglitz, J.E. (1998)** “More Instruments and Broader Goals: Moving Toward the Post – Washington Consensus”, *The 1998 wider Annual Lecture (Helsinki-Finland)*, January 7, 1998, <http://www.globalpolicy.org/content/article/...>, (πρόσβαση 17-8-2013)

- ♣ **Summers, L.H. (2000)** “International Financial Crises: Causes, Prevention and Cures”, *The American Economic Review*, Vol. 90(2): 1-16
- ♣ **Sweezy, P.M. (1995)** “Economic Reminiscences”, *Monthly Review*, Vol. 47 (n°1): 7-11.
- ♣ **Tabb, W. (1982)** *The Long Default: New York City and the Urban Fiscal Crisis*, Monthly Review Press
- ♣ **The Economist (2001)** “A plague of finance”, <http://www.economist.com/node/76127>, ..., (πρόσβαση 30-6-2013)
- ♣ **Wallerstein, I. (1974)** “The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis”, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 16 (n° 4): 387-415.
- ♣ **Zapatistas (2012)** “Ezlannounces-the-following-steps-communicate-of-december-30-2012”, 30-12-2012, <http://enlacezapatista.ezln.org.mx>, πρόσβαση 03-03-2013
- ♣ **Bensaid, D. (1999)**, «Η χλιαρή δύναμη της σοσιαλδημοκρατίας», *Καθημερινή*, 3/1/1999
- ♣ **Γουλφ, Π. (2013)**, «Πιστεύω εις έναν Αναρχισμόν!», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 3/2/2013
- ♣ **Κρουστάλλη, Δ. & Α. Αλ. Αθανασόπουλος (2012)**, «Βρισκόμαστε μετά τη Χιροσίμα, όχι πριν από αυτή», *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 16-06-2013: Α18-Α19
- ♣ **Μπεβιλιάκου, Π. (2013)**, «Ριζοσπαστισμού Εγκώμιο», *Η ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΚΤΩΝ*, 22-23-24/03/2013
- ♣ **Πάνου, Ε. (2013)**, «Στρατός εργαζομένων με καταχρηστικές συμβάσεις», *Η ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΚΤΩΝ*, 10-11/8/2013
- ♣ **Ραμπίνι, Φ. (2008)**, «Οι σταθερές των κραχ», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 9/11/2008.
- ♣ **ΦΟΥΣΤΕΡ, ΤΖ.ΜΠ. (2013)**, «Η Ελλάδα έχει υποβληθεί σε μία νεοφιλελεύθερη θεραπεία-σοκ», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 4/8/2013

Μεταφράσεις

- ♣ **Aglietta, M. (2009)** *Η Οικονομική Κρίση*, Β' Έκδοση, Αθήνα: Εκδ. Παπαδόπουλος
- ♣ **Attali, J. (2011)** *Παγκόσμια Κατάρρευση σε 10 χρόνια*, Αθήνα: Εκδ. Παπαδόπουλος
- ♣ **Beck, U. (1999)** *Τί είναι Παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτης

- ▲ **Berend, T.I. (2009)** *Οικονομική Ιστορία του Ευρωπαϊκού 20ου Αιώνα, Τα οικονομικά καθεστώτα από το Laissez-Faire στην Παγκοσμιοποίηση*, στο Βασιλείου, Α.Θ. (μτφ), Αθήνα: Gutenberg
- ▲ **Berstein, S. & P. Milza (1997)** *Ιστορία της Ευρώπης*, τομ. 3, Κοκολάκης Μ., (μτφ), Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- ▲ **BOWLES, S. & R. EDWARDS (2001)** *Κατανοώντας τον ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ, ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ, ΕΝΤΟΛΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΩΝ ΗΠΙΑ*, Αθήνα: GUTENBERG
- ▲ **Burnett, T. & Al. Games (2006)** *Ποιός διοικεί πραγματικά τον κόσμο*, Αθήνα: Εκδ. Α.Α. Λιβάνη
- ▲ **Dixon, K. (2000)** *Οι ευαγγελιστές της αγοράς*, Διαμαντάκου, Κ. (μτφ), Αθήνα: Πατάκης
- ▲ **Friedman, M. (2012)** *Καπιταλισμός και Ελευθερία*, Αθήνα: Εκδόσεις ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
- ▲ **Galbraith, J.K. (1974)** *Οικονομία και Κοινό Συμφέρον*, Αθήνα: Παπαζήσης
- ▲ **Giddens, A. (1998)** *Ο τρίτος δρόμος*, Τάκη, Α. (μτφ.), Αθήνα: Πόλις
- ▲ **Γκίντενς, Α. (1999)** *Πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς*, Αθήνα: Πόλις
- ▲ **Giddens, A. (2002)** *Ο κόσμος των ραγδαίων αλλαγών*, Αθήνα: Μεταίχμιο
- ▲ **Gilpin, R. (2004)** *Η ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΤΟΥ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ – Η Παγκόσμια Οικονομία τον 21ο αιώνα, Δ' ΕΚΔΟΣΗ*, Αθήνα: ΕΚΔ. ΠΟΙΟΤΗΤΑ
- ▲ **ΧΑΡΒΕΪ, Ν. (2007)** *Νεοφιλελευθερισμός, Ιστορία και Παρόν*, Αθήνα: Καστανιώτης
- ▲ **Harvey, D. (2009)** *Η κατάσταση της Μετανεωτερικότητας*, Αθήνα: Μεταίχμιο
- ▲ **Harvey, D. (2011)**, *Το Αίνιγμα του Κεφαλαίου και οι κρίσεις του Καπιταλισμού*, Αθήνα: Εκδ. ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ.
- ▲ **Hayek, A.F. (1985)** *Ο Δρόμος προς τη Δουλεία*, Αθήνα ΚΠΕΕ
- ▲ **ΧΑΓΙΕΚ, Α.Φ. (2008)** *Το Σύνταγμα της Ελευθερίας*, Αστερίου, Ε. (μτφ), Αθήνα: Καστανιώτης, Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής
- ▲ **ΧΕΛΑΝΤ, Ν. (1995)** *Μοντέλα Δημοκρατίας*, Τζιαντζή, Μ. (μτφ), Αθήνα: Στάχυ
- ▲ **Held, D. & A. McGrew (2004)** *Παγκοσμιοποίηση / Αντι-παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα: ΠΟΛΥΤΡΟΠΟΝ
- ▲ **HOBSBAWM, E. (2007)** *Παγκοσμιοποίηση, Δημοκρατία και Τρομοκρατία*, Αθήνα: Θεμέλιο

- ▲ **HOBSBAWM, E. (2010)** *Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΑΚΡΩΝ: Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, 10η έκδοση, Αθήνα: Θεμέλιο
- ▲ **Hobsbawm, E.J. (2000)** *Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 1848-1875*, Αθήνα: ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ
- ▲ **Kofler, L. (1978)** *ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ*, ΚΟΝΔΥΛΗΣ, Π. (μτφ), Αθήνα: ΚΑΛΒΟΣ
- ▲ **Krugman, P. & M. Obstfeld (1995)** *Διεθνής Οικονομική*, Αθήνα: Εκδ. Κριτική.
- ▲ **Κρούγκμαν, Π. (1995)** *Η Εποχή των μειωμένων προσδοκιών*, Αθήνα: Πόλις.
- ▲ **Κρούγκμαν, Π. (2009)** *Η Κρίση του 2008 και η επιστροφή των οικονομικών της ύφεσης*, Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτη.
- ▲ **Krugman, P. (2012)** *Τέλος στην Ύφεση Τώρα*, Αθήνα: Πόλις.
- ▲ **Mc Aleese (2005)** *Οικονομική για επιχειρησιακές σπουδές – Ανταγωνισμός, μακροσταθερότητα και Παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα: Τυπωθήτω – Gutenberg
- ▲ **Morin, F. (2011)** *Ένας κόσμος χωρίς τη Wall Street; - Προτάσεις για ένα νέο Παγκόσμιο Οικονομικό Σύστημα*, Αθήνα: Μεταίχμιο
- ▲ **Perrault, G. (2002)** *Η Μαύρη Βίβλος του Καπιταλισμού*, Αθήνα: Εκδ. Α.Α. Λιβάνης
- ▲ **Ricardo, D. (2002)** *Αρχές Πολιτικής Οικονομίας και Φορολογίας*, Σταματάκης, Ν. (επιμ.), Αθήνα: Παπαζήσης
- ▲ **Roche, M. (2010)** *Η ΤΡΑΠΕΖΑ, Πως η Goldman Sachs κυβερνά τον κόσμο*, Αθήνα: Μεταίχμιο
- ▲ **Schumpeter, J. (2006)** *Σοσιαλισμός, Καπιταλισμός και Δημοκρατία*, Τσαμπρούνης Χ. (μτφ), Αθήνα: Παπαζήσης
- ▲ **SCREPANTI, E. & S. ZAMANI (2002)** *Η Ιστορία της Οικονομικής Σκέψης*, Σακκά, Α. (μτφ), Αθήνα: Τυπωθήτω – Δαρδανός
- ▲ **Sorman, G. (1987)** *Το Ελάχιστο Κράτος*, Λάμπυας, Γ. (μτφ), Αθήνα: εκδόσεις ΡΟΕΣ
- ▲ **Stiglitz, I. & C. Walsh (2009)** *Αρχές της μακροοικονομικής*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- ▲ **Stiglitz, J.E. (2011)** *Ο Θρίαμβος της Απληστίας – Η Ελεύθερη Αγορά και η Κατάρρευση της Παγκόσμιας Οικονομίας*, Αθήνα: Εκδ. Παπαδόπουλος
- ▲ **Weber, M. (1978)** *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού*, Κυπραίου, Μ. (μτφ), Αθήνα: Gutenberg
- ▲ **Γκλωτς, Π. (1986)** *Μανιφέστο για μία Νέα Ευρωπαϊκή Αριστερά*, Αθήνα: Οδυσσέας
- ▲ **Γκορζ, Α. (1999)** *Η αθλιότητα του σήμερα και η προοπτική για το αύριο*, Αθήνα: Νέα Σύνορα

- ♣ **Γκρίνσπαν, Α. (2007)** *Η Εποχή των Αναταράξεων: Περιπέτειες σε ένα νέο κόσμο*, Αθήνα: Ωκεανίδα
- ♣ **Ζιγκλέρ, Ζ. (2004)** *Η ιδιωτικοποίηση του κόσμου και οι νέοι κοσμοκράτορες*, Αθήνα: Σύγχρονοι Ορίζοντες
- ♣ **Λαφονταίν, Ο. & Κ. Μύλλερ (2003)** *Μη Φοβάστε στην Παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα: Πόλις
- ♣ **Λοκ, Τ. (1990)** *Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως*, Κιτρομηλίδης, Ν.Π. (μτφ.), Αθήνα: Γνώση
- ♣ **Μακφέρσον, Μ.Κ. (1994)** *Η Ιστορική Πορεία της Φιλελεύθερης Δημοκρατίας*, ΚΟΝΔΥΛΗΣ, Π. (επιμ.), Αθήνα: Γνώση
- ♣ **Μαρξ, Κ. (1978)** *Το Κεφάλαιο*, τομ. Ι, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή
- ♣ **Μαρξ, Κ. (1978)** *Το Κεφάλαιο*, τομ. ΙΙΙ, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή
- ♣ **Μαρξ, Κ. (1998)**, *Μισθός, Τιμή, Κέρδος*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή
- ♣ **Μιλ, Σ.Τ. (1983)** *Περί Ελευθερίας*, Μπαλής, Ν. (μτφ), Αθήνα: Επίκουρος
- ♣ **ΜΠΕΚ, Ο. (1996)** *Η Επινόηση του Πολιτικού*, Αθήνα: Νέα Σύνορα
- ♣ **Μπρέννερ, Ρ. (2010)** *Ό,τι είναι καλό για την Goldman Sachs είναι καλό για τις ΗΠΑ. Οι Ρίζες της Σημερινής Κρίσης*, Αθήνα: Εργατική Πάλη
- ♣ **Ραμονέ, Ι. (2009)** *Το απόλυτο κραχ – η κρίση του αιώνα και η ανασυγκρότηση του μέλλοντος*, Αθήνα: Εκδ. Εικοστού Πρώτου
- ♣ **Σασούν, Ντ. (2001)** *Εκατό Χρόνια Σοσιαλισμού – τομ. Α'*, Αθήνα: Καστανιώτης
- ♣ **Τσόμσκι, Ν. (1996)** *Παλαιές και Νέες Τάξεις Πραγμάτων*, Αθήνα: Νέα Σύνορα
- ♣ **Τσόμσκι, Ν. (1999)** *Οι έχοντες και οι μη κατέχοντες*, Αθήνα: Καστανιώτης
- ♣ **Φρολόβ, Ι. (1992)** *Ο Σοσιαλισμός του Μέλλοντος (Επιθεώρηση Πολιτικού Διαλόγου)*, τομ. 2, Αθήνα: Gutenberg